

Crevillent, la etnografía de un pueblo.
Cuadernos de Antropología - Etnografía - Historia

Crevillent, l'etnografia d'un poble.
Quaderns d'Antropologia - Etnografia - Història

Vol. 5

DIRECCIÓN/ DIRECCIÓ:

Ana SATORRE PÉREZ

CONCEJAL DELEGADO DE CULTURA / REGIDOR DELEGAT DE CULTURA:

Loreto MALLOL SALA

CONSEJO DE REDACCIÓN / CONSELL DE REDACCIÓ:

Ana SATORRE PÉREZ

Daniel BELMONTE MAS

Francisco Javier MOLINA HERNÁNDEZ

Manuel CARRERES RODRÍGUEZ

María GRIÑÁN MONTEALEGRE

Mª Dolores PALAZÓN BOTELLA

Isabel maría ABELLÁN CUESTA

Pascal THIERRY JANIN

Vicente LÓPEZ DELTELL

Mª Luisa GIL LÓPEZ

Cristián CORTÉS RUIZ

Vicent Josep PÉREZ I NAVARRO

SECRETARÍA / SECRETARIA:

Mª Luz Mena Vicente

Casa Municipal de Cultura “José Candela Lledó”

Calle LLavador, 9 / 03330 Crevillent

e-mail: casacultura@crevillent.es

©AUTORES/ AUTORS

IMÁGENES/ IMATGES:

Fotografías del Archivo General de la Región de Murcia (Referencias: FOT_NEG, 040/024; : FOT_NEG, 040/025: FOT_NEG, 040/026: FOT_NEG, 040/028 y FOT_NEG, 040/018).

Archivo familiar de Vicent-Josep Pérez i Navarro.

Fotografías de archivo de Daniel Belmonte Mas, Vicente López Deltell, Ana Satorre Pérez, Manuel Carreres Rodríguez y Cristián Cortés Ruiz.

Fotografías de Francisco Javier Jover Maestre.

Diseño imagen corporativa de la revista de Cristina Romero Santacruz.

Fotografía de portada: Retrato de grupo en una de las excursiones a su paso por la Moeixa, junto a uno de los grandes bloques desprendidos del cantil (Fotografía del Archivo General de la Región de Murcia).

Fotografía de la contraportada: Vista panorámica del *Castell Vell* desde la ladera sur del *Castellà de les Barricaes*. Publicada en 1919, en el nº 272 de la revista *Ibérica* (Fotografía del Archivo General de la Región de Murcia).

ISSN: 2444-801X

Depósito legal / Dipòsit legal: A 825-2015

Diseño de portada / Disseny de portada: Cristina ROMERO SANTACRUZ

Diseño y maquetación / Diseny i maquetació: Víctor M. CORDÓN ALMEIDA

Impresión / Impressió: Segarra Sánchez, SL

Polígono de Vizcarra, nave 4, 03207 Elx

Edita: Excmo. Ayuntamiento de Crevillent.

** Es responsable cada autor del contenido y de las afirmaciones que realiza en el artículo del que es firmante.*

EDITORIAL

Ana SATORRE PÉREZ

Técnica de Cultura y directora del Consejo
Etnográfico del Ayuntamiento de Crevillent

Durante 2020 se ha vivido una situación provocada por la pandemia mundial que nos ha obligado a ralentizar la actividad cultural y por ende, la actividad del Consejo Etnográfico Municipal que dirijo.

A pesar de las circunstancias, en 2020 se gestionaron tres grandes donaciones para el futuro Museo Etnográfico y de la Alfombra y se puso el germen para futuras donaciones. En lo que llevamos de año, se han producido otras tres donaciones y se tiene previsto la gestión de otras muchas donaciones que han respondido al llamamiento que se hizo para que crevillentinos donaran fondos para el futuro Museo.

La revista cumplió al año pasado cinco años y ha contado con estudios de diversa índole a lo largo de todo este tiempo, convirtiéndose en una referencia para cualquier investigador. Llagados a este punto, quiero hacer llegar mi agradecimiento a todos los investigadores que han elegido este medio para difundir sus trabajos y estudios, siendo conscientes que entre todos estamos ampliando el conocimiento que se tenía del largo recorrido histórico de nuestra población.

Marzo 2021

Crevillent, l'etnografia d'un poble.
Quaderns d'Antropologia - Etnografia - Història

Vol. 5

2019

Concejalía de Cultura del Excmo. Ayto. de Crevillent
Regidoria de Cultura de l'Excm. Ajt. de Crevillent.

PRESENTACIÓ

Jose Manuel PENALVA CASANOVA
Alcalde President de l'Excm. Ajuntament de Crevillent

Presentem el cinqué volum de la revista que correspon als anys 2019 i 2020, ja que com tots sabem, la pandèmia ens va obligar a posposar la presentació de la revista de 2019. Així procedim a la presentació de la revista que per fi s'ha fet realitat després de tots els avatars pels quals hem hagut de passar.

Donem les gràcies a l'Excm. Diputació d'Alacant per donar-nos suport en l'edició de la mateixa des dels seus inicis en 2015, donant suport a una de les publicacions de referència per als estudis de Crevillent i la comarca.

En aquest volum tenim el privilegi de comptar amb grans experts en les seues àrees de coneixement i que gràcies a les seues investigacions podem gaudir tots de les seues aportacions, per això vull agrair a tots l'esforç realitzat en cadascun dels estudis que componen el volum.

José Luis Menéndez Fueyo, medievalista, tècnic del Museu Arqueològic d'Alacant recull dades noves de la construcció de la Torre del Pinet, una defensa costanera que tots coneixem i que ens emmarca cronològica i estratègicament.

Daniel Belmonte, Ana Satorre, Javier Molina i Inmaculada Garrigós aborden un grafit inèdit sobre *terra sigillata* trobat en la Serra de Crevillent, es tracta del primer testimoniatge epigràfic d'aquest tipus que es dona a conèixer en el nostre terme municipal.

Per part seua, Manuel Carreres aborda el desenvolupament de les xarxes de comunicació de Crevillent, relacionades amb els elements històrics que es conserven. Es tracta de la segona part de l'article publicat en la revista anterior i que portava per títol "*Una mirada cap al patrimoni industrial de Crevillent*".

Jordi Blázquez ens acosta la figura de Don Alarico López Teruel, director de les Escoles Noves de Crevillent, de forma constatada a través de documentació molt interessant, donant-nos a conèixer episodis molt curiosos com la seua col·laboració amb els "Amigos Cuaqueros", que va permetre que hi haguera a Crevillent colònies de xiquets refugiats durant la Guerra Civil.

Francisco Belmonte, Mª Luisa Gil i Rodrigo Martín ens donen a conèixer la “infancia marginada” dels segles XVI i XVII a Crevillent, un estudi molt interessant que ens permet conèixer com va ser la societat i l’economia del moment.

Vicent-Josep Pérez i Navarro recull els testimoniatges sobre els pastors transhumants castellans i aragonesos amb bestiar d’ovelles en la Serra de Crevillent, que fins a la dècada de 1960 passaven l’hivern en el nostre territori.

Rosa Mª Román aborda de manera descriptiva una escultura lleugera de pasta de canya, es tracta d’un Crist dels segles XVI-XVII, possiblement provinent d’ Àmerica del Sud.

Javier Pallás i Julio Trelis realitzen un estudi sobre el material sonor a l’Ajuntament existent a l’Ajuntament de Crevillent, que corrobora la rellevància que va tindre Telmo Vela en el panorama violinista de principis del segle XX.

I finalment, Ana Satorre ens dóna a conèixer un conjunt de fotografies del primer quart del segle XX realitzades pel fotògraf Thomas i encarregades pel crevillentí Cayetano Mas Quesada.

Vull agrair a cadascun dels intervinents en aquest volum, que permeten que aprofundim en el coneixement del nostre passat, l’esforç realitzat en cadascuna de les investigacions que es presenten en aquest volum.

Crevillent, abril 2021

PRESENTACIÓN

Jose Manuel PENALVA CASANOVA
Alcalde Presidente del Excmo. Ayuntamiento de Crevillent

Presentamos el quinto volumen de la revista que corresponde a los años 2019 y 2020, puesto que como todos sabemos, la pandemia nos obligó a posponer la presentación de la revista de 2019. Así procedemos a la presentación de la revista que por fin se ha hecho realidad después de todos los avatares por los que hemos tenido que pasar.

Damos las gracias a la Excmo. Diputación de Alicante por apoyarnos en la edición de la misma desde sus inicios en 2015, apoyando una de las publicaciones de referencia para los estudios de Crevillent y la comarca.

En este volumen tenemos el privilegio de contar con grandes expertos en sus áreas de conocimiento y que gracias a sus investigaciones podemos disfrutar todos de sus aportaciones, por esto quiero agradecer a todos el esfuerzo realizado en cada uno de los estudios que componen el volumen.

José Luis Menéndez Fueyo, medievalista, técnico del Museo Arqueológico de Alicante recoge datos novedosos de la construcción de la Torre del Pinet, una defensa costera que todos conocemos y que nos enmarca cronológica y estratégicamente.

Daniel Belmonte, Ana Satorre, Javier Molina e Inmaculada Garrigós abordan un grafito inédito sobre *terra sigillata* encontrado en la Sierra de Crevillent, se trata del primer testimonio epigráfico de este tipo que se da a conocer en nuestro término municipal.

Por su parte, Manuel Carreres aborda el desarrollo de las redes de comunicación de Crevillent, relacionadas con los elementos históricos que se conservan. Se trata de la segunda parte del artículo publicado en la revista anterior y que llevaba por título “*Una mirada cap al patrimoni industrial de Crevillent*”.

Jordi Blázquez nos acerca la figura de Don Alarico López Teruel, director de las Escuelas Nuevas de Crevillent, de forma constatada a través de documentación muy interesante, dándonos a conocer episodios muy curiosos como su colaboración con los Amigos Cuáqueros, que permitió que hubiese en Crevillent colonias de niños refugiados durante la Guerra Civil.

Francisco Belmonte, Mª Luisa Gil y Rodrigo Martín nos dan a conocer la “infancia marginada” de los siglos XVI y XVII en Crevillent, un estudio muy interesante que nos permite conocer cómo fue la sociedad y la economía del momento.

Vicent-Josep Pérez i Navarro recoge los testimonios sobre los pastores trashumantes castellanos y aragoneses con ganados de ovejas en la Sierra de Crevillent, que hasta la década de 1960 pasaban el invierno en nuestro territorio.

Rosa Mª Román aborda de forma descriptiva una escultura ligera de pasta de caña, se trata de un Cristo de los siglos XVI-XVII, posiblemente proveniente de América del Sur.

Javier Pallás y Julio Trelis realizan un estudio sobre el material sonoro en el Ayuntamiento existente en el Ayuntamiento de Crevillent, que corrobora la relevancia que tuvo Telmo Vela en el panorama violinista de principios del siglo XX.

Y por último, Ana Satorre nos da a conocer un conjunto de fotografías del primer cuarto del siglo XX realizadas por el fotógrafo Thomas y encargadas por el crevillentino Cayetano Mas Quesada.

Quiero agradecer a cada uno de los intervinientes en este volumen, que permiten que profundicemos en el conocimiento de nuestro pasado, el esfuerzo realizado en cada una de las investigaciones que se presentan en este volumen.

Crevillente, abril 2021

Índice/ Index

PENALVA CASANOVA, J. M., Presentación del volumen 5 de la Revista Crevillent, la etnografía de un pueblo	7
MENÉNDEZ FUEYO, J. L., A la platja, il·licitans!!!! La figura llegendària de Francesc Cantó a la <i>vinguda</i> de la Mare de Déu i la història vertadera de la torre del Pinet	13
BELMONTE MAS, D., MOLINA HERNÁNDEZ, F. J., SATORRE PÉREZ, A. y GARRIGÓS, I., Un grafit sobre fragment de terra Sigillata del Castell Vell, a la serra de Crevillent	77
CARRERES RODRÍGUEZ, M., Paisatge, vies i rails. Infraestructures històriques i patrimoni viari al terme de Crevillent	89
BLÁZQUEZ POVEDA, J., Alarico López Teruel. Un maestro de otro tiempo	127
BELMONTE MAS, F., GIL LÓPEZ, M. L. y MARTÍN DE LAMO, R., La infancia marginada: niños esclavos, ilegítimos y expósitos. Crevillent siglos XVI Y XVII	151
PÉREZ I NAVARRO, V. J., Els pastors serrans a Crevillent: Alguns testimonis de la seua estada a la nostra serra	187
ROMÁN GARRIDO, R. M., En crevillent: una escultura ligera, realizada con pasta de caña. Investigaciones sobre su origen	215
PALLÁS MAGRANER, J. y TRELIS MARTÍ, J., Documentación sonora del violinista crevillentino Telmo Vela (*1889; †1978)	229

A LA PLATJA, IL·LICITANS!!!!

LA FIGURA LLEGENDÀRIA DE FRANCESC CANTÓ A LA VINGUDA DE LA MARE DE DÉU I LA HISTÒRIA VERTADERA DE LA TORRE DEL PINET

Recibido: ??/??/20?? - Aceptado: ??/??/20??

Jose Luis Menendez Fueyo
Museu Arqueològic d'Alacant (MARQ)

Resumen: Este estudio recoge datos novedosos sobre la construcción de la Torre del Pinet, una defensa costera prebaluartada.

El autor busca paralelos en torres construidas a lo largo del Mediterráneo, enmarca cronológicamente su construcción y aborda los numerosos ataques que recibía la costa desde el s. XIV al XVIII. También se recopila los distintos proyectos de defensa de la costa a lo largo del s. XVI con la consiguiente reparación y reedificación de las construcciones anteriores.

Finaliza abordando la situación de la torre durante el s. XVII, también bajo la administración borbónica hasta llegar a las referencias documentales que aparecen sobre la misma en el s. XIX..

Palabras clave: Torre, Pinet, defensa costera, castellología, fines s. XV, primera mitad s. XVI, razzias, construcciones defensivas, vigilancia, Bernardino de Cárdenas, Giovanni Baptista Antonelli, Vespasiano Gonzaga y Coloma, Juan de Acuña Vela, Francesc Cantó.

Abstract: This study collects new data on the construction of the Torre del Pinet, a pre-bastion coastal defense.

The author looks for parallels in towers built along the Mediterranean, chronologically frames their construction and addresses the numerous attacks that the coast received since the s. XIV to XVIII. It also compiles the different coastal defense projects throughout the s. XVI with the consequent repair and rebuilding of the previous buildings.

It ends by addressing the situation of the tower during the s. XVII, also under the Bourbon administration until reaching the documentary references that appear in the s. XIX.

Keywords: Tower, Pinet, coastal defense, castellology, end 15th century, first half 16th century, razzias, defensive constructions, surveillance, Bernadino of Cárdenas, Giovanni Baptista Antonelli, Vespasiano Gonzaga Coloma, Juan of Acuña Vela, Francesc Cantó.

Conta la tradició oral que l'alba del 29 de desembre de l'any del Senyor de 1370, al lloc anomenat de les Assutzenes, a la Platja del Tamarit, una barcota que s'acostava a la riba, tota tancada, sense tripulants, ni velam, ni eixàrcies, ni escàlems, ni remes a la vista. Encallada a la platja, la seua presència va captar l'atenció del guardacostes Francesc Cantó, que feia la seua ronda de vigilància de la costa entre les torres del Pinet i Tamarit, qui va pensar que contindria roba o queviures procedents d'un vaixell naufragat amb les tempestes del final de la tardor. Però de l'interior emanava una llum

Figura 1: Moment de la cavalcada del guardacostes Francesc Cantó entrant a unglade de cavall als carrers d'Elx el 29 de desembre. Foto. Diàri Informació.

radiant que va cridar poderosament la seua atenció. En acostar-se, va observar que l'arca mostrava un rètol gravat en el fustam d'estribord amb la llegenda: "*Soc per a Elx*". El guardacostes, conscient de la importància de la troballa, amagà l'arca entre uns matolls pròxims i corre cap a la ciutat d'Elx, a unglade del seu cavall, per a avisar a les autoritats situades a la casa del poble¹, que és l'actual ajuntament d'Elx. Cantó passa com una exhalació pel carrer entre la gent sorpresa per tanta algarada davant el crit *A la Platja, il·licitans!!!!*

Autoritats i població van córrer fins a la platja per a presenciar la troballa. Com si fora un romiatge, baixaven carros, carretes i cavallerisses de tota mena, fins a la platja per rebre aqueixa arca misteriosa vinguda miraculosament per la mar. Com narra admirablement Gaspar Jaén i Urban, al seu interior es trobava una imatge de grandària natural de la Mare de Déu de l'Assumpció, embolicada, amb flocs de cotó i de buata de mil colors lluminosos, amb la cara morena, envoltada per una toca mongívola, pobrament vestida, amb els peus descalços protegits per unes lleugeres sandàlies de cuir i amb les mans ajuntades en pregària (2018: 173-176). Al costat de la imatge, hi havia un llibre manuscrit –conegut com *Consueta*- amb les cançons d'una obra que representa la seua

1. L'any 1865 es va escenificar per primera vegada l'entrada a cavall de Francesc Cantó per anunciar a la ciutat d'Elx la miraculosa troballa de l'arca a la platja del Tamarit, seguida de la processó-romeria a l'hort de les Portes Encarnades, que recreava l'esmentada platja.

Figura 2: Romiatge de la Vinguda de la Verge liderada pel guardacostes Francesc Cantó recorrent els 14 quilòmetres des de la platja del Tamarit fins a Elx pel Camí Vell de Santa Pola, en direcció a la ciutat d'Elx amb la Verge en una carreta de bous.

mort i l'ascensió, un document que forma part de l'imaginari popular més estimat i íntim dels il·licitans: la Festa i el Misteri d'Elx.

Un fet tan miraculós va cridar ràpidament l'atenció de les autoritats del Cap de l'Aljub, d'Oriola i d'Alacant, que van voler litigar amb les d'Elx el dret de quedar-se amb aquella Mare de Déu arribada per mar. Per a solucionar el conflicte, finalment, van adoptar la solució de posar la imatge damunt d'una carreta tirada per bous amb els ulls tapats, de manera que la providència decidiria si aquella Mare de Déu seria per a Santa Pola, Alacant, Oriola o Elx. Tanmateix, a cada cruïlla de camins els bous triaven, indefectiblement el camí d'Elx. Fins que, al sendemà les autoritats il·licitanes van poder traure la imatge en processó pels carrers de la vila i fou entronitzada en l'ermita de Sant Sebastià d'on, anys després, passà a l'altar major de l'església de Santa Maria, perquè tots la pogueren veure, reconèixer i estimar.

Aquest antic relat llegendari, convertit en patrimoni immaterial² i lloc de la memòria estiuenca de tots els il·licitans i crevillentins de soca-rel, ha sigut transmés de generació en generació. Es troba perfectament conservat i és conegut en l'imaginari popular d'Elx i

2. Resolució de 3 d'octubre de 2017, de la Conselleria d'Educació, Investigació, Cultura i Esport, per la qual s'incoa l'expedient per a declarar bé d'interés cultural immaterial les Festes de la Vinguda de la Mare de Déu d'Elx [2017/8753], Diari Oficial de la Generalitat Valenciana nº 8146 de 10 d'octubre de 2017.

de tot el territori; a més, manté un nucli narratiu fix i incorpora, al llarg dels segles³, una sèrie de detalls de manera que la història de l'aparició es clarifica més i queden explicats alguns aspectes que la curiositat de la gent exigia.

Aquesta doble transmissió del relat -oral i després escrita amb altres narracions que conservem datades en els segles XVII, XVIII i XIX- mostra en la seua línia argumental, una realitat històrica que no s'ajusta del tot als temps que narra el relat, però que ens permet, com si fora un teló introductor i imaginari, aprofundir en els elements històrics que apareixen vinculats a la narració oral per a situar-los en el seu context correcte. En concret, en aquest treball ens centrarem en l'escenari històric de la troballa, la platja del Tamarit, on situem la Torre del Pinet, punt defensiu el qual requeria directament en el llegendari guardacostes Francesc Cantó.

L'ESCENARI DE LA VINGUDA: LA TORRE DEL PINET COM A DOCUMENT ARQUEOLÒGIC I ARQUITECTÒNIC

Les restes d'aquesta fortificació estan situats en l'actual partida rural de la Marina, pedania costanera i turística, que depèn del municipi d'Elx⁴. S'accedeix a la torre a través de la carretera N-332 Alacant-Cartagena, a 27 km cap al sud de la localitat de Santa Pola i a solament 6 km de la població de Guardamar del Segura. Mig quilòmetre abans d'entrar a la pedania de la Marina, es troba un desviament a l'esquerra en direcció a la Platja del Pinet, lloc on està situada la construcció a uns 20 metres del mar i molt pròxima al populós hostal Gálcia, única construcció que s'observa als voltants, completament envoltada de dunes, pins i matolls autòctons en abundància.

La torre, situada sobre el nivell del mar i, inusualment, en un sòl sorrenc, no està assentada sobre aquest material, sinó sobre una plataforma de morter que assegura i impedeix el seu enfonsament. No conserva cap de les seues altures perquè està completament arrasada, i només queda la seua base amb alambor, així com restes mínimes de l'alçat, única prova material de la seua existència.

Respecte a la visibilitat, la Torre del Pinet compta amb unes condicions immillorables. Mentre dura el cordó dunar en el litoral i a l'espera que comencen els contraforts costaners de Santa Pola, el camp visual de la torre és prou ampli. Des de la construcció i cap al sud,

3. Les primeres referències escrites apareixen l'any 1687 en un text del paborde valencià Esteve Dolz del Castellar inclòs dins l'obra *Año Virgineo cuyos días son finezas de la Gran Reyna del cielo, María Santísima, Virgen Madre del Altísimo. Sucédidas aquel mismo día en que se refiere*; en el text de la Vinguda que trobem en el manuscrit anomenat *Antigüedades y glorias de la villa de Elche*, redactat l'any 1705 per Salvador Perpinyà; en l'obra *Compendio histórico en que se da noticia de las milagrosas y devotas imágenes de la Reina de los cielos y tierra, María Santísima, que se veneran en los más célebres santuarios de España*, redactada per Juan de Villafañe a l'any 1740 i en l'obra *Imágenes de la Virgen María apreciadas en España. Historia, tradiciones y leyendas*, escrita pel comte Fabraquer a l'any 1861 (Castaño García, 1984: 13-25; 1991: 53-57; 1999: 5-26; 2017: 197-218).

4. Presenta unes coordenades U.T.M.: 30SYH074262 del full del Servei Geogràfic de l'Exèrcit núm. 914 (28-36). (Escala 1.50.000). Va ser declarada Bé d'Interés Cultural (BIC) el 12 de febrer de 1996 amb número R-I-51-0009167.

Figura 3: Ubicació geogràfica de la Torre del Pinet.

Figura 4: Vista aèria de les restes actuals de la Torre del Pinet. Foto: Projecte TOVIVA. Universitat Politècnica de València (UPV).

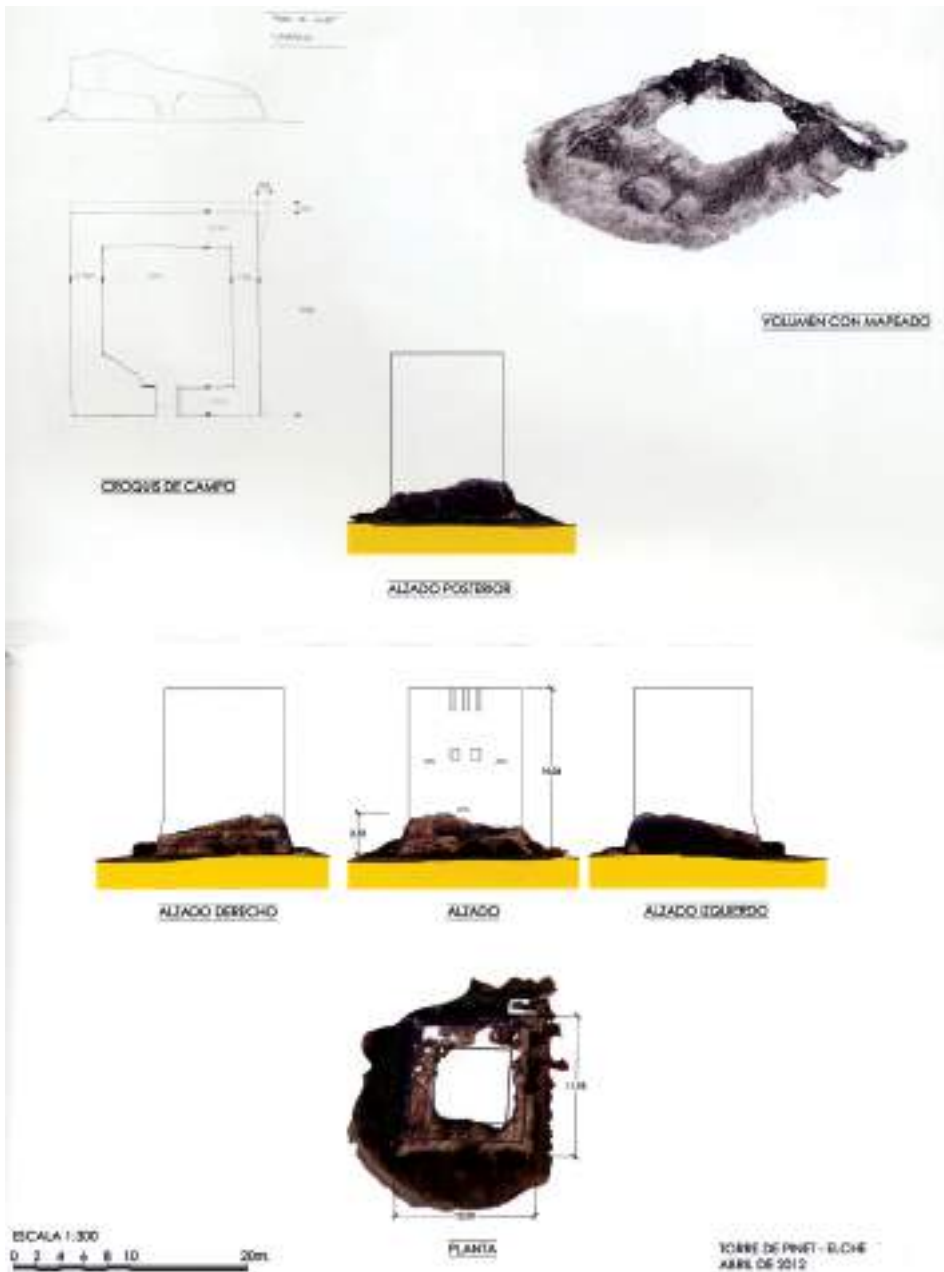

Figura 5: Plantes i alçats amb fotogrametria i reconstrucció volumètrica de la Torre del Pinet. Autor: Òscar Lerma. Escola Tècnica Superior d'Enginyeria d'Edificació, Universitat Politècnica de València.

es pot albirar la població de Guardamar del Segura, així com controlar l'accés al riu Segura per la seua gola, situada a uns 4 km de distància. En canvi, cap al nord, es pot controlar tota

l'Albufera d'Elx, i contactar visualment amb la Torre de l'Albufera d'Elx o del Tamarit i la resta de la badia de Santa Pola, inclòs el seu port, així com l'illa de Nova Tabarca.

Les restes conservades de l'edifici mostren una planta quadrada -12 x 11,95 metres- dotada d'alambor on es percep el lleuger repunt del cos prismàtic de la torre. Està construïda en maçoneria irregular amb reforç de carreus tallats toscament a les cantonades. La maçoneria es compon de calcàries locals de grandària mitjana en el farciment, mentre que, referent al cadirat, totes són d'una arenisca molt blana i dúctil, presenten múltiples erosions i de la mateixa manera, és fàcil de treballar amb el punter. L'aparell és irregular travat amb morter de calç i grava de tonalitat blanquinosa, i utilitza el sistema de tongades d'alternatives de morter i pedres de paredar, que permeten una millor compactació en el conglomerat.

Sembla que l'accés es realitzaria pel front sud-oest de la construcció, i quedarien molt poques restes de l'obertura, per la qual cosa és realment impossible conèixer la seua morfologia –imaginem que seria de mig punt si seguim la tradició constructiva de la resta de les torres del resguard de la costa-, encara que sí que podem establir la seua amplària -0,90 m.- gràcies a l'existència de dos carreus en tots dos laterals de l'obertura. Com a elements funcionals i com que no compta amb altres obertures reconeixedores, s'ha pogut detectar un desguàs, centrat i situat en el front nord-oest, a un metre del sòl, de morfologia quadrangular -0,20 x 0,15 m.- fet en rajola i travat amb morter de calç i grava de tonalitat blanquinosa.

Si podem aportar una mica més al coneixement d'aquesta construcció, ho devem a l'informe del capità Joaquim Aguado datat l'any 1870 i conservat en l'Arxiu General Militar a Madrid⁵, en el qual es mostra la morfologia completa de l'edifici a través d'una descripció i d'un senzill croquis de planta i alçat. Per aquest informe, podem confirmar que la torre estava estructurada en dues plantes més una plataforma dotada de parapet en la rematada, que li conferia una altura aproximada de 14 metres. Actualment només es conserven 2,98 metres. L'accés, al contrari dels que indica la informació arqueològica, el situa arran de terra amb "...porta de fusta folrada de xapa de ferro..." el que ens fa pensar en un error del dibuixant, confós amb alguna obra annexa a l'edificació, on es troba "la quadra amb pesebres per a quatre cavalls i un pou d'aigua de mina molt bona", que explica a la presència del desaigüe esmentat anteriorment.

La comunicació entre la planta baixa i la primera planta sembla que es realitzava per una "escala de fusta que es troba deteriorada", una cosa habitual atés que l'accés original es trobaria en altura i per a solucionar el desnivell, utilitzarien una escala que poguera ser retirada en cas d'atac. En canvi, per a comunicar entre les plantes del cos prismàtic

5. Informe de reconeixement de les torres costaneres del Regne de València del Capità Tinent d'Enginyers sr. Joaquim Aguado per al lliurament d'aquestes defenses al Cos de Carrabiners per encàrrec de la Comissió de Reconeixement de les torres de costa de la Direcció Subdirecció d'Enginyers de València, Arxiu General Militar, 4-4-4-1, 1870, 10 de juny, València.

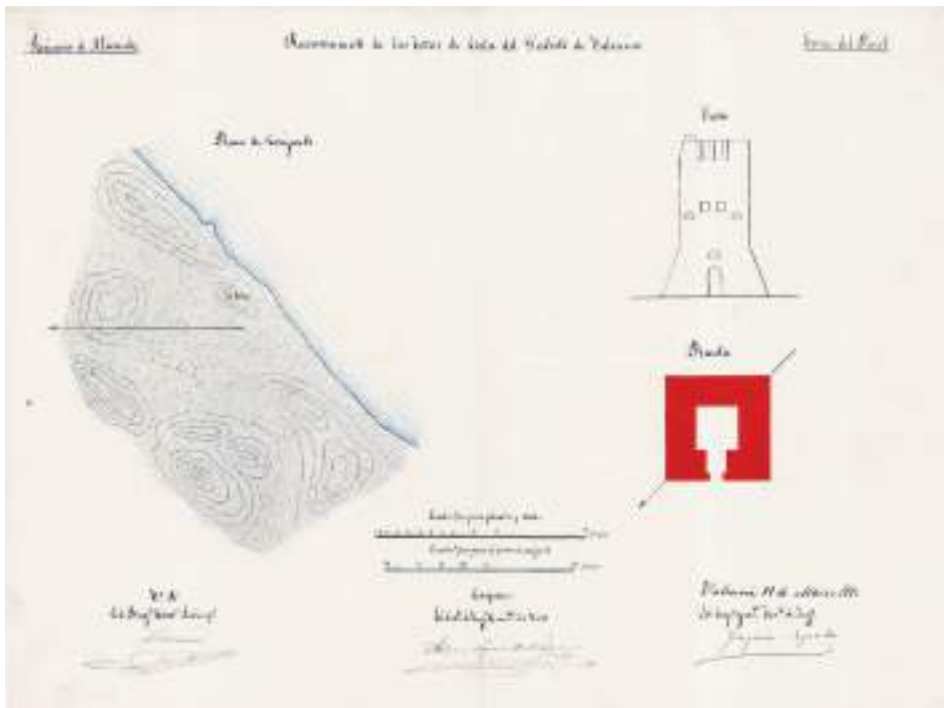

Figura 6: Planta i alçat de la Torre del Pinet l'any 1870 quan el capità Joaquim Aguado realitza l'última inspecció del resguard. Espanya. Ministeri de Defensa. Institut d'Història i Cultura Militar. Arxiu General Militar de Madrid. Signatura número 4-4-4-1, 1870, 10 de juny, València.

Figura 7: La torre del Pinet en una imatge d'inicis del segle XX, quan encara es trobava en peus i en bon estat de conservació. Foto: Raül Agulló Coves.

de la torre, existia una escala de caragol en maçoneria, que ja es trobava molt danyada quan el capità Aguado realitzà la inspecció. D'altra banda, la torre comptava amb una

lladronera al capdamunt de l'edifici, recolzada sobre tres mènsules. Existeix la possibilitat que, donada la seua similitud amb altres torres del litoral alacantí, com la Torre Aquiló a la Vila Joiosa, totes les façanes de la torre comptaren amb aquest element defensiu de tir vertical al capdamunt. A més, sembla que estava dotada amb tres troneres, probablement de secció semicircular, i, amb coneixença del model, esbocinades amb vessament extern, situades en el primer pis, que flanquejaven dues obertures quadrangulars –segurament finestres- de grandària reduïda.

Al costat d'aquest document gràfic d'excel·lent rellevància que ens permet conèixer la seua morfologia amb enorme nombre de detalls, existeix fins i tot alguna imatge de principis del segle XX, atribuïda a Raúl Agulló Coves (Menéndez Fueyo, 2016: 322, Fig. 6.24), en la qual es mostra la torre desmoltada fins a la segona altura, amb els paraments exteriors on s'ha perdut tot el seu arrebossat i amb una maçoneria enormement degradada, producte de l'alta salinitat donada la seua proximitat amb la platja i el mar. En la imatge encara s'observen les restes d'algunes de les obertures defensives, sobretot, les situades en la primera planta.

LA TORRE DEL PINET, UNA DEFENSA COSTANERA PREBALUARDADA

La Torre del Pinet es pot enquadrar entre les torres prismàtiques amb base alamborada, incloses en els subtipus I.1.1. i I.2 de la nostra proposta tipològica pel Regne de València (Menéndez Fueyo, 2001: 733-757; 2003: 187-242, 2016). El model construït a Pinet mostra una enorme dispersió pel territori alacantí, valencià i mediterrani. Però potser, el cas més paradigmàtic i similar al de la torre il·licitana és el de la Torre Aquiló, situada actualment en el terme municipal de La Vila Joiosa i que representa el millor exemple torre defensiva prebaluardada que tenim a la província i del qual vam tindre l'ocasió d'exposar un estudi més detallat fa alguns anys (Menéndez Fueyo, 1996: 31-38). Al costat hi podem assenyalar la veïna Torre de l'Albufera d'Elx o Tamarit i la Torre de l'Atalayola, actual far del Cap de Santa Pola.

De la primera podem dir que es tracta d'una torre molt especial perquè, encara que podria semblar que va ser construïda per pertànyer a un sistema defensiu de disseny unitari, en realitat, la torre no apareix en la documentació de la defensa costanera. Com hem assenyalat recentment, i gràcies a l'abundant documentació arqueològica recollida pel seu projecte de posada en valor⁶ (Menéndez Fueyo, 2012: 191-194; 2015: 84-85; 2016: 322-329), la seua particular ubicació, en la perifèria de l'àrea cassetó i just enfront de l'entrada a la Gola de l'Albufera, li confereix una situació especialment privilegiada

6. L'autor de la memòria del projecte és l'arquitecte alacantí Màrius Bevià i Garcia, a qui agraïm les facilitats prestades per a accedir a les memòries tècniques, així com agraïm a l'arqueòleg Gabriel Segura Herrero, director de l'empresa Arquealia S.A., les facilitats donades a deixar-nos consultar la memòria de l'actuació arqueològica que, en aquest cas, més que mai, s'ha convertit en una arma utilíssima d'informació per a desenvolupar i conèixer tots els elements que després han pogut conservar-se en el projecte de restauració.

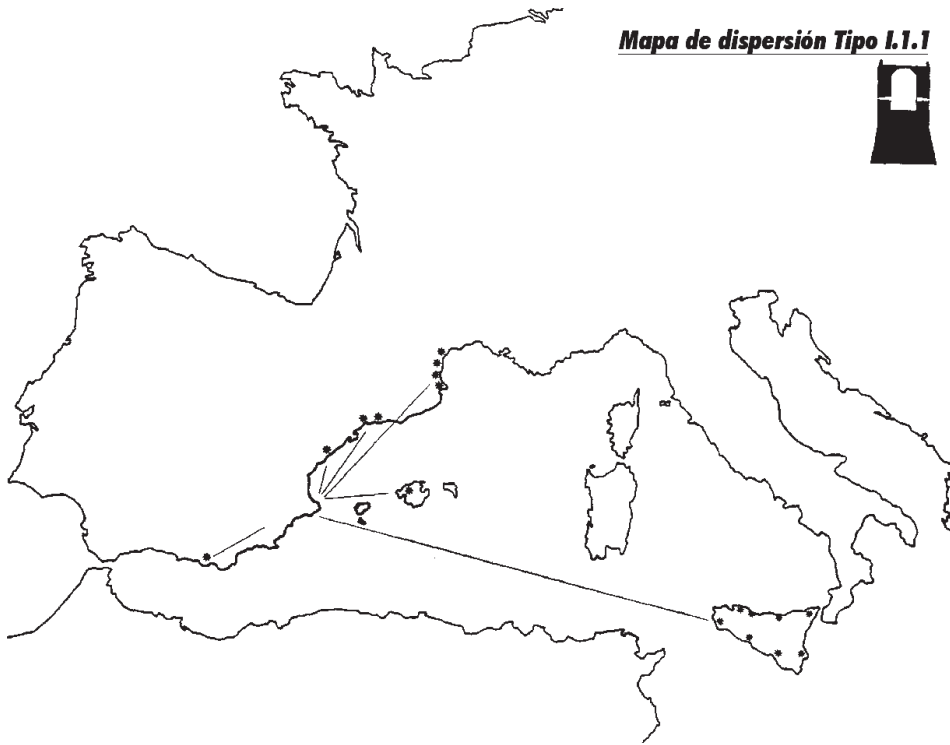

Figura 8: Mapa de dispersió de les torres que mostren el mateix model constructiu que la torre del Pinet.

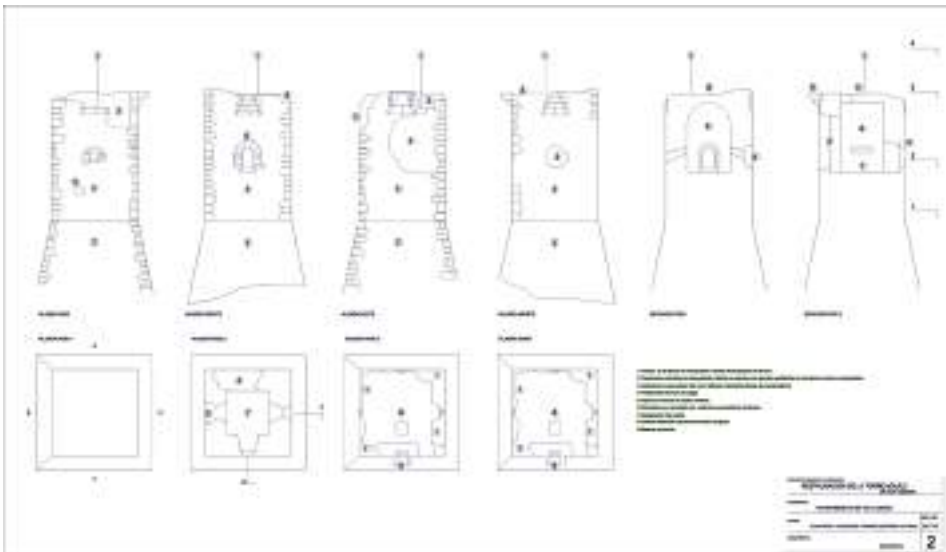

Figura 9: Plantes i alçats de la Torre d'Aquiló (La Vila Joiosa). Autor: Màrius Bevià Garcia.

Figura 10: Vista panoràmica de l'estat actual de la Torre del Tamarit de l'Albufera d'Elx.

a un accés sempre difícil de vigilar durant gran part de la Baixa Edat mitjana (Sánchez Fernández, Garcia Mas, 1988). El control de la producció pesquera extreta de la badia i amb destinació al mercat de la vila d'Elx va crear diversos conflictes en els segles XIV i XV, entre les confraries de pescadors i els intermediaris, els quals, després que el pescador haguera pagat el peatge corresponent en les dependències pròximes a la Torre del Cap de L'Aljub, comprava la producció i obtenia beneficis sensibles quan la revenia en el mercat a un preu sensiblement superior (Hinojosa Montalvo, 1989).

Quant a la segona, la Torre de la Talaiola, forma part hui del cos central de l'actual far del Cap de Santa Pola, i s'ha conservat de forma increïble malgrat els arrebossats, modificacions i refeccions que ha patit al llarg del temps. Considerada des del segle XV com un immillorable lloc de vigilància de la costa (Hinojosa Montalvo, 1989: 315-316; Requena Amoraga, Garcia Mas, 2010; Menéndez Fueyo, 2012: 197-198; 2015; 80-81; 2016: 332-334) presenta una planta quadrada de base alamborada i morfologia troncopiramidal, construïda en maçoneria d'origen local amb reforç encadenat de carreus, treballada amb cisell i punter a les cantonades i rematada per una cornisa. El seu aparell és irregular, travat amb morter de calç i grava de tonalitat blanquinosa. Com a elements defensius presenta quatre troneres de bústia, lleugerament esbocinades amb deriva

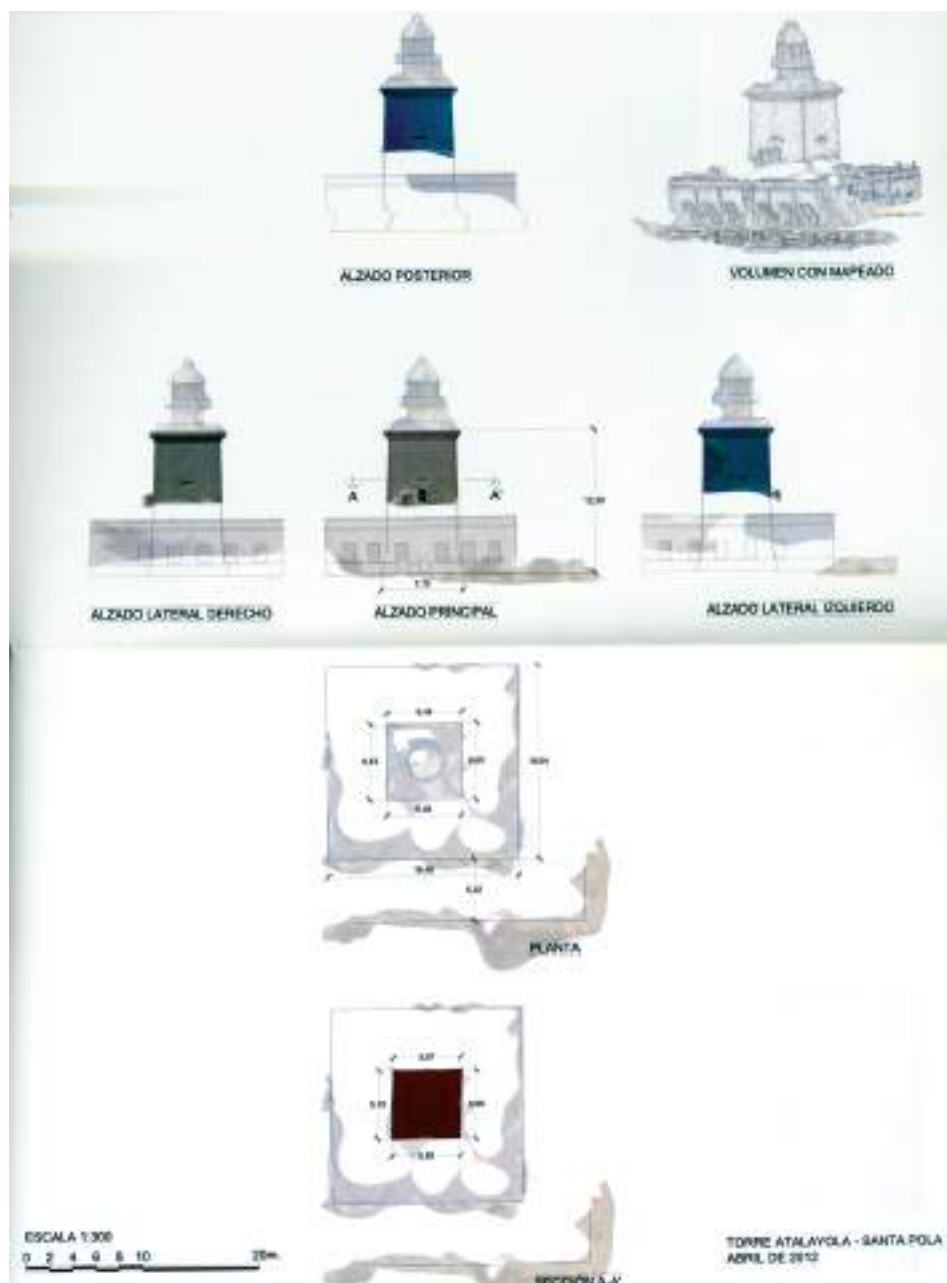

Figura 11: Plantes i alzats amb fotogrametria i reconstrucció volumètrica de la Torre de la Talaiola (Santa Pola). Autor: Òscar Lerma. Escola Tècnica Superior d'Enginyeria d'Edificació, Universitat Politècnica de València.

Figura 12: Torre de la Talaiola. Accés elevat amb bústia matafoc en el front de la torre.

externa, construïdes a l'exterior en carreus i centrades en cadascuna de les seues cares, molt similars a les que el capità Joaquim Aguado mostra en el seu croquis de la Torre del Pinet. La seua obertura d'accés, se situa a l'altura de la primera planta en el front oest, i presenta una bústia matafocs en la part superior que servia per a batre els voltants de la porta d'entrada, igual que ocorre a l'oriolana Torre del Cap Roig.

Fora de l'àmbit costaner, és en les hortes marítimes d'Elx i Alacant on localitzem el nombre més gran de paral·lels. En el cas de l'espai agrari il·licità, destaca poderosament la Torre dels Vaillo, una torre de peatge, control i defensa del camí que es dirigeix des de la vila d'Elx cap a l'interior que va ser alçada, igual que Pinet, en maçoneria amb reforç de carreus als cantons i elements funcionals, amb una datació que els estudis situen clarament entre les dècades finals del segle XV i les primeres dècades del segle XVI (Azuar Ruiz, 1983; Menéndez Fueyo, Jover Maestre, 2001: 183; Menéndez Fueyo, 2015: 74).

En l'*Ortis Aliquantis*, l'espai agrícola tradicional de la ciutat d'Alacant, trobem el cas de la Torre de Salafranca, que té la peculiaritat d'haver sigut construïda completament en carreus a cara vista. A hores d'ara, es troba desmuntada fins a la seua primera altura, i

Figura 13: Torre dels Vaillo (Elx), torre de peatge, control i defensa del camí que es dirigeix des de la vila d'Elx cap a l'interior.

no conserva més element defensiu que l'alambor, amb una datació inicial compresa entre la primera meitat i la dècada central del segle XVI (Jover Maestre, Menéndez Fueyo, 1993: 35-49; Menéndez Fueyo, 2017: 15-26). També podem incloure en aquest tipus els casos de les torres de Triolivos, Ca' Cholí, Paulines, Sarrió, Don Garcia, Boter, Comte, Picó, Xiprer, Condomina, Plàsia i Bonança, de les quals s'ha donat informació puntual en diverses publicacions (Jover Maestre, Menéndez Fueyo, 1993: 35-49; 1994: 509-514; Bevià García, Varela Botella, 1994; Menéndez Fueyo, 2015: 108-110; 2017: 15-26).

Cal destacar-ne, també, la Torre del Monestir de Santa Faç i la Torre de l'Església Arxiprestal de Sant Salvador de Mutxamel. De la primera, cal indicar que es troba en la zona privada del convent de clausura, i es tracta d'una defensa de planta rectangular i morfologia troncopiramidal amb base alamborada. Com ocorria amb la Torre Aquiló, el seu model bé podria haver sigut el de la Torre del Pinet. La diferència en aquest cas se situa en la cornisa que remata l'edifici, on es disposen quatre troneres amb matacans en cada cantonada. L'accés està situat en altura en el front nord i és de xicoteta grandària, realitzat en carreus amb arc de mig punt, que té sobre ell en l'última planta una lladronera recolzada sobre tres modillons de carreus llaurats. Per les traces de la torre, sembla clar que la seua construcció degué realitzar-se amb anterioritat a la meitat del segle XVI, dins d'un model ben constructiu de les defenses prebaluardada, aquelles que encara conserven elements característics de les fortificacions medievals, com ara les defenses verticals,

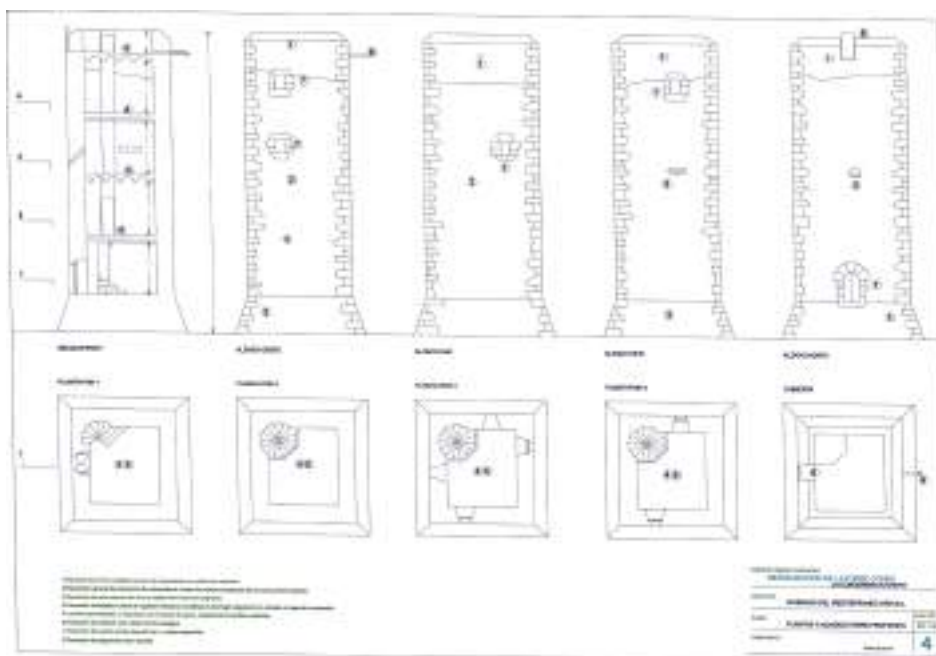

Figura 14: Planta i alçats de la Torre Comte, construïda a mitjan segle XVI en l'Horta d'Alacant. Autor. Màrius Bevià Garcia.

Figura 15: Torre construïda en la segona meitat del segle XVI i que defensa el Monestir de la Santa Faç en l'Horta d'Alacant.

però que incorporen les noves solucions poliorcètiques renaixentistes com és la base alamborada o les troneres de bústia (Menendez Fueyo, 2015: 106-107; 2017: 15-26).

De la Torre de Sant Salvador de Mutxamel indiquem que està situada en ple centre urbà, adossada al temple i presenta una planta rectangular, amb morfologia prismàtica de 4 altures, subdividides per motlures en sortint. Es troba construïda en carreus llaurat, disposada en filades horitzontals i travades amb morter de calç, i la podem considerar una de les torres més antigues d'aquest conjunt, una afirmació que ve avalada per la presència en les cobertes de voltes sostingudes per arcs ogivals entrecreuats amb clau central, element molt característic de les obres del tardogòtic valencià, situat en els finals del segle XV i la primera meitat del segle XVI; i perquè és l'única torre de tot el conjunt que presenta, en la seua part inferior, carreus amb signes lapidaris, així com troneres de bústia, construïdes en 5 peces de carreus, situades en totes les altures i sempre centrades en cadascuna de les cares (Jover Maestre, Menéndez Fueyo, 1993: 35-49; Menéndez Fueyo, 2017: 15-26).

Si eixim de les hortes marítimes d'Elx i Alacant, trobem més paral·lels en la resta del territori provincial com en el cas de la Torre d'Alcalalí, objecte d'una recent restauració, així com la Torre del Comanador, situada en la marinera localitat del Verger. De totes dues construccions desconexem les seues dates d'erecció, i és el cas d'Alcalalí, l'única publicada i identificada erròniament com a torre albarrana, comunicada amb pont retràctil amb un castell, de les restes del qual s'ignora el parador i que, es dataria en els moments finals del segle XIII (Mestre, 1952). En la nostra modesta opinió, i si atenem exclusivament les restes constructives, i la mancança de documentació històrica fiable sobre aquest, dissentim completament de l'adscripció atorgada pel cronista J. Mestre. Llavors, pensem, com ja vam exposar (Menéndez Fueyo, 2015), que la torre s'origina des de la dualitat oferida pels conceptes de defensa⁷ -Alcalalí se situa en una zona agrícola integrada en les àrees ocupades per la població morisca en els segles XVI-XVII- i, com a construcció de prestigi que actuaria com a cap administratiu de la Baronia d'Alcalalí durant l'època foral (Menéndez Fueyo, 1995). Per a la Torre del Comanador, tant la presència dels matacans en la rematada com l'adopció de troneres amb deriva exterior i vessament vertical, les situa, com veurem en tocar els aspectes cronològics, en un context plenament prebuardat.

En el territori valencià cal destacar, per damunt d'altres construccions, la Torre de Sant Vicent en la vila de Benicassim, dotada en el seu remat amb dues troneres i lladronera, erigida l'any 1597 sobre un projecte dissenyat l'any 1530, com bé apunta Edward Cooper (1994: 24 i 94). També hem d'incloure les torres del Grau de Castelló, datades per referències documentals l'any 1572; i la del Pinaret, l'obra tardana de la qual l'adscripció -any 1671-, atorgada en un treball estrictament històric sobre les torres del litoral castellonenc (Olucha Montins, 1986), ens fa dubtar sobre la seua inclusió dins d'aquest tipus.

7. En aquest sentit, hem d'assenyalar que la torre podria actuar a manera de les *bergfried* alemanyes o les *tour-beffrois* de la campanya francesa, o siga, torres refugi amb les condicions mínimes d'habitabilitat i les condicions màximes de defensa, edificades per a suportar una tempesta assetjant de caràcter breu (Mora-Figueroa, 1995: 216).

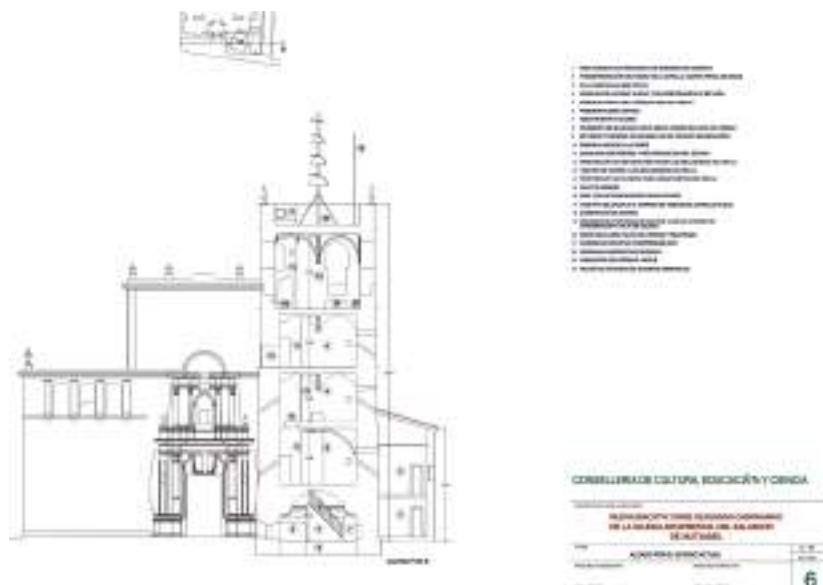

Figura 16: Secció de la Torre de l'Arxiprestal de Sant Salvador de Mutxamel.
 Autor: Màrius Bevià Garcia.

Figura 17: Vista de la torre d'Alcalalí.

Figura 18: La Torre de Sant Vicent de Benicàssim. Foto: Rafael Azuar Ruiz.

En el front costaner català, es localitzen molt pocs exemples d'aquesta variant, com la Torre de Cadaqués, datada per la documentació històrica l'any 1543 (Cooper, 1994: 15 i 33); la Torre del Cap de Sant Sebastià, construïda per l'enginyer valencià Jaume Corbera i datada per Cooper en els moments finals del segle XV (1994: 17 i 46); les torres de Mas Bagura i Mas Vilaneyra, dotades totes dues amb matacans en els quatre fronts i datades en la segona meitat del segle XV (Cooper, 1994: 16, 36 i 40).

És a la província de Tarragona on es troben els exemplars més pròxims a la nostra variant, com és el cas de l'espectacular Torre de Barenys, a la costanera localitat de Salou, ordenada construir per l'arquebisbe Folch Cardona l'any 1530 (Cooper, 1994: 21 i 76) i la Torre Campredó, dotada de matacà corregut en volada i datada en els anys finals del segle XV (Cooper, 1994: 23 i 85). En la resta del front litoral peninsular apareix l'únic exemple a la Torre dels Lladres (Marbella), alçada inicialment en l'època nassarita, i reformada en el segle XVI, en opinió de Joan Temboury (1973: 153) per a adaptar-se a les noves tècniques artillers.

També documentem exemples d'aquest tipus en les defenses costaneres de l'illa de Mallorca, com són els casos de la Torre de Peraires, en la rada del port de Palma, datada l'any 1475 i habilitada per a la ventilació de les provisions en època de quarantenes (Muntaner Bujosa, Mascaró Pasarius, s.f.: 2154; González de Chaves Alemany, J.G., 1986); la Torre d'Andratx, datada l'any 1531, datació més d'acord amb l'enquadrament proposat per a aquest model (Muntaner Bujosa, Mascaró Pasarius, s.f.: 2117; González de

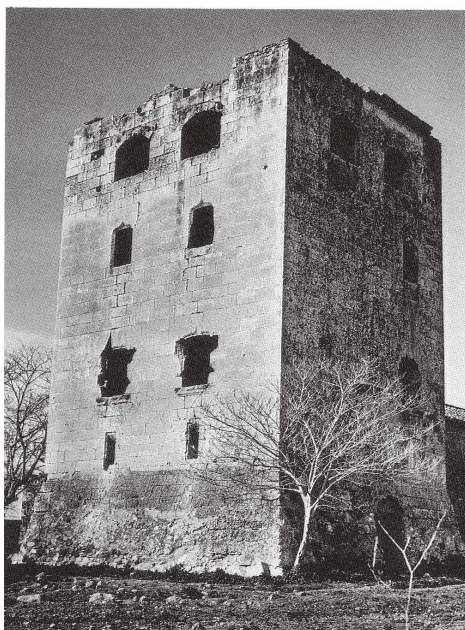

Figura 19: La Torre de Barenys (Tarragona). Foto: Edward Cooper.

Chaves Alemany, J.G., 1986), igual que la defensa del Port de Sóller, datada l'any 1542, encara que va ser destruïda dos anys més tard (Muntaner Bujosa, Mascaró Pasarius, s.f.: 2089); i la Torre de Sant Vicent a Pollença, datada molt tardanament l'any 1571, a causa d'un atac produït un any abans (Muntaner Bujosa, Mascaró Pasarius, s.f.: 2069; González de Chaves Alemany, J.G., 1986).

En la franja costanera del Mediterrani Occidental també localitzem paral·lels d'aquesta variant. Més concretament, la majoria es troben a l'illa de Sicília, on s'han pogut documentar les torres de Pozzillo, Molinazzo, Lapillo, Macagne, Tonnara, Magazzini di Pasti, Colonna i Scopello. Totes aquestes construccions es projecten i construeixen de forma tardana cap a l'any 1578, fruit d'un pla estratègic per a la defensa costanera dissenyat per l'enginyer italià Tiburzio Spanocchi per encàrrec de la Corona Espanyola⁸ (Mazzamutto, 1986).

NOVETATS HISTÒRIQUES SOBRE L'ORIGEN DE LA TORRE I LA SEUA CRONOLOGIA

Les novetats principals que disposem sobre la construcció de la torre en els darrers anys provenen de la documentació històrica i de la investigació promoguda per qui

8. Tant aquest projecte com el que s'encomana a Fresco l'any 1583, han sigut objecte d'una interessant monografia on es mostren les clares similituds i intercanvi d'idees existents entre els enginyers que treballen tant a Espanya com a Itàlia (Mazzamutto, 1986). Encara que certament cal convenir que no són els primers projectes de construcció ni seran els últims. En les primeres dècades del segle XVI ja sorgeixen iniciatives a l'illa com ha posat de manifest en diverses ocasions Ferdinand Braudel (1963: II).

subscriu aquest article i que també realitza la directora de l'Arxiu Històric Municipal d'Elx (AHME), Carmina Verdú Cano, i el seu equip⁹.

La referència més important no és inèdita i l'hem recuperada dels treballs del geògraf Vicente Gozalvez Pérez sobre la vila d'Elx, on es vincula a la família il·licitana Perpinyà amb la construcció de la torre l'any 1552 (1976: 17), notícia que és secundada recentment per diversos treballs (Boira Maiques, 2007: 20; Gil-Piqueras, Estruch González, 2018: 670).

Aquesta cita procedeix realment d'una anotació que pertany a la Col·lecció Pedro Ibarra per a la història d'Elx, recopilades per Aureliano Ibarra Manzoni i que es conserva en l'Arxiu Històric Municipal d'Elx¹⁰. L'anotació està datada l'any 1763 i remet a unes actes del notari Jaume Ripoll amb data del 12 d'abril de 1547 -foli 390- en les quals es fa referència a la Torre de Boix o de Box, una defensa que es va alçar en la rodalia de la partida del Molar de la qual hui no tenim cap certesa material i que "... va ser fundada sis anys abans que la del Pinet que està en la costa de la mar, terme d'Elx...". En aqueixa anotació apareix el nom de Joan Perpinyà, al qual podríem relacionar amb la poderosa família Perpinyà, un llinatge molt emparentat amb la gènesi i desenvolupament social i teatral del Misteri d'Elx i que vivien a la casa pairal de la qual encara s'alça a la plaça de Santa Maria, enfront de la porta Major del temple (Castaño García, 1982: 141-175).

En cas de ser certa aquesta informació, podríem situar la construcció de la torre l'any 1553, un any després de l'atac produït el 29 d'agost de l'any 1552, quan van fondejar a la platja del Pinet 25 vaixells, dels quals va desembarcar una gran força que va arribar fins a la vila d'Elx i esclatà el pànic en els ravals de la ciutat i en nombrosos habitatges de la Vila Murada¹¹, on van morir diversos barbarescos i multitud de veïns de la vila. D'aquesta manera, la construcció de la torre seria la conseqüència de l'atac amb l'aprovació i promoció de les forces vives de la vila, sense que de moment participara la Corona en el seu aixecament. Per tant, hem de sumar un exemple més de promoció defensiva recolzada en l'oligarquia local al conjunt de "*torres particulars*" construïdes en l'horta d'Alacant en el mateix any i autoritzades per l'oïdor del Rei, Jerònim Arrufat per a pal·liar els atacs barbarescos dels anys 1540, 1550 i 1554 (Menéndez Fueyo, 2017: 21).

Aquesta data de 1553 també coincideix amb l'anàlisi cronològica dels elements constructius de la torre, que es redueixen a la planta quadrangular amb l'alçat prismàtic del cos de la torre, la base alamborada, les lladroneres en la rematada, les troneres de bústia i les ambdues canoneres, elements no presents hui dia en la construcció, però detectats en el croquis del capità Aguado de l'any 1870.

9. Agraïm a Carmina Verdú Cano i a tot l'equip que integra l'Arxiu Històric Municipal d'Elx (AHME) per la col·laboració i implicació infinita en el procés de recuperació i investigació de totes les dades possibles sobre la Torre del Pinet.

10. Arxiu Històric Municipal d'Elx (AHME), Signatura B278.

11. Arxiu Històric Municipal d'Elx (AHME), Col·lecció de notícies antigues i modernes pertanyents a la vila d'Elx. Tom II, fol. 11.

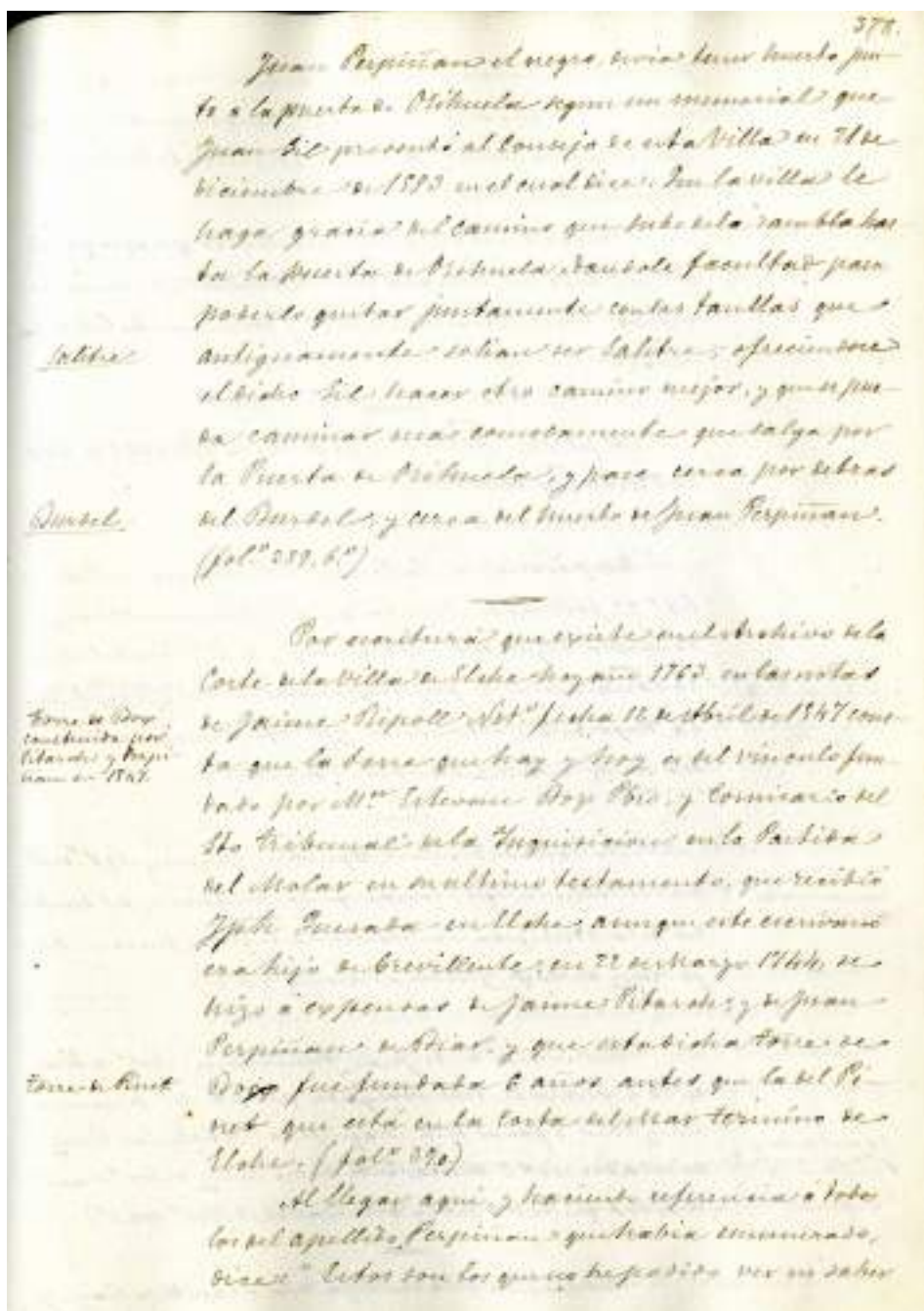

Figura 20: Anotació pertanyent a la Col·lecció Pedro Ibarra per a la història d'Elx, recopilades per Aureliano Ibarra Manzoni i remet a unes actes del notari Jaume Ripoll amb data del 12 d'abril de 1547 on es cita la torre del Pinet. Arxiu Històric Municipal d'Elx (AHME), Signatura B278.

En primer lloc, la disposició de la planta quadrada amb alçat prismàtic és un model inspirat clarament en l'època baixmedieval, dins del que coneixem com a defenses de *llança i adarga*. Aquest tipus de construccions hem de situar-les dins de l'arquitectura prebaluardada, un estat de transició situat entre els finals del segle XV i meitat del segle XVI, on les defenses de tall netament medieval es troben a l'espera de l'arribada de les construccions plenament baluardades que s'impondran a partir de la segona meitat del segle XVI.

D'altra banda, l'adopció de l'alambor, és l'element defensiu fonamental amb el qual es doten aquestes torres per a reduir les cotes i facilitar el rebot de la artillera. Una de les principals preocupacions dels arquitectes militars del Renaixement¹² va ser dificultar l'escalada i conquesta de les fortificacions. Per a això, van reprendre la vella tècnica de construir en la part baixa de les torres un cos atalussat o en escarpa, que impedia acostar els peus de les escales al mur, deixant-les així més exposades a ser batudes des de dalt amb projectils simplement deixats caure a plom, o abocaments amb enginys mecànics (Vera Botí, 2010: 492). L'aparició en muralles urbanes i torres exemptes es va generalitzar de manera extraordinària amb la disminució gradual de l'altura de la construcció i l'augment de la reculada de l'edificació (Mora-Figueroa, 1995: 34). Aquest element sembla aconseguir la seua màxima difusió a Europa a partir de la generalització de la pirobalística a mitjan segle XV, mentre que en la península Ibèrica es desenvolupa de manera tardana, associat amb les primeres mesures de la defensa prebaluardada, durant la primera meitat del segle XVI.

En el cas de les fortificacions costaneres alacantines, trobem casos esplèndids de l'adopció de l'alambor, en la major part, vinculats a les reformes efectuades pel Duc de Calàbria l'any 1538, com les enormes torrasses circulars de Sant Sebastià, al costat del Portal Nou, Sant Bartolomé i Sant Esteban de la muralla d'Alacant. Aquests estan situats en l'actual rambla de la ciutat, amb mig cos alamborat i un encintat amb motlura sortint a mitjà bossel, coronat amb emmerletat corregut, que segueix les traces de les defenses prebaluardada que s'estan dissenyant en aquests moments i que marcaran el paisatge i la fisonomia de la muralla defensiva de la ciutat i que les excavacions arqueològiques recents s'han encarregat de posar novament en valor (Soler, Ortega, Simón, 2002: 59-68). També ocorre en el següent pla de defensa que s'aprova per a la ciutat en 1560 i que suposaria l'aixecament dels baluards de Sant Felip, que estaria al costat de la Porta d'Elx; el baluard de Santiago entre el llenç de la part de San Francisco i la Porta de l'Horta; el baluard de Sant Joan situat a la Porta del Moll; el baluard de Sant Sebastià; el baluard de Sant Andreu en la muralla de la mar; el baluard de Sant Anton i el de Santa Anna amb tapials alamborats, amb un percentatge del 20%,

12. Açò ho entenia Leon Battista Alberti, en indicar en el seu *De Re Aedificatoria* de 1485, en el seu Llibre V, que "...el poyo de la fortaleza se pondra macizo de grandes piedras por defuera en línea oblicua, con lo qual las escalas aplicadas encoruadas se debiliten, y el enemigo q. las aplicare apestandose al muro no euite las piedras arrojadas, y las cosas tiradas con los tiros no la agujeren antes salten oblicuamente..." (Vera Botí, 2010: 492).

amb vessament exterior i pràcticament verticals a l'interior, i sempre calicestrats, amb capes d'argamassa de grava i calç d'un pam d'ample per a aconseguir major consistència (Bevià García, Camarero Casas, 1988: 211-212).

Un altre exemple modèlic d'ús de l'alambor són les torrasses del front nord-oest de les muralles de la Vila joiosa, el que s'estén per la Costereta de la Mar arranca amb un poal circular que s'alça en la plaça de la Generalitat, per a fer-se fallida en un altre imponent, que es troba al costat del carrer del Pal, dotat d'un enorme talús i que presenta en el seu terç superior una canonera de carreus amb vessament a l'interior (Bevià García, Camarero Casas 1988: 178). Aquestes defenses estan datades en èpoques similars als de la ciutat d'Alacant, alçats per mandat del duc Ferran d'Aragó, gràcies a l'eficàcia del Capità Aldana i l'enginyer Joan Cervelló que hagueren de començar les obres, com indica el cronista Martí de Viciana, entre 1544 i 1562, dates en les quals finalment es van gastar 17.000 ducats (Bevià García, Camarero Casas, 1988: 175; Requena Amoraga, 1997: 207). El mateix succeeix amb l'alambor que es disposa en la Torrassa de la Peça de les muralles de Calp, de traça circular, dotat amb alambor i bossel a mitjana altura, que degué ser alçada en 1530, dins dels plans de defensa prebaluardada que es posen en marxa en altres punts del regne (Bevià García, Camarero Casas, 1988: 101; Requena Amoraga, 1997: 228).

A més, com hem indicat, la torre presentaria diverses solucions defensives en la documentació gràfica de l'informe del Capità Joaquín Aguado de 1870 que també ens ajuden a enquadrar la construcció. En primer lloc, la torre està rematada per lladroneres, creiem que, almenys, una en cada façana. La lladronera, que varia de xicoteta escala del matacà, és una defensa desenvolupada a Espanya a partir de la segona meitat del segle XV, i és molt útil per a fortificacions de reduïda superfície -cas de les torres costaneres- subjectes a processos de setge amb caràcter violent, però de breu duració. La combinació entre aquest element i l'alambor és perfecta, perquè s'aprofita perfectament la disposició en volada que ofereix el matacà des de la rematada, i elimina l'angle mort en la base de la torre, així com el rebot de la pilotaria en l'alambor, quan és enviada des de dalt i impedeix, tots dos casos, la sapa i turmentaria assetjant. El seu abandó coincideix amb l'eclosió de la fortificació baluardada, a partir de la segona meitat del segle XVI, encara que encara podem observar-lo en algunes construccions d'aquesta centúria, relacionat amb cases fortes o torres exemptes, construccions a les quals aquest element imprimeix un cert prestigi¹³.

Finalment, hem de parlar de les obertures, en concret de les troneres de bústia, variant sorgida de les innovacions de la tècnica artillera. Es tracta d'un element de reduïda obertura,

13. Aquesta idea ja va ser exposada en un treball sobre les torres alacantines del segle XVI, en estudiar el cas de la Torre de la Font Bona en la localitat de Banyeres (Menéndez Fueyo, Jover Maestre, 1992: 13-18). En aquest article, es mantenia que la presència d'un matacà cec en una construcció mancada d'elements defensius, situada prop d'un camí important i part d'una propietat, podria tractar-se d'una construcció de prestigi, on el matacà -la tòpica i típica defensa de qualsevol fortificació- exercia com a element que ennoblia l'edifici.

CUADRO CRONOLÓGICO TIPO I.1.1.

Torre	1450-1500	1500-1525	1525-1550	1550-1575	1575-1600
Vaillos	1475				
Salafranca				1553	
San Vicente			1530		
Cadaqués				1543	
San Sebastián	1490				
Mas Bagura	1450				
Mas Vilaneyra	1450				
Barenys			1530		
Campredón	1490				
Ladrones	1500				
Molinazzo					1577
Macagne					1577
Tonnara					1577
M. di Pasti					1577
Scopello					1577
Colonna					1577

CUADRO CRONOLÓGICO TIPO I.2.

Torre	1450-1475	1475-1500	1500-1525	1525-1550	1550-1575	1575-1600
Sarrió					1553	
Don Garcia					1553	
Boter					1553	
Reixes					1553	
Conde					1553	
Picó						1594
Ciprés					1553	
Condomina					1553	
Plasia					1553	
Boranza					1553	
Alcalali					1553	
Comendador					1550	
Grau						1570
Castelldefels					1571	
Peraries	1475					
Ardrux				1531		
Port de Söller					1542	
Sant Vicent						1571

Figura 21: Taula cronològica dels paral·lels amb el model constructiu de la Torre del Pinet.

pràcticament sense esbocinament i amb una lleugera deriva externa. Aquesta defensa respon a un model defensiu passiu, en construccions subjectes a processos d'ominositat quotidiana de duració breu, i és estrany el cas en què es documenta en obres preparades per a suportar turmentaria assejant. És molt característic de cases fortes i també de torres exemptes, ideal per a armes de foc de curt abast. El seu desenvolupament en la península Ibèrica és bastant tardà, podent situar-lo en l'últim terç del segle XV que arriba fins a la meitat del segle XVI, com a substituïda de les tradicionals troneres de pal i orbe que s'introdueixen a partir de la primera meitat del segle XV (Mora-Figueroa, 1995: 221-224).

D'altra banda, també apreciem la presència de canoneres esbocinades d'obertura amb vessament vertical, variant sorgida en fortificacions plenament prebaluardada, com podrien ser els casos de la Torre del Monestir de la Santa Faç, datada l'any 1553 (Jover Maestre, Menéndez Fueyo, 1994), o les defenses de la muralla de La Vila Joiosa, datades aproximadament l'any 1534 (Azuar Ruiz, 1983; 2010; Bevià García, Camarero Casas, 1986).

Per tant, d'acord amb les dades oferides per la castelloologia i com podem veure en el quadre cronològic adjunt, hem de datar aquesta construcció entre els finals del segle XV i la meitat del segle XVI, ja que pràcticament la totalitat de casos mostrats, excepte potser, les torres catalanes de Mas Bagura i Mas Vilaneyra que es daten a mitjan segle XV, es poden enquadrar entre les acaballes del segle XV i la primera meitat del segle XVI. Per als casos de Salafranca -1553-, Sant Vicent de Benicàssim -1530- Cadaqués -1543-, i la Torre de Barenys -1530- comptem amb datacions concretes del seu aixecament, mentre que de la Torre del Cap de Sant Sebastià, Campredón i la Torre dels Lladres, coneixem el seu marc històric general, situat en les dècades centrals del segle XVI.

ATACS I ALBIRAMENTS EN L'ESCENARI DE LA VINGUDA

Una vegada situada la fundació de la torre a conseqüència de l'atac barbaresc de 1552, cal relacionar-la directament amb l'ancestral preocupació de les autoritats i pobladors de les viles i alqueries més pròximes a la costa del perill que comportava la contínua arribada de corsaris i naus enemigues amb ànim de saquejar i prendre presoners amb els quals reclamar botí. Aquest temor es fonamenta en època medieval, durant els segles XIV i XV per a consolidar-se de manera definitiva en la nostra memòria històrica durant els segles XVI, XVII i XVIII.

En els segles XIV i XV, a conseqüència de la pèrdua territorial islàmica en la península i la substitució pel nou poder cristià -tant aragonés com castellà- el nostre perfil costaner es convertirà en una autèntica frontera, on el regne nassarí de Granada protagonitzarà unes primeres escomeses molt visibles des dels ports de Cartagena i Almeria, com la ràtzia a la Vila Joiosa duta a terme el dimarts 26 de maig de 1304 per un estol de Granada, format per sis galeres i dos llenys armats, comandats per un capità anomenat Arrendasi (Ferrer Mallol, 2005: 61), o la cavalcada per l'interior de Múrcia i Alacant de 4.000 genets dirigits

També influïran en aquest període el llarg conflicte mantingut per la Corona d'Aragó amb les repúbliques italianes pel control del comerç marítim mediterrani, sobretot amb Gènova. La guerra del cors sustentada per la potència lígur, estimularà als armadors transalpins a aparellar els seus assots a fi de recórrer el litoral català i valencià.

A aquests dos factors, cal sumar, en primer lloc, la presència de la població mudèjar, sotmesa i traslladada des de les seues alqueries d'origen i constreta en els ravalis disposats a extramurs de les viles de fundació cristiana. La seua presència generava un recel general i enorme, i temor perquè podia convertir-se en una cinquena columna que col·laborava amb els corsaris facilitant-los informació del territori i estat de les defenses, així com subministraments i logística a canvi de passatges en els seus vaixells per a fugir i refugiar-se a Alger o a Tunísia. Així sembla ocórrer en l'atac barbaresc de l'any 1552 sobre el qual després tornarem, on l'objectiu, segons alguns autors (Ramos Fernández, 1974: 11; García Mas, Martínez Corbí, 1989: 24), era embarcar a mig miler de moriscos del raval de Sant Joan que desitjaven fugir amb destinació a Barbaria.

En segon lloc, també existia un enorme interès a defensar els espais generadors de riquesa existent en el perfil costaner, la qual cosa ja hem definit en altres publicacions com el paisatge del botí (Menéndez Fueyo, 2016: 53). Aquest espai es caracteritza per disposar de punts d'ancoratge accessibles i recollits per al desembarcament; de marenys i albuferes carregades de sal –l'or blanc en època medieval-, caça, pesca i bestiar; d'hortes ubicades en la rodalia de la mar –com la d'Elx-, plenes de matèries primeres de consum prioritari i tot això, en una costa poblada plagada d'enclavaments la població dels quals era objectiu de rapte. Però, per més que van refermar les mesures repressives en forma d'evangelitzacions selectives i execucions sumaries de corsaris capturats, la intensitat i el nombre d'atacs i albiraments no va decaure, sinó que va augmentar.

Tenim constància documental que es produeixen atacs en la rodalia de la platja del Tamarit, com el dut a terme per part de forces terrestres nassarites en la vila de Guardamar l'any 1331 (Ferrer i Mallol, 1988: 127; Díaz Borrás, 1993: 32). Durant la segona meitat del segle XIV i fins a finals del segle XV, es detecten atacs de certa importància com per a ser anotats i remesos a les autoritats (Díaz Borrás, 1993: 93). Tres d'ells es produeixen als voltants de la Torre del Cap de l'Aljub (actual Santa Pola). El primer d'ells, es produeix el 3 de març de 1381 quan “...dues fustes de remos de moros e feren alguns dampnatges en aquella partida...”¹⁴. El segon s'origina el 4 d'abril de 1384, quan el consell il·licità té notícia que la torre del port ha sigut atacada¹⁵. Uns dies més tard, el 16 d'abril, les correrries dels moros són notícia encara, ja que es produeix un combat entre moros i cristians en el terme il·licità amb el resultat de 6 corsaris morts i 2 presoners, mentre que del bàndol

14. Arxiu Municipal de València, Lletres i missives, g3-4, f. 235.

15. Arxiu Històric Municipal d'Elx (AHME), Índex de remissions a capítols i assetjades, signatura B425, Tom 1, foli, 68, any 1384, 4 d'abril.

cristià només es registra la mort d'un rossí¹⁶. El tercer dels atacs documentats es produeix el 12 de setembre de 1392 a un "*fusta redona*" -vaixell de vela llatina- a l'altura de la vila de Guardamar per una galeota de moros¹⁷.

També apareixen en la documentació albiraments que no comporten mal per a les poblacions, com l'observat el 9 de juny de 1393, quan s'anota que "...fo vista a la illa de Santa Pola una galea grossa armada de moros e que feya la via d'aquestes mars..."¹⁸ o la presència de tres assots a l'altura de Guardamar el 17 de setembre de 1393, comunicat per una "...barca armada de Yviça..."¹⁹. El segle XV serà una de les centúries amb major nombre d'albiraments en el perfil costaner alacantí. En l'àrea del *Sinus Illicitanus* trobarem un ampli nombre d'embarcacions fonamentalment, d'origen nord-africà, encara que també es detecten naus castellanques -en el cap de l'Aljub en 1452, 1456 i 1458- i provençals i en les quals apareix el nom del florentí Pierozzo di Pazzi, més conegut en les nostres costes com *Peroço*²⁰, qui va ser vist l'any 1451 amb les seues naus a l'altura de la desembocadura del riu Segura (Díaz Borrás, 2002: 108-109). La resta dels albiraments detectats entre els anys 1401²¹, 1410 i 1471 corresponen amb naus nord-africanques -en agrupacions de 2 o 3 fustes-albirats en les proximitats a la torre i port de Cap de l'Aljub (Díaz Borrás, 2002: 135-144). D'altra banda, en els anys 1430, 1440 i 1450 es detecten naus genoveses i castellanques en els voltants²². Fins al moment en tots els atacs i albiraments produïts en la rodalia durant època medieval i no consta en cap moment la presència de la Torre del Pinet.

Amb l'arribada de la nova centúria el primer impuls granadí serà progressivament substituït per les repúbliques corsàries d'Alger i Tunísia, finançades i proveïdes pel defensor de la Sublim Porta, el sultà d'Istanbul. La primera referència important de la centúria sembla ser l'atac produït el 10 de juliol de l'any 1528, quan les viles d'Oriola i Alacant informen la vila que s'estan detectant correries pel territori il·licità de moros africans "*ab gran flota de fustes*". Per a "*evitar los daños que venían cometiendose en la huerta*", el capítol va disposar el 26 de juliol

16. El capítol decideix que la mort de l'animal serà compensada al seu propietari amb l'import de la venda dels dos moros presoners, qüestió que sembla que no arriba a produir-se, ja que el governador d'Oriola va exigir el lliurament dels presoners, cosa que generà la queixa del consell. Arxiu Històric Municipal d'Elx (AHME), Índex de remissions a capítols i assetjades, signatura B425, Tom 1, foli, 68, any 1384, 4 d'abril.

17. Arxiu Municipal de València, Lletres i missives, g3-5 fol. 145v.

18. Arxiu Municipal de València, Lletres i missives, g3-5, f. 193 r-v.

19. Arxiu Municipal de València, Lletres i missives, g3-5, f. 229 r.

20. Aquest corsari atacava, sobretot, les embarcacions de subministraments que es dirigien a València, i posava en greu destret els subministraments de la capital. De les seues accions concretes podem destacar l'atac de 1453 amb dues galeres i dues bergantines al lloc de Calp. El gener de 1454, la seua flota va capturar en aigües de Xàbia la barca d'en Todorí, veí del lloc, intentant apoderar-se d'una altra que estava encallada en terra, encara que no ho va aconseguir per la valenta intervenció dels veïns de Xàbia (Hinojosa Montalvo, 2004: 58).

21. Arxiu Històric Municipal d'Elx (AHME), Índex de remissions a capítols i assetjades, signatura B425, Tom 1, foli, 97, any 1401, 31 de maig.

22. Arxiu Històric Municipal d'Elx (AHME), Índex de remissions a capítols i assetjades, signatura B425, Tom 1, foli 205, 15 de setembre, any 1430; Tom 1, foli, 235, any 1440, 1 de maig i Tom 1, foli 273, 1450, 24 d'agost.

Figura 23: Retrat de l'almirall i corsari Jayr al-Din Barba-rossa, Museu Topkapi, Istanbul.

el nomenament de dos o tres guàrdies, el sou dels quals seria pagat pel mateix consell²³. No obstant això, aquestes mesures no són prou dissuasives. Els atacs es reproduïxen cinc anys més tard amb una virulència inusitada, l'any 1533, quan es tornen a detectar "*embarcaciones de moros que pirateaban frecuentemente llevandose cuanto podian incluso no pocos cautivos*"²⁴ que obliguen de nou a extremer la vigilància de la costa.

La pressió barbaresca es va mantenir en les dècades següents sense aflluïr gens. Bona prova serà el ja referit atac d'una gran flota barbaresca a la Platja del Pinet, el 29 d'agost de l'any 1552, quan van fondejar 25 vaixells, dels quals va desembarcar una gran força que va arribar fins a la vila d'Elx i deslligà el pànic en els ravals de la ciutat i en nombrosos habitatges de la Vila Murada, on van morir diversos barbarescos i multitud de veïns. Aquest atac, atribuït per la

23. Arxiu Històric Municipal d'Elx (AHME), Índex de remissions a capítols i assetjades, signatura B425, Tom 2, foli, 65, any 1528, 10 de juliol.

24. Arxiu Històric Municipal d'Elx (AHME), Índex de remissions a capítols i assetjades, signatura B425, Tom 2, foli, 79-80, any 1533, 24 de febrer.

historiografia i la cronística²⁵ al mateix Hızır bin Yakup o, com millor el coneixem en el nostre territori, Jayr el-Din Barba-rossa (1475-1546), Príncep de la República corsària d'Alger, ha sigut desmentit per l'investigador Francisco Requena Amoraga (1990: 152), qui manté que va ser realment realitzat pel que va ser un dels seus principals lloctinents²⁶ i successor, l'almirall Salah Rais (1488-1568).

Salah Rais va ser un dels últims grans corsaris, possiblement al costat de l'almirall (*khapudan pasha*) Turgut Reis -Dragut en els nostres textos-, Príncep de la veïna República de Tunísia (1514-1565). L'ascens al tron d'Alger d'un ancià company de ràtzies de Jayr al-Din Barba-rossa, reinicia un període d'estabilitat en la república corsària, i reactiva les bases de la seua economia: les operacions de cors contra marroquins i espanyols enfocades en la costa llevantina, l'assalt d'embarcacions i viles costaneres de tot el front insular i peninsular. Els seus anys de govern, des d'abril de 1552 i fins a la seua mort en 1556, en plena expedició contra l'Orà, van ser de molta importància per al control del territori barbaresc. Va assegurar el domini algerià sobre els centres caravaners del sud-est -fonamentals van ser Tugurt i Uargla- i va acabar expulsant els espanyols de Bejaïa -Bugia- l'any 1555 (Solá, 2012: 26).

Amb posterioritat, el nombre d'atacs i albiraments descendeix perquè la pressió barbaresca es veu molt minvada després de la derrota naval en el Golf de Lepant l'any 1571, la presa de Tunísia per don Joan d'Àustria en 1573 i la mort d'Euldj Alí l'any 1587, un dels últims grans corsaris del Mediterrani, qui no va deixar un clar successor que continuà l'escalada corsària des d'Alger, i obrí la treva hispanoturca l'any 1581 que va significar la fi de l'històric suport otomà a les flotes barbaresques. No obstant això, encara es produeixen alguns desembarcaments importants²⁷, com el ressenyat en les actes del capítol il·licità l'11 de gener de l'any 1588, quan va causar el pànic i alarma consegüent la presència, en aquesta mar, de 3 galiots de moros, que va generar que molts veïns de la vila s'aprestaren a demandar al Justícia d'Elx "*plom per a pilotes* (bales)", i foren enviats als jurats de la vila perquè se'ls proveïra de munició de les existències que havia de tindre emmagatzemades la vila sota pena de multa de 100 lliures²⁸.

25. Arxiu Històric Municipal d'Elx (AHME), Col·lecció de notícies antigues i modernes pertanyents a la vila d'Elx. Tom II, fol. 11.

26. A la mort de Barba-rossa, va ser nomenat com a successor i sisé Emir d'emirs (*beylerbey*) d'Alger durant un breu temps (1552-1556).

27. La flota barbaresca, sense el suport financer i logístic otomà, encara va tindre arrestos de continuar realitzant accions de baix perfil en quasi totes les poblacions del front costaner del regne. Per exemple, a principis de l'any 1582, els corsaris algerians rondaven Calp robant barques i altres estris, cosa per a la qual el marquès d'Aytona va realitzar una crida al fet que els pescadors del lloc, a part de les seues habituals destinacions i rumbos públics, obriren altres rumbos més secrets dirigits cap al nord d'Àfrica. Un altre cas el tenim l'any 1583, quan el capità Francisco Maldonado i la guarnició del fortí de la serra del Bèrnia van rebutjar, amb l'ajuda dels cristians vells de la Vila Joiosa, quatre galiots algerianes, temptativa repetida a Moraira. L'audàcia piràtica va arribar a tals punts que es van endinsar en el nord del regne i van assaltar Xilxes en col·laboració amb els moriscos de Llosa d'Almenara. En 1584 es produeix un atac a Altea, un colp de mà fracassat a Polop i una altra temptativa a Moraira (García Martínez, 1977: 69).

28. Els jurats van protestar iradament davant el Governador, ja que era responsabilitat de la Justícia mantenir els guardes i *atalladors* a la costa, i els seus guàrdies i rebats no s'havien produït, cosa que fou motiu de l'alarma

LA TORRE DEL PINET, UNA DEFENSA INTEGRADA EN EL RESGUARD DE LA COSTA

A la vista de l'ampli nombre d'atacs i albiraments produïts, sens dubte, podem qualificar-lo com un dels problemes històrics més greus que ha tingut la costa il·licitana, sempre receptiva, oberta al comerç i a l'intercanvi de productes i idees, pont de coneixements, però també, vehicle d'assalts, de guerres, de segrestos, d'abordatges i de, en definitiva, desembarcaments ràpids a terra a la cerca del saqueig i el botí. Però a aquests assaltants professionals no sols els movia l'afany de lucre, sinó que, durant bona part del segle XVI, van estar dirigits a l'ombra pel Turc Otomà, llavors en guerra perenne amb l'Imperi dels Àustries i els Estats Europeus. En un front molt diferent del dels combats directes, en els quals hi havia hagut sort dispar fins a aqueix moment (Braudel, 1963), el Turc decideix obrir altres fronts, altres escenaris de confrontació, amb l'objectiu de confondre i mantenir ocupat els nombrosos recursos econòmics i militars de l'Imperi dels Àustries.

Un d'aquests escenaris va ser la costa espanyola i, sobretot, la valenciana, a tret de pedra de Berberia, gràcies a les excel·lents vies de navegació que es trobaven obertes des d'època islàmica. Els turcs només havien d'alçar en armes a la nombrosa flota barbaresca encomanant-los la missió d'assetjar i ocupar sense treva el número més gran de recursos, fins a arribar a convertir-se en un autèntic maldecap, i obligar la Corona a prendre cartes en l'assumpte. I de veritat que la Corona va prendre mesures, encara que és ben cert que aquestes, per la seua dificultat d'organització, urgència i complexitat, van tardar un temps a ser aplicades i obtenir resultats.

Eix clau d'aqueix sistema serà el control i defensa de la gran ancorada i platja que els romans van anomenar Sinus Illicitanus, o l'espai conformat des del cap de Santa Pola fins a quasi la desembocadura del Segura (Menéndez Fueyo 2012: 186-211). Aquest espai geogràfic serà un dels receptors de major nombre d'atacs des que s'empitjoren de forma molt abrupta i virulenta en els segles XVI i XVII. Porta d'ingrés a l'interior de les Valls del Vinalopó; accés directe als enclavaments urbans del territori com Elx o Crevillent; arc d'entrada d'homes i productes per un dels ports de major activitat comercial en època medieval, tot aquest enorme golf delimitat per una llarga barrera arenosa serà objectiu principal de corsaris de qualsevol signe, àvids pel botí i el saqueig.

Els precedents defensius a la costa il·licitana en època medieval

No obstant això, i malgrat la virulència i número dels atacs i temptatives assenyalades, fins a la meitat del segle XVI no hi haurà una resposta integral de defensa que afecte a tot el perfil costaner. Amb anterioritat, en època medieval, el que es detecta és una manca alarmant d'institucions que ostentaren aquesta responsabilitat. Les autoritats locals es veien forçades a complir unes funcions per a les quals la majoria no estaven preparades.

generada en el veïnat, Arxiu Històric Municipal d'Elx (AHME), Índex de remissions a capítols i assetjades, signatura B425, Tom 2, foli 219, any 1588, 11 de gener.

En efecte, exercir la vigilància en ciutats com València era relativament senzill, ja que disposava de quantitats considerables per al pagament de tots els serveis sense menyscar el seu equilibri pressupostari. El litoral pròxim a la capital no feia una altra cosa que facilitar la seua protecció, en ser pla i poc propici per a atacs per sorpresa. No obstant això, en altres àrees del litoral les coses canviaven extraordinàriament i agreujaven els costos de manteniment de les alertes costaneres (Diaz Borrás, 1993: 109).

Però la necessitat de “...*preservant ab insultibus infidelium sarracenorum a quibus cotidie et sepe cum earum galeis et galeotis...*”²⁹, acabarà provocant la detecció dels primers indicis d'uns plans de defensa costanera en el territori. Les primeres mesures aniran encaminades a generar correus terrestres o ràpides embarcacions que tindran com a objectiu conèixer prèviament els moviments dels corsaris. Per a això, es col·locaran talaies amb l'obligació de realitzar la vigilància diürna, mentre que les escortes s'encarregaven de la nocturna, segons va establir en les disposicions de l'any 1354 sobre talaies i escortes dictades pel rei Pere IV i encarregades de la seua organització a Bernat de Cabrera, Bernadí de Cabrera i el comanador de Montalbán (Ferrer i Mallol, 1990: 296).

Les talaies havien de servir-se de la vista, mentre que els segons s'havien de servir de les oïdes. Mentre les talaies es disposaven en llocs elevats, muntanyes, turons, zones de pas i campanars de llocs, les escortes solien apostar-se en els camins o bé en els voltants de campaments i viles. Aquests últims, a més d'avisar de la presència d'enemics, podien passar al combat actiu i intentar fer presoners, si els atacants eren un número reduït. Els escortes corrien un risc més elevat de ser fets presoners pel que havia de ser gent astuta i bona coneixedora del terreny.

Els homes que feien habitualment de talaies o d'escortes eren algomàgers que estaven preparats per a sobreviure a la intempèrie i escapar-se si els enemics els descobrien. El que veien o sentien les talaies i els escortes havia de ser transmès ràpidament perquè les poblacions i autoritats prengueren les mesures oportunes.

Per a això, es va habilitar un codi de senyals que consistien en focs, alimares o farons i de dia en fumades³⁰, senyals que havien de ser transmises d'un lloc de vigilància al següent. El codi de senyals no era uniforme. A vegades servien per a avisar de la grandària d'un exèrcit. A partir de l'any 1359, existeix un memorial en el qual coneixem com era el codi de senyals per a indicar, sobretot, la presència d'una flota castellana atés que Aragó es trobava en aqueix moment en ple conflicte amb Castella (Ferrer i Mallol, 1990: 298). En aquests avisos s'indicava la presència, disposició i composició dels vaixells o flotes albirades. Des de Peníscola fins a Alacant, si es veia a la flota castellana, calia fer 5 farons si era una flota unida. Si estava dividida en dos grups, un de galeres i un altre de naus, 3

29. Arxiu del Regne de València (ARV), Real 95. fol. 103v-104r., 1461, març 24, Saragossa.

30. Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, registre 1163, ff. 67v.-68r., 1359, juny, 19, Barcelona.

farons; si eren dos grups, de naus mesclades, 4 farons; i si la flota era menor de 15 naus, 1 faró. Els farons havien de ser amb trossos de tela untats en seu perquè pogueren cremar tota la nit i havien de col·locar-se en filera, perquè foren clars i amb espais iguals entre ells (Ferrer i Mallol, 1990: 298-299).

Mentre que les talaies i els escortes eren fixos, els *atalladors* eren els vigilants mòbils que exploraven els camins i observaven qualsevol anormalitat. En 1358, per exemple, Oriola situava dos *atalladors* al camí de Beniel, dos al de Molina, dos al de Xacarella i dos al d'Almoradí. La vila d'Elx, per exemple, consta que en 1360 col·locava dos o tres homes a cavall que inspeccionaven *ipso castre de Crivillen ad amarjale*. Encara que en moltes ocasions aquest servei se suspenia, cosa que provocava la queixa irada de les viles d'Elx i Crevillent, i havia de ser reiniciat³¹ (Ferrer i Mallol, 1990: 299). En anys posteriors a la guerra amb Castella, en 1381 i 1383 també localitzem la disposició de "*scoltes et falages et guaytes et rondes*", ja que el perill nassarita continuava vigent i havien sigut detectats moros de Múrcia travessant la frontera del regne³².

El manteniment de tot aquest sistema recaurà en les comunitats locals i el que resultava molt costós per a l'economia de les viles de la frontera meridional. Les despeses es van afrontar amb la imposició d'una taxa o cisa sobre articles de consum. Feia falta una llicència real per a declarar nous impostos. Va ser el cas d'Oriola en 1308 quan van posar un cànon sobre totes les coses que es venien al pes i amb mesures. O el cas d'Elx en 1307, que solucionen el finançament amb una talla o impost exigít als jueus residents a Elx (Ferrer i Mallol, 1990: 321). Solament, quan els governs locals es veien completament desbordats per les incursions i la pressió social, la Generalitat prenia cartes en l'assumpte, encara que això no ocorrerà fins als inicis del segle XVI (Díaz Borrás, 1993: 108).

Un altre dels plans defensius d'època medieval que tenim documentat és l'encarregat pel rei Joan II l'any 1461 (Hinojosa Montalvo, 1990: 181). Els tres fonaments d'aquest sistema defensiu seran similars a l'anterior de Pere IV, però amb la incorporació d'una xarxa de torres de protecció, de les quals tenim algunes restes documentades en el nostre litoral³³ (Menéndez Fuego, 2016). D'altra banda, es mantenia el sistema de talaies, escortes i l'entramat de comunicació d'avís que donava alerta a les poblacions costaneres.

La seua operativitat continuava sent molt reduïda, donats els mitjans escassos per a l'albirament, les males comunicacions o els escassos punts fortificats de la costa. Amb el

31. Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, registre 1569, fol. 45v., 1360, febrer, 6, Saragossa.

32. Arxiu Històric Municipal d'Elx (AHME), Índice de remissions a capítols i assetjades, signatura B425, Tom 1, folis 22 i 57, anys 1381, 17 d'agost i 1383, 28 d'octubre.

33. Algunes de les defenses d'aquest sistema serien les torres d'en Carrós i del Raset a Dénia, Cap Çerver a Torrevella, Cap de l'Aljub (Santa Pola), Cap de l'Alcodra (actualment Cap de l'Horta, Alacant), mentre que la Vila Joiosa, Penyes de l'Albir, Cap de Sant Antoni, Cap de Sant Martí, Punta de Moraira i Penyal d'Ifach se les considera punts de vigilància, llocs d'avís, en definitiva, talaies que, a vegades no inclou una construcció física i sí el desplaçament de guàrdies a aqueix lloc per a generar els avisos (Díaz Borrás, 1990: 65).

temps, tant el cors granadí com el genovés, aconseguien sobrepassar aquestes barreres defensives escasses i poc organitzades i accedien amb tota llibertat a terra ferma realitzant els atacs, com ja hem vist, sense que poguera oposar-se una força real que rebutjara els assaltants (Díaz Borrás, 1993: 107). Aquest tipus de fallades en el sistema, tot i ser greu no era tan dramàtic com el desenteniment que es produïa en moltes ocasions en la cadena de transmissió d'informacions. Per exemple, Alacant, Guardamar o Oriola van deixar de participar durant un temps en el sistema d'avisos pels alts costos que tenia i l'escassa informació que es rebia (Díaz Borrás, 1993: 109).

Pinet i els projectes de defensa costanera en el segle XVI

Caldrà esperar, per tant, fins a la meitat del segle XVI per a detectar una solució integral plantejada per la Corona per detindre el problema corsari. Llavors, l'organització administrativa de l'Estat havia millorat amb la creació dels Consells de Guerra, Marina i Índies que actuaven com a organismes centralitzats i controlats des de la Corona, mentre que els virregnats, consells i senyories es mantenien com a institucions descentralitzades i dirigides a gestionar el territori de manera independent (Rodríguez-Villasante Prieto, 2000: 201).

Aquesta dualitat administrativa va permetre establir solucions més eficaces per a solucionar el problema corsari. Des d'un punt de vista defensiu, la costa del Regne de València es trobava en un estat molt precari, amb sistemes defensius aïllats i mal dotats com a herència de l'època medieval. Les primeres mesures de l'administració de Carles V aniran encaminades a millorar les infraestructures de les viles costaneres. El primer projecte que coneixem que plantejava una renovació de les estructures arquitectòniques d'acord amb les noves tendències de la pirolística moderna li'l devem a l'artiller Pedro Alvarado l'any 1522, que contemplava solament intervencions en les fortificacions de Peníscola, Cullera i Benidorm. Inicialment, aquest projecte respon al desig de les autoritats locals, a manera d'experiment, d'obtenir ajuda de la Corona per a reparar els seus murs -una cosa que no ocorria en època medieval, com hem vist anteriorment-, afectats pels temporals i adaptar-los a les noves armes de foc, amb el que, si era satisfactori, es podria implantar després en la resta del territori costaner valencià (Pardo Molero, 2000: 140).

El model d'Alvarado va calar en l'administració carlista que va ampliar la idea amb un ampli calendari de projectes de refortificació, projectat a partir d'un programa de visites sense precedents realitzat per tot el litoral valencià, que va ser afavorit pel mestre de camp Pedro de Guevara i supervisat per l'enginyer Joan de Cervelló l'any 1534 a proposta de Ferran d'Aragó, Duc de Calàbria (Pardo Molero, 2001: 294; 2006:19-43).

Bons exemples de les seues obres fins i tot es conserven en els centres històrics de les nostres ciutats com a referents del paisatge de la defensa de la costa. Com és el cas de la Torrassa de la Pólvora del Castell de Guardamar; la construcció del recinte emmurallat inferior de la ciutat d'Alacant, reaparegut l'any 2002 amb tota la seua potència

i monumentalitat en la Rambla Méndez Núñez; la renovació de bona part de les defenses de l'alcassaba del castell de Santa Bàrbara; l'aixecament de les imponents torrasses que vigilaven la costa de la Vila Joiosa; la construcció de la Torrassa de la Peça en la localitat de Calp o la reforma de les defenses en l'alcassaba de Dénia.

No obstant això, i amb mesures d'enorme calat, no deixen de ser escasses davant el repte d'haver de defensar i protegir un ampli espai geogràfic i disposar de recursos³⁴ minvats. Nous memorials de revisió de la costa³⁵ són encarregats pel nou virrei Joan Llorenç de Vilarrasa. Un d'ells va ser realitzat pels tres braços i el mateix virrei, i la redacció va ser encarregada a Miquel de Vic el setembre de 1551 (Pardo Molero, 2000: 170). Altres dos, més complets i descriptius, van ser encarregats, a requeriment del mateix Felip II a Francesc March, racional de València, mentre que l'altre se li va encarregar a mestre racional Joan Jeroni Escrivá³⁶ (Boira, Banyuls, Lluesma, 1996: 60-62). Un últim memorial es va encarregar a l'enginyer italià Giovanni Baptista Calvi, arribat a la Península des d'Itàlia en 1552 per a fer-se càrrec de les fortificacions peninsulars (Pardo Molero, 2000: 170; Cámara Muñoz, 2004: 6). L'enginyer italià deixa un extens informe on urgia fer "...una pequeña fuerza..." a l'illa de santa Pola -futura Nova Tabarca-, propietat del duc de Maqueda i els seus hereus, els qui havien d'ocupar-se també de mantenir la fortalesa nova del port d'Elx "...porque es más grande de lo que era menester, y si viniessen en poder del inimigo ne podría suceder grandísimo daño por star toda aquella tierra de moriscos..." (Cámara Muñoz, 2004: 7).

No obstant això, i malgrat els esforços, la pressió corsària augmentava, i deixava en dubte els esforços i obligava l'administració carlista a acurar-se a donar una resposta. Les naus i tropes de Berberia ancoraven i campaven lliurement sense que existira possibilitat material i humana de controlar la destrucció i pillatge al fet que sotmetien les hortes marítimes com les d'Elx i Alacant, que eren el motor econòmic de creixement del territori. Com ja hem vist, les ràtzies de Bava Aruch, Jayr el-Din Barba-rossa, Salah Rais i Dragut entre els anys 1528, 1533, 1538, 1540, 1550, 1552 i 1554 són de tal gravetat, que obliguen a un replantejament urgent. Cal solucionar el problema abans que s'hi agreuge.

Les veus discordants dels llauradors, convertits en carn de rapte; dels burgesos els productes dels quals desapareixien de les hortes i dels nobles i l'església, que posseïen bona part de les terres espoliades, era d'enorme calibre. Els propietaris més rics i vinculats

34. Tot salvant honroses excepcions com la de la Vila Joiosa, la situació habitual era trobar-se defenses en mal estat i mancades de dotació, com l'àmplia estranyesa que envaeix al rei Felip II en confirmar que, a la plaça d'Alacant, una de les més importants de la costa, només hi haguera sis homes defensant-la l'any 1559 (García Martínez, 1977: 23).

35. Dels quatre, seran els memorials de March i de Calvi els que introduïsquen importants novetats en el plantejament defensiu, com va ser la divisió de les diferents zones costaneres del regne en 8 requeriments (Pradells Nadal, 2006: 178) i que assenyalen a les fortaleses de Guardamar i Alacant com els epicentres de la defensa de l'àrea meridional del Regne.

36. Arxiu General de Simancas (AGS), Estat, Aragó, 307, f. 276.

a l'oligarquia municipal, com ocorre a la ciutat d'Alacant, havien començat a prendre les seues pròpies decisions i encarregaven el disseny i aixecament de diverses torres per a la vigilància i refugi de la població que treballava en l'espai agrícola alacantí i que actuaven com a clars guardians de la por (Menéndez Fueyo, 2017: 15-25). La psicosi era palesa amb l'escassa resposta que les defenses existents oferien davant unes ràtzies que no s'encomanen a normes militars de combat preestablides, sinó que colpejaven precisament on més dolia a l'enemic, és a dir, en la seua bossa. El clam social va ajudar al fet que la nova administració filipista optara per generar un sistema defensiu integral de caràcter orgànic, que es trobava en contínua evolució i se sotmetia a pautes definides de desenvolupament i control, tot conduït estretament i detalladament per la mateixa mà del rei (Sánchez-Gijón, 1998: 31), al qual es va anomenar el Resguard de la Costa.

La creació d'aquesta institució a mitjan segle XVI marcarà un punt d'inflexió en l'orientació defensiva del Regne durant més de 300 anys. El seu plantejament beu directament dels principis establits pels Reis Catòlics en les instruccions de l'any 1501 per a la guàrdia marítima granadina on s'establien els mètodes de vigilància sobre la base de la presència permanent, en estades i torres, de guàrdies pagats amb regularitat, i sotmesos a mecanismes de disciplina, control i transmissió de notícies, amb focs i fumades, entre estades i municipis (Pardo Molero, 2015: 172).

Les seues primeres normes d'organització i funcionament es disposaran en les *Ordenances sobre custòdia i guarda de les costes del regne de València*³⁷, promogudes en el 1554 pel llavors senyor d'Elx i Virrei de València, Bernardino de Cárdenas, duc de Maqueda. En aquest projecte, les torres conformen una de les potes bàsiques del sistema defensiu costaner i que actuava com una xarxa de defensa passiva.

Bernardino de Cárdenas treballarà en la idea d'emmurallar la costa, d'envoltar-la completament, i seguir els paràmetres marcats en el seu moment per Juan de Silva i la seua idea de *provincia tancada*³⁸ en una empresa pròpia de déus i inhumana en termes materials, la qual cosa la converteix en una muralla imperfecta, concepte que hem utilitzat de manera permanent en la idea que no existeix el sistema defensiu perfecte (Menéndez Fueyo, 2016: 156).

Aquesta barrera, projectada com un sistema sensitiu, així definit en el seu moment pel professor Jesús Pradells Nadal (1995: 243), està orientat cap a tres direccions molt clares. La primera d'elles, es dirigia cap a la fortificació de les poblacions costaneres, de manera que es convertiren en autèntics nuclis preparats per a la guerra si fóra necessari

37. *Memorial de cosas que se suplican a Su Alteza para la buena guarda de la costa del reyno de Valencia*, Arxiu General de Simancas (AGS), Estat, Aragó, 314, f. 66 et seq., 7 d'abril de 1553. Una altra còpia disponible en l'Arxiu Històric de la Noblesa (AHN), Ducat d'Osuna, C. 2858, D.1.

38. El primer defensor de la muralla imperfecta serà el projecte de fortificació integral de l'enginyer italià Giovanni Battista Calvi, arribat a Espanya des d'Itàlia l'any 1552 per a fer-se càrrec de les fortificacions peninsulars que crearà una espessa xarxa de torres que es descobriren l'una a l'altra.

Figura 24: Mapa de la muralla imperfecta que va generar el paisatge de la defensa de la costa del Regne de València.

-usant la mítica norma de Vegetio de *si vis pace, para bellum* -si vols pau, prepara't per a la guerra-, com a grans centres que dissuadiren els futurs candidats a assetjar aquestes places. Aquest objectiu també anava dirigit a la construcció de fortins que funcionaren com a polvorins o magatzems de pólvora i armes situats en zones amb un difícil accés, però pròximes a la costa.

I segon, amb una xarxa preventiva de torres que controlara físicament la mar i els seus voltants, que albirara els vaixells en la seua aproximació a la costa, que fera senyals mitjançant alimares o fogueres amb les torres veïnes fins a comunicar amb els nuclis fortificats i, si no hi ha altre remei, i amb les armes disponibles, defensara la posició, enfront d'un possible desembarcament.

La tercera direcció del sistema engiponat pel Duc de Maqueda serà l'habilitació d'una defensa activa integrada per una xicoteta flota naval, així com per les milícies i cavalleries del regne que acudisquen a la costa per a detenir l'avanç corsari (Pradells Nadal, 1986-1987: 54; 1995: 243; Requena Amoraga, 1997: 120-126; Pardo Molero, 2001: 426-430). Després de dècades de lluita, aquesta serà la resposta de Felip II, a l'intens tràfec corsari que estaven patint les nostres costes. Serà amb molt, l'esforç més gran dut a terme per la corona per a la defensa dels nuclis urbans i dels espais de riquesa en les nostres costes.

La Torre del Pinet, construïda un any abans en 1553, com hem vist anteriorment, s'uneix al projecte de Bernardino de Cárdenas, que obri la veda d'una època d'enorme interès constructiu, ja que és el període cronològic en què es dissenya el 80% del paisatge de la defensa que jalonen el perfil costaner alacantí, amb quasi tota seguretat, incloses bona part de les torres situades en el Sinus Illicitanus com són Carabassí, Escaletes, Albufera d'Elx, juntament amb el Pinet. Aquestes obres ja construïdes són recollides pel pla defensiu juntament amb les noves torres del Cap Roig a Oriola, l'Alcodra (actualment Cap de l'Horta) a Alacant, Illeta i Aigües al Campello, Xarco a La Vila Joiosa, Bombarda en l'actual municipi de l'Alfàs del Pi, Ambolo i Portitxol a Xàbia, i Gerro i Almadrava a Dénia. Seran torres de nova planta amb una configuració cilíndrica, allunyada de les propostes prebaluardades anteriors, i aniran identificades amb l'emblema del Virregnat de València, el seu promotor i constructor. Algunes d'elles hui dia encara mostren en la seua façana l'escut que porta el lema *Sub umbra tuarum alarum protegem* -Sota les teues ales ens protegim-, demostració material de la presència de l'Estat en la configuració de la defensa de la frontera marítima.

L'epicentre de la centúria obri també el temps dels ideòlegs de la defensa, d'aquells que recullen de manera prioritària en els seus pressupostos partides destinades a la reforma i construcció de noves defenses. Serà el temps d'abandonar els localismes i convertir la situació en una problemàtica mediterrània. La globalització del problema corsari serà una de les bases que manejarà l'administració de Felip II com a mitjà per a trobar solucions. D'aquesta forma, ja no serà només competència d'un únic estat, sinó que el conflicte es transforma en un problema europeu que exigirà mesures a l'altura.

Un dels factors decisius d'aqueixa internacionalització va ser la importació d'idees i solucions defensives que s'estaven emprant amb èxit en altres punts del Mediterrani europeu. En aquest sentit, els components d'aquest factor guanyador del costat imperial seran els enginyers, fonamentalment italians, els qui amb les seues idees –algunes les reconeixem, ja que esdevenen el producte d'una imaginació i innocència excessives- i les noves solucions dissenyades i estudiades sota la visió científica de la nova tractadista renaixentista i experimentades en nombroses fortificacions repartides per mig Europa, farien desequilibrar la balança cap al costat correcte. Des dels postulats originats en el brut i gargotejat pergamí d'un esbós, aquests nous profetes de la defensa, van convèncer les autoritats que, per a vèncer, calia convèncer fins i tot visualment, cosa per la qual calia adoptar solucions de major importància que la mera millora de les defenses urbanes de les ciutats.

Per això, l'arribada de l'enginyer italià Giovanni Baptista Antonelli es revela com a fonamental per al creixement i consolidació del sistema del resguard. I no perquè els seus projectes s'acabaren materialitzats en obres incloses en el corpus del paisatge de la defensa, sinó per les idees que sembla en el seu *Memorial de la fortificació i prevenció del Reyno de València* redactat l'any 1562. Serà en el seu memorial on trobem la primera referència explícita sobre la Torre del Pinet. En el document s'indica que "... a la torre del pinete sele hara su guirnalda y sele pondra un pedrero para q(ue) alcance el tiro del con el dela torre del albufera, y casi con el de la torre que ha de hazer en la gola del rio de Segura para quitar la desembarcacion donde desembarcaron quando fueron a elche..."³⁹. La torre, en l'opinió de l'enginyer, només precisa de xicotetes reformes de caràcter estructural⁴⁰.

En la nostra opinió, si existeix un autèntic ideòleg de la província tancada, aquest no pot ser un altre que el controvertit i polèmic enginyer italià⁴¹, permanentment enfrontat als poders públics i als seus col·legues, autor de projectes irrealitzables i molt vehement en la defensa dels seus postulats i creences. Com a novetats, Antonelli proposava el reforçament del sistema d'alerta marítima amb la construcció de huit noves torres que completaven les línies de control visual de la costa i acabaven amb els punts cecs que, en la seua opinió, encara mostrava el sistema ideat pel Duc de Maqueda. La seua proposta atenia, sobretot, a aquells llocs que havien sigut més castigats pels atacs corsaris fins a aqueix moment, així com mostrava un especial interès a defensar les desembocadures dels rius, llocs per a desembarcar un xicotet escamot i, si remuntem el curs del riu, aconseguir poblacions de l'interior, habitualment menys defensades que les costaneres. A més, permetia obtenir aigua dolça per al subministrament

39. *Memorial de la fortificación y apercebimiento del reyno de Valencia hecho por mandado de Su Magestad por el Maestro Racional y por Juan Baptista Antonelli, ingeniero*, Any 1561, Arxiu General de Simancas (AGS), Guerra Antiga, Leg. 141.

40. Això sí, emfatitza en la necessitat de dotar millor a aquesta torre per a evitar els atacs corsaris a Elx i el seu territori, com el produït l'any 1552.

41. L'enginyer italià en el seu memorial insistia a la idea de "...crear una muralla donde las torres fueran las defensas avanzadas, las ciudades los baluartes y los enclaves portuarios las ventanas de comunicación con el mundo...", Arxiu General de Simancas (AGS), Guerra Antiga, Leg. 141.

dels vaixells que, en travessies el punt de partida de les quals era el Nord d'Àfrica, permetia avituallar a mig camí, era vital per a l'èxit de la incursió. De totes les torres proposades⁴², la que ens interessa serà el projecte de torre en la gola del riu Segura, una defensa que haguera cobert la gran distància existent entre la Torre del Pinet i la vila de Guardamar que, a vegades, deixava desguarnida la desembocadura del riu, punt fonamental en qualsevol atacada de naus per al desembarcament i l'aiguallada.

Malgrat la urgència de la situació amb el pes de la pressió barbaresca sobre la frontera marítima, la proposta d'Antonelli, lluny de ser acceptada, és examinada i debatuda amb especial virulència, i s'aconsegueix que es guarde en el calaix dels projectes oblidats i en la interminable trama burocràtica d'enormes lligalls administratius. La negativa a la realització del projecte deixava sense solució el problema existent, el qual s'empitjorava cada vegada més. L'enginyer valencià Lluís Escrivà deixava per escrit en un informe de 1567 que en tota la costa que hi havia des de València fins a Barcelona no existia cap torre en la qual poguera haver-hi artilleria en condicions (Cámara Muñoz, 1991: 69). S'havia perdut temps i diners sense obtenir una solució efectiva. Només papers. Res més. La situació continuava igual o pitjor.

Caldrà esperar fins a meitat dels anys setanta del segle XVI quan s'aborde novament l'empresa definitiva de millorar el sistema defensiu del resguard. Per a això, va ser fonamental la irrupció de Vespasià Gonzaga i Colonna, Príncep de Sabbioneta, Duc de Trayeto, Marqués d'Hostiano, Comte de Fundi i Rodrigo que va ser nomenat Virrei del Regne de València entre els anys 1575 i 1578, qui va informar sobre com assegurar la costa mitjançant noves obres de fortificació, donada la seua dilatada experiència en la ciència artillera i per haver sigut company de la inspecció que va generar el memorial reformador d'Antonelli l'any 1562.

La designació de Gonzaga com a Virrei és una prova rotunda dels designis del monarca quant a l'ordre de fortificació i defensa del regne. El monarca li demana un gran projecte integral d'actuació que passe per una profunda *renovatio* de totes les obres prebuardada existents de projectes anteriors amb la seua reparació i reedificació i en la construcció de noves obres de fortificació ex novo. La seua tasca comença amb una inspecció de l'estat de viles i castells de la costa⁴³, des de Guardamar fins a Cullera que va realitzar l'any 1574 i en bona part de 1575 (García Martínez, 1977: 52; Cámara Muñoz, 1991: 69; Boira Maiques, 1994: 555-574).

42. Al costat de la Torre de la Gola del riu Segura, l'enginyer italià proposava 7 torres de nova planta. De Sud a Nord, eren la Torre de la Perforada, que es trobava en l'extrem del Regne de València; la Torre de l'Albufereta a Alacant; la Torre del Barranc del riu Sec, en la rodalia de la Punta de la Çofra, en l'actual terme municipal del Campello; la Torre del Tossal del Comanador, entre les accidentades cales en el camí a la Vila Joiosa; la Torre de la Cala de la Branca, molt prop de la localitat de Moraira (Teulada); una torre en el turó més alt de Moraira que, posteriorment es dirà la Torre del Cap d'Or; i la Torre del riu Molinell, pràcticament en el límit de l'actual província d'Alacant amb València.

43. *Carta del Virrey de Valencia Vespasiano Gonzaga Colonna, Príncipe de princep de Sabbioneta al rey Felipe II acerca de las fortificaciones de la costa del Reino de Valencia hacia Poniente*, Arxiu General de Simancas (AGS), Guerra Antiga, leg. 79, fol. 102-107. Una altra còpia a la Biblioteca de la Universitat de València, Ms-5, núm. 74. Any 1575, setembre 30, València.

Figura 25: Retrat del Virrei Vespasià Gonzaga, Duc de Sabbioneta, Marqués d'Hostiano i Comte de Fundi. Retrat d'Antonis Mor (1519-1578). Museu Cívic de Como (Itàlia).

La relació que presenta Vespasià Gonzaga és d'enorme interès, perquè ens dóna una informació precisa sobre circumstàncies de les defenses antigues d'aqueixa costa, nombre de veïns, etc., i a més posa de manifest fins a quin punt les noves fortificacions han d'estar al servei dels ports que s'erigeixen en elements claus de protecció (Cámara Muñoz, 2004: 12). A part de les solucions plantejades per als nuclis urbans, el virrei plantejava la construcció d'una sèrie de torres que completaren les construïdes en èpoques anteriors. Gonzaga opinava que calia fer poques i bones, les necessàries per als senyals, ja que tractar d'impedir els desembarcaments era cosa inútil. Les torres només havien servit per a albirar i alertar, però mai podrien servir per a repel·lir atacs directes o desembarcaments de tropes en els seus voltants.

Les noves torres proposades per Gonzaga anirien encaminades a atendre la petició de la Vila Joiosa i Benidorm de fer una torre en la *Ysleta* -Illa de Benidorm- que havia de ser major que les comunes i ordinàries, per a poder resistir atacs, ja que era una torre que hauria de ser socorreguda per mar. Encara que sembla que no es va arribar a realitzar⁴⁴, en l'informe s'indica que a la seua construcció contribuiria la Vila Joiosa proporcionant tota la mà d'obra (Cámara Muñoz, 1991: 70). A banda d'això, calia fer-hi altres tres torres, una a Ifach, al costat de Calp, una altra entre Oliva i Gandia i una altra en la desembocadura del Xúquer, a Cullera (Boira Maiques, 1994: 555-574). Aquestes tres devien ser de les ordinàries i van

44. El projecte de la torre de l'Illa de Benidorm va acabar sent encarregat per ironies de la destinació a Cristòfol de la Rada Antonelli, nebot de Giovanni Baptista Antonelli, l'any 1594 al costat del disseny d'una nova torre per al cap que defensa la rada de Moraira.

pressupostar uns dos mil ducats; en cadascuna hauria d'haver-hi una o dues peces d'artilleria, però tampoc van arribar a realitzar-se cap d'elles (Cámara Muñoz, 1991: 71).

La resta de les torres construïdes necessitaven reformes i reparacions de major o menor importància. La major part d'elles requerien recompondre les seues rematades i els seus sistemes d'ingrés. En unes altres, el mateix virrei va proposar i va incorporar nous elements com és el cas de la corsera de rematada, una solució que ja havia sigut plantejada per Giovanni Baptista Antonelli el 1562. En realitzar les reparacions a més va ordenar deixar constància del seu pas amb una inscripció que recordara per sempre les seues reformes, com ocorre en el cas de la pròxima Torre d'Escaletes.

El darrer projecte de la centúria que recull algunes informacions d'interés sobre la torre serà l'emés per l'enginyer militar Juan de Acuña Vela⁴⁵, que actua com a visitador real l'any 1585, el qual, a part d'indicar que la torre és "*grande y quadrada de muy buena fábrica*" sembla que es troba bastant descurada i que precisa "*adereçar-se*" perquè les dues guardes amb els seus arcabussos i l'atallador a cavall consignat puga contactar tant amb les viles de Guardamar i Elx i amb el seu enllaç immediat a la Torre de l'Albufera d'Elx, també coneguda com a Tamarit.

LA TORRE DEL PINET EN ELS MEMORIALS DEL SEGLE XVII

El segle XVII serà una centúria trufada de memorials de revisió de la costa que, sobretot, plantejaran la necessitat de reformes i arranjaments de les torres del Resguard, que començaven a deteriorar-se per la falta de manteniment. Els informes són succints i fins i tot escarits. En alguns casos, com en l'informe de l'any 1607 del marquès de Caracena, simplement s'indicava l'existència de la torre en la demarcació que va passar a dir-se "*partido de Guardamar, desde la Torre de la Foradada a la torre del Pinet*" (Canales Martínez, Muñoz Hernández, 2014: 68).

En altres casos, els memorials ressenyen un problema crònic de dotacions que continua presentant-se fins i tot després de desaparèixer el perill barbaresc. Per exemple, quan en el segle XVII sorgeix el conflicte amb França, l'any 1643 s'ordena que les torres de Carabassí, Escaletes, Talaiola i Pinet es proveesquen d'armament i de guarnició (García Mas, Requena Amoraga, 1988).

Juntament amb les dotacions de material, el principal problema que es trobaran les torres seran les sempre necessàries reparacions i la seua dilatació en el temps. En la documentació de certs arxius privats podem trobar referències a obres encarregades i pagades per al manteniment d'aquestes construccions. És el cas dels papers trobats en l'Arxiu de la Casa dels Comtes de Soto Ameno⁴⁶, en el qual es registra tot un seguit d'informes amb despeses adjuntes

45. *Relación de la costa del Reyno de Valencia hecha por don Juan de Acuña, visitador real*, Arxiu de la Corona d'Aragó, Consell d'Aragó, llig. 0761, núm. 103.

46. L'expedient porta per títol *Papeles tocante a lo que se gastó en las torres de la Marina de los partidos de*

de reparacions finançades per Sr. Enrique Scorzia y Ladrón en diferents torres costaneres dels requeriments d'Oriola, Elx i Alacant realitzats l'any 1654. En una llarga nòmina d'actuacions, trobem referències a torre del Pinet i, en concret, a la necessitat de reparar “...*los quiciales de la puerta...*” ja que, pel que sembla, es troben trencats amb el problema de seguretat consegüent que tenia la defensa.

A més, per a reforçar el sistema defensiu de l'entrada, es disposa que ha de reduir-se la grandària d'una “...*espillera que hay que mira al mar que se ha hecho tan grande que se puede entrar por ella en la torre con mucha facilidad...*” en clara referència a l'existència en la façana d'una tronera de deriva externa. Com s'aprecia en l'alçat de la torre que va realitzar Joaquim Aguado l'any 1870, aquesta tronera a la qual es refereix la documentació del Comte de Soto Ameno és la mateixa que apareix per damunt de l'accés a la torre, actuant com una bústia matafocs, similar al que ja hem presentat en altres torres del Resguard alacantí com Cap Roig (Menéndez Fueyo, 2016: 309, Figura 6.9). A més, es proposa que es faça “...*una garita sobre la subida de la escalera a la parte de poniente...*” per a la millor estada dels soldats en la defensa, solució que també apareix reflectida en l'alçat que conservem de la torre l'any 1870, així que hem de concloure que totes dues reparacions proposades pel comte de Soto Ameno van ser realitzades amb èxit.

LA TORRE DEL PINET SOTA L'ADMINISTRACIÓ BORBÒNICA

Malgrat aquestes millores, la torre es degrada a mesura que es produeix el pas del temps i la falta d'inversions en el seu manteniment. El seu estat s'agreuja per la seua situació sobre terreny arenós que dificulta la seua conservació i estabilitat, i la seua altura, que genera freqüents ensulsiades i caigudes de materials, amb el perill consegüent, com s'observa en la documentació conservada en l'Arxiu Històric Municipal d'Elx⁴⁷, que ens revela que entre els anys 1722 i 1723 es van lliurar cartes de pagament pels materials i el pagament dels jornals pel “*gasto de componer*” la Torre del Pinet a càrrec del mestre obrer Gregorio Penalva.

Amb posterioritat a aquestes actuacions, les referències més directes sobre el seu sistema constructiu, es limiten, igual que a les torres anteriorment descrites a informes encarregats amb el traspàs de les competències forals al Cos d'Enginyers arran dels Decrets de Nova Planta decretats sota el regnat de Felip V (r. 1700-1746) (Pradells Nadal, 1995: 241-270). El nombre d'informes sobre l'estat de les defenses costaneres creix en aquest període. De tots ells, cal destacar-ne la reestructuració del resguard duta a terme

Alicante, Elche y Orihuela que corrió por mano de mi abuelo Don Enrique Scorzia y Ladrón por averselo cometido los Diputados del Reyno de Valencia, Arxiu dels Comtes de Soto Amé, Lligall 4(B). Agraïm i recordem especialment el nostre estimat Antonio Campos, professor i erudit, ara desaparegut, aficionat a les torres i amant de l'Horta d'Alacant la deferència que va tindre en permetre'ns consultar la documentació que va extraure dels arxius privats de la família Soto Ameno.

47. Arxiu Històric Municipal d'Elx (AHME), signatures H-93-11 del 13 de juliol de 1722; H-93-214 del 24 de maig de 1723.

pel Marqués de Mirasol⁴⁸; el memorial de León Phelipe Maffey⁴⁹ de 1726; el projecte de Sebastià de Ferignan⁵⁰ de 1737; l'informe de Jeroni Marqueli⁵¹ de 1757, i els projectes de reforma del comte d'Aranda⁵² l'any 1765, el memorial de José de Roxas⁵³ de l'any 1788 i l'informe de l'enginyer militar Pere de Navas⁵⁴ l'any 1787, on s'indica que la torre "...se halla en buen estado para su defensa...".

En aquest últim, s'indica que la torre "... es cuadrada se entra en ella por el piso del terreno en que esta situada a distancia del mar de 420 pasos...encontrándose... en buen estado para su defensa a cuyo fin tiene una culebrina montada del calibre de a 2 (pudiendo resistir mayor artilleria), un cañon, 3 Cuñas, 1 cubichete, 1 plomada, 1 espegues, 2 atacadores, 2 sacatrapos, 2 cucharas, 2 lanadas, un barril con 30 libras de pólvora, 38 balas de a 2, con un maso de mecha, un guardafuego de oja de lata, un chifle de madera, un botafuego, un juego de auja, 2 mosquetes, 4 fusiles...".

La seua ubicació tampoc passa desapercibuda en els documents i estudis de territori que es van plantejar, ja que comptaven amb la necessitat de disposar d'uns mapes i descripcions detallades per al coneixement del país, per a la eficàcia més gran de la seua administració i per a la correcta execució de les grans obres públiques previstes, sobretot, els camins i canals. En aquest sentit, les *Relaciones Geográficas, topográficas e históricas de del Reino de Valencia* redactades per Tomàs López i Vargas Machuca (1731-1802) van recollir la presència de la torre en assenyalar que s'hi troba "*a una legua del Castillo de Santa Pola se halla la Torre de la Albufera y como a una media legua más allá la del Pinet o Pinillo. De esta torre a la boca del río Segura cuenta una legua y a este distrito llaman El Molar donde dice que hubo una mina de oro y plata*" (1998: I, 79).

També apareix la torre en diferents plànols cartogràfics de la rada de Santa Pola que ofereixen molt interès, com ara el *Mapa de una porcion de Costa del Mediterráneo que comprehende el cabo Martín, Alicante, Cabo de Palos y Cartagena, de los reynos de Valencia y de Murcia*, datat l'any 1762 i conservat en l'Arxiu General de Simancas⁵⁵; el

48. *Estado de los empleados en las cuentas de la Real Hacienda y de las Rentas de la Generalidad*, Arxiu General de Simancas, Guerra Moderna, Lligall 3717, en Pradells Nadal, 1995, 248, nota 16.

49. *Memoria de la artillería de la Costa del Reyno de Murcia y Estado de las otras del Mar Mediterráneo en general*, Arxiu General de Simancas, Lligall 3717, en Pradells Nadal, 1995, 249, nota 17.

50. *Reconocimiento de la costa de Murcia por el ingeniero segundo D. Sebastián de Ferignan Cortés*, Arxiu General de Simancas, Guerra Moderna, Lligall 3717, 11 d'agost de 1737 en Pradells Nadal, 1995, 251, nota 19.

51. *Relación general de lo que importará la recomposición de las torres y castillos que guarnecen la costa de Este Reyno*, Arxiu General de Simancas Guerra Moderna, 11 de març de 1757, Lligall 3609, en Pradells Nadal, 1995, 252, nota 22.

52. Arxiu General de Simancas, Guerra Moderna, Lligall 3609, en Pradells Nadal, 1995, 257, nota 30.

53. *Relación circunstanciada de la consistencia de la Costa marítima de los Reynos de Valencia y Murcia*, Servei Geogràfic de l'Exèrcit, 9, t. 7, c 2n, 15 d'agost de 1788, número 22 en Pradells Nadal, 1995, 263, nota 37.

54. *Descripción de la costa marítima que desde esta Plaza de Alicante se extiende hasta la de Cartagena*, Arxiu Històric Militar de Madrid (AHM), expedient 0-3-700.

55. Arxiu General de Simancas (AGS), Secretaria de Guerra, Lligalls, 03609; Mapes, Plànols i Dibuixos, 50, 019.

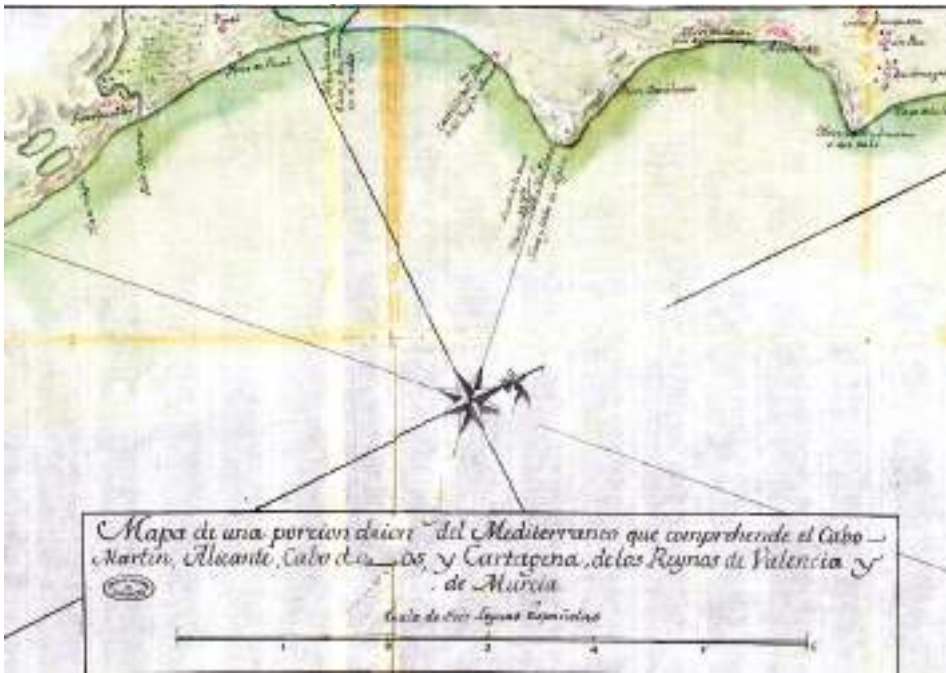

Figura 26: Mapa de una porcion de Costa del Mediterráneo que comprehende el cabo Martín, Alicante, Cabo de Palos y Cartagena, de los reynos de Valencia y de Murcia, Espanya. Ministeri d'Educació, Cultura i Esport. Arxiu General de Simancas (AGS), Secretària de Guerra, Lligall 03609. Mapes, Plans i Dibuixos 50, 019. Any 1762.

MAPA DE LA GOBERNACIÓN DE ORIHUELA (Siglo XVII)

Figura 27: Mapa Oriolanae Gubernationis recens descriptio, datat en dates posteriors a l'any 1619 i que va ser recollit per les relacions editades per Vicent Castanyeda i Alcover entre els anys 1919 i 1924 i conservades actualment a la Biblioteca Nacional, Madrid.

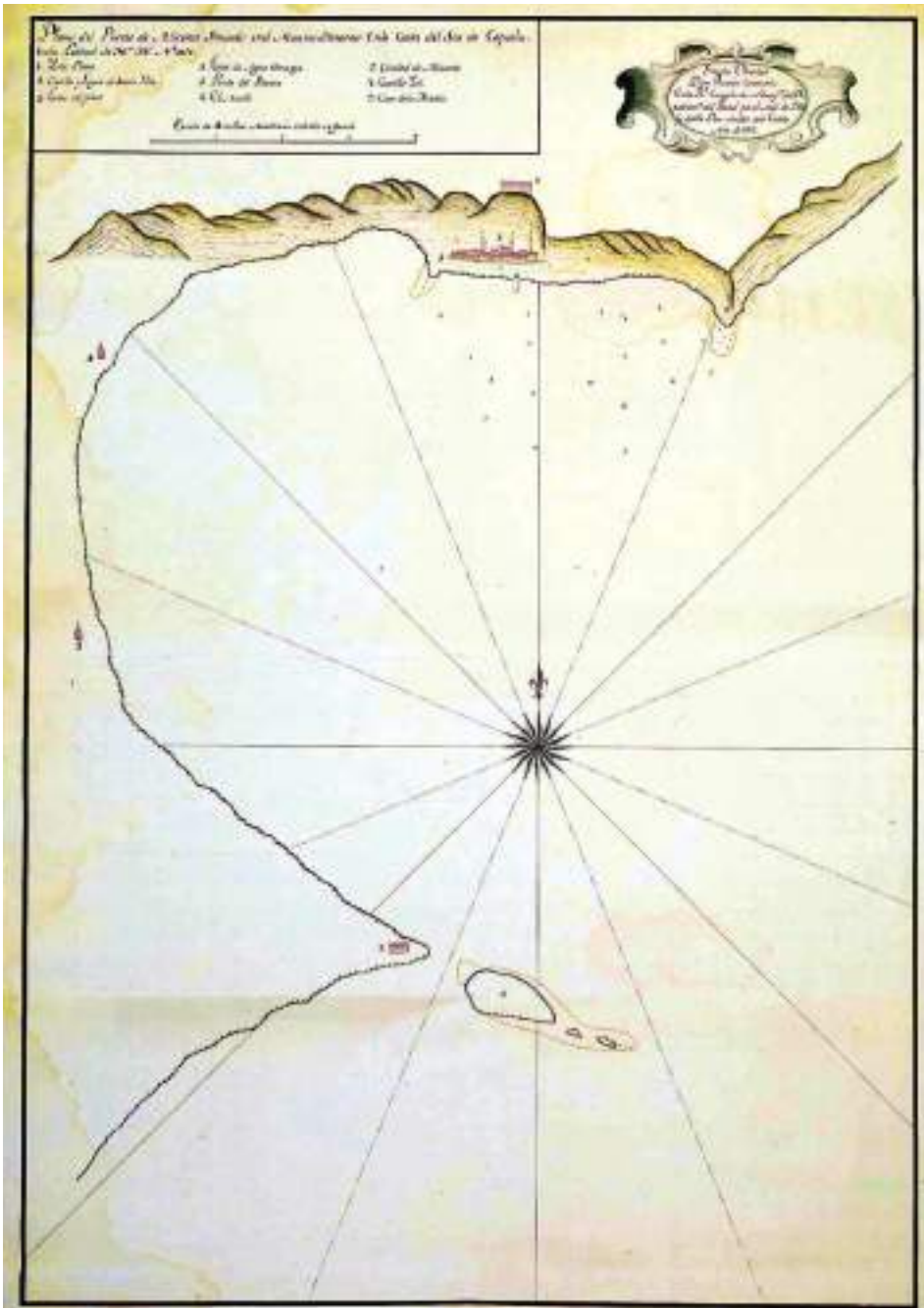

Figura 28: Plano del Puerto de Alicante situado en el Mar Mediterraneo en la Costa del Sur de España elaborat per Andreu de la Costa i Vicent Caamaño. Any 1782. Espanya. Ministeri d'Educació, Cultura i Esport. Biblioteca Nacional. Signatura 1504.

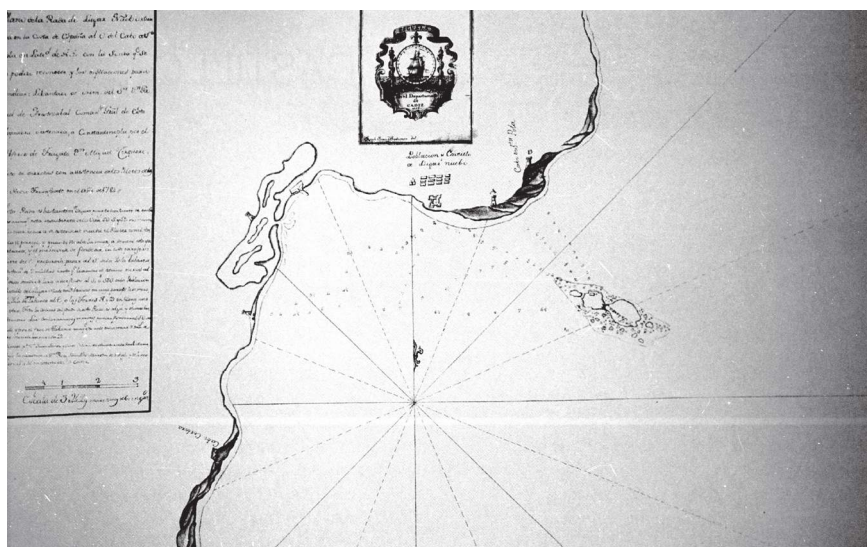

Figura 29: Plano de la rada del Lugar Nuevo de Santa Pola según Don Miguel de Terquero, Alférez de Fragata representando el Sinus Illicitanus. Año 1784. Espanya. Ministeri de Defensa. Institut d'Història i Cultura Militar. Museu Naval de Madrid.

Figura 30: Relación de la planta y demostración de los Carrizales de la villa de Elche y de donde se mantienen superabundantes de muchas aguas y la demostración de la presa que tiene tan antiquísima la pesquera de la caseta y Albufera, datat el dia 14 d'octubre de 1703 i signat per Joan Foquet. Arxiu Històric Municipal d'Elx (AHME).

Mapa Oriolanae Gubernationis recens descriptio, datat en dates posteriors a l'any 1619 i que va ser recollit per les ja relacions esmentades editades per Vicent Castanyeda i Alcover entre els anys 1919 i 1924 i conservades a hores d'ara a la Biblioteca Nacional. Es tracta d'un croquis planimètric d'enorme detall en el qual apareix la torre del Pinet defensant el vessant sud de l'albufera d'Elx.

D'excel·lent qualitat són el *Plano del Puerto de Alicante situado en el Mar Mediterraneo en la Costa del Sur de España* elaborat per Andreu de la Costa i Vicent Caamaño l'any 1782 i el *Plano de la rada del Lugar Nuevo de Santa Pola* de l'alferes de fragata Sr. Miquel de Terquero de l'any 1784 i conservat actualment en el Museu Naval de Madrid. També convé incloure en aquest apartat el mapa realitzat pel botànic valencià Antoni Josep de Cavanilles entre els anys 1795-1797 i editat en les seues *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia, así como la Relación de la planta y demostración de los Carrizales de la villa de Elche y de donde se mantienen superabundantes de muchas aguas y la demostración de la presa que tiene tan antiquísima la pesquera de la caseta y Albufera*, datat el dia 14 d'octubre de 1703 i signat per Joan Foquet, actualment conservat en l'Arxiu Municipal d'Elx.

LA TORRE DEL PINET EN ELS ÚLTIMS PLÀNOLS DE DEFENSA COSTANERA DEL SEGLE XIX

El rastre documental i gràfic s'estén fins als inicis del segle XIX durant la Guerra del Francès, quan la torre va servir de breu refugi temporal a Francesc Pasqual Andreu, alcalde primer de la vila il·licitana qui, amb la seua fugida, va evitar ser capturat per les tropes franceses que van entrar a Elx el 25 d'abril de 1810 (Muñoz Lorente, 2008: 13). Les anotacions del llibre d'actes de la corporació municipal que es conserven en l'Arxiu Històric Municipal d'Elx així ho demostren, en ser ocupat el seu lloc pel regidor degà en absència de l'alcalde, Sr. Nicolau Sánchez, qui assenyala que "... y estando según se asegura al exponente que el Sr. Francisco Pascual Andrés es en la Torre del Pinet de este término..."⁵⁶.

Així mateix, localitzem la seua presència en gran nombre de mapes cartogràfics com en el Mapa del Reyno de València realitzat per Joan Josep Carbonell l'any 1812, conservat en la Cartoteca del Centre Geogràfic de l'Exèrcit a Madrid; en el *Diccionario geográfico-estadístico de España y Portugal* de Sebastián de Miñano de 1822, així com en la *Carta Esférica de la Costa de España desde Cabo de Gata hasta el de Oropesa* de José de la Cruz, José Espejo, Juan Carrafa i M.C. Maré de l'any 1833, conservada en els arxius de la Biblioteca Nacional on apareix marcada en el plànol⁵⁷. En la documentació de caràcter local, també la trobem ressenyada en dates molt tardanes, com en les *Observaciones relativas a*

56. L'amagatall a la torre va ser molt breu, pràcticament dos dies, entre el 23 al 25 d'abril, ja que el capítol li reclama el seu retorn a la vila per a mantenir l'ordre. En l'acta del 26 d'abril de 1810 tornem a trobar a l'alcalde primer novament en el seu lloc (AHME, a135-6, fol. 278).

57. Biblioteca Nacional, signatura Mr/22/24 H. 0118.

Figura 31: *Plano de la Bahía de Santa Pola y de la Isla de Tabarca* dels capitans de fragata Sr. José Montojo i Salcedo i Sr. Rafael Pardo de Figueroa. Any 1877. Espanya. Ministeri d'Educació, Cultura i Esport. Biblioteca Nacional, Madrid.

*cada uno de los caminos que salen de esta villa, redactades per Pedro Fluxà i Lluís Castaño*⁵⁸ l'any 1843, on s'indica que “...en el saladar, prosiguiendo por este hasta encontrar por la izquierda el que baja por la Torre de Gaytan, ½ hora antes de llegar a Santa Pola, dejando a la derecha el que, unido al que viene de aquel lugar, se dirige sobre poniente al Camino de Guardamar, pasando por entre el mar y la Albufera de esta villa, hasta la Torre del Pinet”.

D'altra banda, i conservats en la Biblioteca Nacional es documenta la presència de la torre en el *Mapa Civil y Militar de España y Portugal, con la nueva División en distritos*⁵⁹, realitzat per Alexis Donnet, Abel i Ainé Dolent l'any 1831; el *Plano de la Bahía de Santa Pola y de la Isla de Tabarca* dels capitans de fragata Sr. José Montojo i Salcedo i Sr. Rafael Marró de Figueroa de l'any 1877. El seu alçat encara s'havia de conservar en un bon estat fins i tot després del terratrèmol que va assolar el territori el 21 de març de l'any 1829 i que no sembla haver danyat la torre⁶⁰, ja que és dibuixada amb tot el seu esplendor pel capità Joaquín Aguado l'any 1870.

58. Arxiu Històric Municipal d'Elx (AHME), signatura 32/44 i més informació sobre el document es pot trobar en un recent i complet estudi (Fluxà, Castaño, Lorenzo, 2013: 83-114).

59. Biblioteca Nacional d'Espanya (BNE), signatura GMm/1380.

60. La torre s'aprecia la seua localització al *Croquis del mapa que manifiesta la situación de los pueblos enteramente arruinados, los medio arruinados y aquellos hasta donde han sido sensibles los efectos causados por el terremoto de 21 de marzo de 1829* realitzat per José Agustí de Larramendi. Biblioteca Nacional d'Espanya (BNE), signatura MR/42/364.

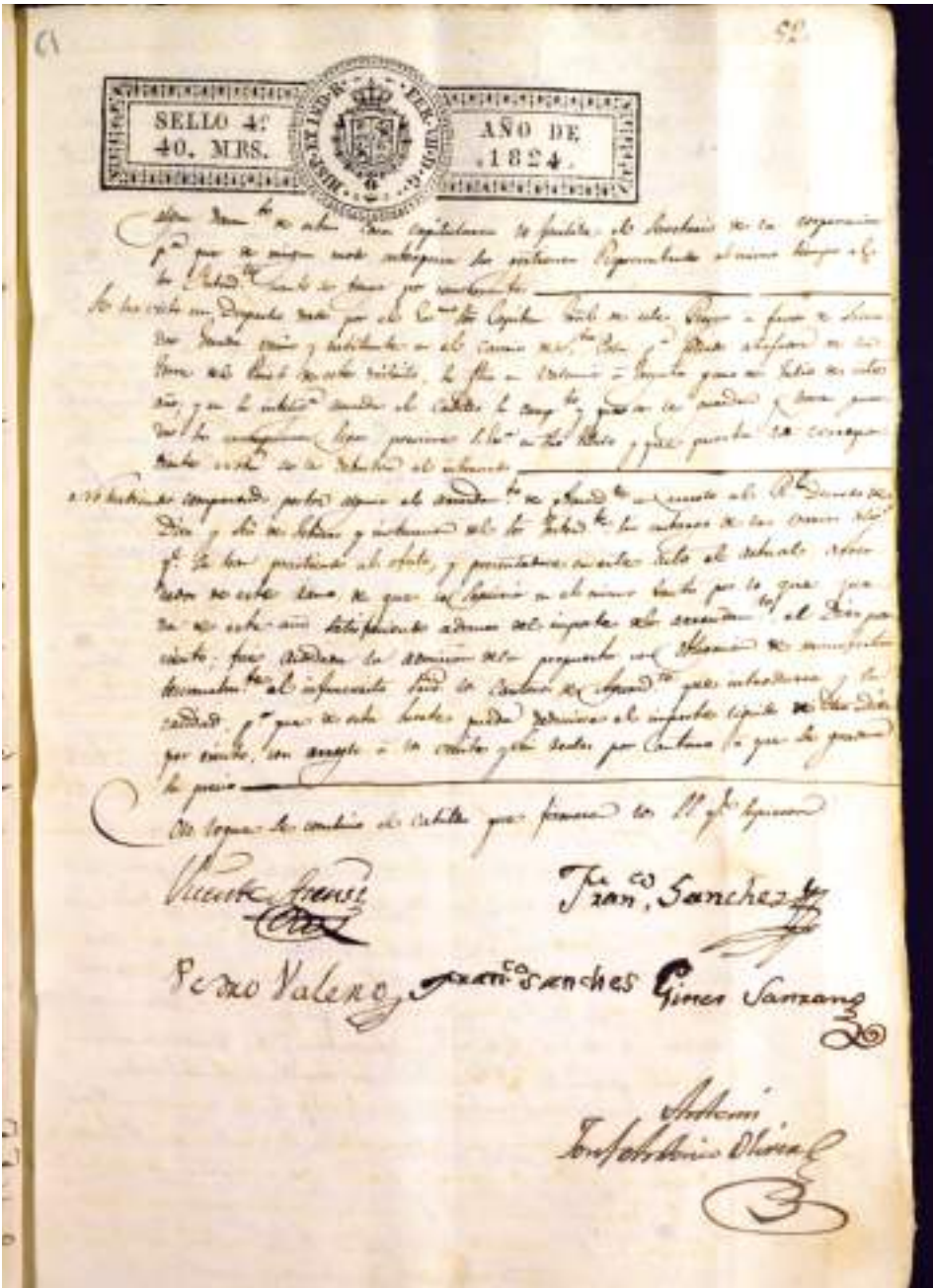

Figura 32: Despatx enviat pel Capità General del Regne, informant el consell del nomenament com l'atallador de la Torre del Pinet a Salvador Gerada, veí i habitant del caseriu de Santa Pola. Arxiu Històric Municipal d'Elx (AHME), Índice de remissions a capítols i assetjades, signatura B425, Tom 4, foli 64, any 1824, 11 d'agost.

Una vegada desaparegut el perill corsari i les guerres de setge a la fi del segle XIX, substituïdes per les guerres amb moviments de tropes (Pradells Nadal, 1995: 246). La documentació només recull esmentes relacionades amb les despeses que les seues guaites i atalladors generaven al consell de la vila il·licitana. Per exemple, l'any 1824, es rep un despatx enviat pel Capità General del Regne, informant el consell del nomenament com l'atallador de la Torre del Pinet a Salvador Gerada, veí i habitant del caseriu de Santa Pola⁶¹. També disposem del nomenament l'any 1847, com l'atallador de la torre, del veí Jose María López⁶².

No obstant això, el Resguard de la Costa i la utilitat de les torres van perdre van significar des de l'any 1832, perquè la dominació dels francesos del territori algerià va representar un colp mortal a les tradicionals activitats corsàries barbaresques. Dels darrers projectes defensius de la costa, la seua presència només la detectem en l'informe del capità tinent d'enginyers, Joaquín Aguado, signat el 29 de març de 1870 en el qual la torre és posada a la venda per al seu ús per part del Cos de Carrabiners, com ja hem indicat en paràgrafs anteriors. Curiosament, la torre no consta en la Memòria descriptiva militar sobre la topografia, defensa i observació marítima de l'antiga Reyno de València redactat l'any 1861 pel Mariscal de Camp José Herrera Garcia que es conserva en els fons de l'Arxiu Militar de l'Exèrcit a Madrid⁶³. En una cuidada descripció de la costa de la província, el mariscal descriu les torres de Cap Roig, Cap Cerver, la Mata i els enclavaments de Torrevella, Guardamar, Elx i Santa Pola, però sense esmentar l'existència de la torre del Pinet. Només l'informe de Joaquim Aguado, que és considerat, possiblement, com l'últim dels informes emesos pel Resguard de la Costa, serà qui expose les restes existents per al seu lliurament al cos de Carrabiners, que esdevingué el darrer espeterneç d'un sistema que es va anar extingint al mateix ritme que la presència dels seus enemics en les costes.

EL PROTAGONISTA DE LA VINGUDA (DE LA MARE DE DÉU): LA FIGURA DE FRANCESC CANTÓ, L'ATALLADOR DE LA TORRE DEL PINET

Vinculat de manera obligada amb el relat llegendari de la Vinguda es troba un únic i indiscutible protagonista: el guardacostes Francesc Cantó, que, quan feia la seua ronda habitual, descobreix l'arca encallada en l'arena de la platja del Tamarit. La base

61. Arxiu Històric Municipal d'Elx (AHME), Índice de remissions a capítols i assetjades, signatura B425, Tom 4, foli 64, any 1824, 11 d'agost.

62. Arxiu Històric Municipal d'Elx (AHME), Índice de remissions a capítols i assetjades, signatura B425, Tom 4, foli 196, any 1847, 14 d'octubre.

63. Aquest és un dels projectes realitzats sobre la costa del Regne de València més inusuals i detallats de tots els memorials del resguard del qual disposem hui dia. La seua qualitat gràfica és excepcional, a part de ser l'introduïdor de nous elements defensius com eren les casamates abaluartades. També proposava la construcció de la primera estesa de senyals telegràfics del país, amb l'aixecament de noves torres i la reutilització de les existents en el resguard com a enllaços. Desgraciadament, no va arribar a realitzar-se quedant-se en el fons d'armari dels arxius. Comissió de projecte de vigilància i defensa de les costes del Reyno, Arxiu Històric Militar, signatura 5-4-1-2.

Figura 33: L'atallador i guardacostes Francesc Cantó vigilava la costa il·licitana entre la Torre del Pinet i Santa Pola quan en la matinada del 29 de desembre va trobar a la platja una barcota amb la imatge de la Verge de l'Asunción, fet que encara se celebra en l'actualitat a la ciutat il·licitana.

argumental ens torna a connectar amb el fet històric que confirma la veracitat del relat com és l'existència immemorial dels guardes i atalladors de la costa. És ben cert que, com ja hem assenyalat adés, les talaies i escortes que vigilen el front marítim i la frontera del regne en època medieval, no adopten ni les formes ni el vestuari del guardacostes Cantó.

Ja hem indicat anteriorment que durant els segles XIV i XV, existeix un sistema embrionari de vigilància a càrrec de les talaies, que tenien obligació de realitzar la vigilància diürna, mentre que les escortes s'encarregaven de la nocturna. En canvi, en època moderna, després d'alguns escarsers amb altres sistemes poc eficaços, es torna a plantejar l'esquema de guardes i atalladors a les torres amb l'organització del Resguard de la Costa. Per a això, es publica les primeres normes d'organització i funcionament en les ja comentades ordenances sobre custòdia i guarda de les costes, promogudes el 1554 per l'aleshores senyor d'Elx i virrei de València, Bernadí de Cárdenas, duc de Maqueda⁶⁴. La diferència és que, en aquesta ocasió, sí que disposaven d'una construcció

64. *Memorial de cosas que se suplican a Su Alteza para la buena guarda de la costa del reyno de Valencia*, Arxiu General de Simancas (AGS), Estat, Aragó, 314, f. 66 etseq., 7 d'abril de 1553. Una altra còpia disponible en l'Arxiu Històric de la Noblesa (AHN), Ducat d'Osuna, C. 2858, D.1.

a la qual estaven adscrits i estaven encarregats de la vigilància contínua de la costa, sense eixir de la seua torre.

En aquestes ordenances es distingien fins a cinc tipus diferents de personal que participaven directament o indirectament, en el sistema de torres. Un grup, vital i fonamental, estava format per aquells que dissenyaven el sistema i el tipus de defenses que havien de tindre i estava representat per la figura de l'enginyer i els mestres d'obres. Un segon grup, bàsic i obligat, estava compost pels guardes i atalladors. Un tercer grup, opcional, conforme a les característiques de la torre, a la dotació de material que tinga i a les seues condicions estratègiques, on estarien els alcaldes i els artillers. Un quart grup, integrat pels llocs d'inspecció, on trobaríem als visitadors i els requeridors; i un darrer grup on es devia vincular la presència de la població civil.

Les ordenances del virrei regulaven pràcticament tots els detalls tant de l'organització de les guàrdies com de la mateixa administració dels fons destinats a les pagues dels sous, reparació de les construccions, deures i drets de les guarnicions destacades en els llocs, així com la disposició de regles que afectaven la població civil, com podien ser-hi el pasturatge, la pesca, la cacera, etc., que van ser-hi completades l'any 1576, durant el mandat de Vespasià Gonzaga amb les ordenances per a les Companyies de Cavalls de la Costa, concebuda, en opinió del professor Jesús Pradells, com una força d'intervenció immediata (Pradells Nadal, 1995: 245). Aquest reglament pateix escassos canvis amb el pas del temps. Les ordenances no es tornen a actualitzar fins a les publicades en els anys 1604 i 1673. Sobretot, aquestes darreres redactades per obra i gràcia del comte de Paredes, on s'introdueixen alguns canvis, encara que es manté l'esperit del duc de Maqueda en tota la seua integritat (Castañeda Alcover, 1998: II, 363-373).

Les normes eren clares i concises. En cas d'albirar una nau enemiga, els guardes comunicaven l'avís a les torres veïnes a través de tres sistemes diferents: un, el més directe, de paraula a viva veu; un altre, per mitjans acústics, utilitzant salves de canó, tocs de campana o un altre instrument; i un tercer, molt eficaç quan l'albirament es produïa en plena nit, a través de senyals lluminosos produïts amb foc, conegudes com a fumades o alimares (Requena Amoraga, 1997: 118). En cas de ser un simple vaixell pesquer, s'encenia una foguera; mentre que, en cas d'assot barbaresc amb intenció de desembarcar, de feia un tret de canó -en cas de disposar d'un- encenent seguidament una torxa per a donar avís i rebat tant a la població més pròxima com a la resta de les torres del sistema (Gutiérrez del Caño, 1980: 91). Cada cert temps, s'enviava un llistat de totes naus que havien passat per davant del lloc amb les seues dates i, fins i tot, hores de pas anotades. Alhora que es comunicava l'avís, els guardes podien realitzar una defensa preventiva, intentant, en la mesura de les seues possibilitats, que el vaixell enemic no s'acostara més a la costa i pogueren desembarcar, tot mantenint-los a ratlla fins que arribaren les tropes de socors.

També podien fer ús de les seues armes lleugeres, en cas que l'atac es convertira en un setge i assalt a la mateixa torre. Per a això, els guardes comptaven amb els arcabussos, introduïts de manera habitual des de principis del segle XVI. Estaven dotats amb clau de serpenti. La peça se solia carregar amb bales de 3/4 d'unça -uns 20 grams- amb un total de 15 lliures (García-Figueras: 1972, 13). Al costat de l'arcabús podem trobar el sacabutx, una peça lleugera de bronze, amb un suplement en la culata, que complia la funció de subjectar-la a una mena de ganxo de fusta, amb un calibre que oscil·lava entre 2 i 6. Tot atenint-nos a la seua descripció, podria considerar-se com l'origen de l'arma portàtil amb què es va dotar als Terços a mitjan segle XVI, que esdevingué l'arma més ràpida, lleugera i eficaç del moment, al costat dels canons d'orgue, trabucs de borda o esmerils⁶⁵, o els mosquetons.

Quant al comportament diari dels guardes, les ordenances eren molt estrictes amb els seus deures. Tenien completament prohibit permetre l'entrada a l'interior del lloc a qualsevol persona, encara que fóra amic, permetent-li únicament parlar des del peu de la torre (Gutiérrez del Caño, 1980: 91). Els guardes tenien completament prohibit perdre de vista la torre o lloc de vigilància, tenint prohibit l'exercici de la caça i la pesca, durant el temps en què estigueren destinats en el lloc. Al costat d'això, si algun guarda era sorprés jugant quan haguera d'estar en el compliment de la seua missió, seria castigat amb quinze dies sense sou. El càstig arribava a l'expulsió del cos si el guarda introduïa o era sorprés introduint a una dona que no fóra la seua a la torre, tenint també prohibida la cohabitació amb la seua família. Aquesta última mesura afectava fins i tot pares i fills, tenint terminantment prohibit que habiten en la mateixa torre, i sent necessari el trasllat d'un dels dos a un altre lloc (Gutiérrez del Caño, 1980: 90). Els guardes també s'encarregaven de mantenir la dotació de material destinada en el lloc, fins i tot l'estat de la corda que s'agarrava a la campana -en aquelles que comptaren amb ella- la qual havia de ser llarga i anar des de la bateria fins al propugnacle on descansava la tropa.

Si per qualsevol causa el senyal no era recollida per la torre anterior i la següent del sistema, es comptava amb els atalladors, una altra figura considerada bàsica i imprescindible del sistema i que comptaven amb el perfil que millor s'assembla al paper que realitzava el llegendari Francesc Cantó. Generalment, eren guardes que comptaven obligatòriament amb un cavall, així com "*lanças y arcabuços*"⁶⁶ amb el que el seu sou era una mica superior que el soldat del carrer, ja que havia de mantenir a l'animal⁶⁷. Els cavalls utilitzats havien d'estar

65. L'*esmeril* o trabuc de borda és una peça lleugera d'artilleria d'avantcàrrega i ànima llisa de les anomenades de la II època (1526-1700) que té com a característiques definitòries la seua gran longitud d'ànima -79 cms- en relació amb el seu reduït calibre -41 mm- que li permetia disparar bales xicotetes de 10-15 unces -menys de 500 grams- (Diversos autors, 2005: 254).

66. *Relación de la costa del Reyno de Valencia hecha por don Juan de Acuña, visitador real*, Arxiu de la Corona d'Aragó, Consell d'Aragó, Lligall 0761, núm. 103. Any 1585.

67. Segons les dades que publica Francisco Requena Amoraga, el sou mitjà d'un atallador a la fi del segle XVI rondava els 80 sous a l'any (1997: 119).

sans, amb més de quatre anys, però mai més de dotze, de bona carrera i dòcils a les regnes. Cap atallador podia disposar del seu cavall sense ordre expressa del *veedor general* sota pena de perdre el cavall i la tercera part del salari per la primera vegada i la pèrdua de tota la paga i ser expulsats, en cas de ser reincidents (Requena Amoraga, 1997: 99).

Estaven adscrits a una torre en concret, amb la doble missió de ser els missatgers entre les torres i les guarnicions de les ciutats, missió de recórrer el seu sector i cobrir la distància entre torres en el menor temps possible evitant que el senyal no s'estancara en algun punt del recorregut. L'atallador iniciava la ronda i tornava a la seua torre amb les novetats produïdes. En cas d'estar tot en calma, s'alçava el senyal d'assegurança a la part alta de la torre, la qual cosa informava els pescadors, llauradors i vaixells mercants que podien pescar, treballar o travessar la zona sense risc de ser capturats. Una vegada realitzada la seua ronda, els atalladors podien tornar a les seues cases o tornar a la torre i actuar com a guàrdies ordinaris (Requena Amoraga, 1997: 118). Si es detectava perill, l'atallador, partia de la torre o lloc de vigilància pel camí més ràpid -sovint, es convertia en un viatge difícil i abrupte- fins a arribar a la població més pròxima, donant avís a la gent i a les autoritats militars corresponents.

Tant en el cas dels guardes ordinaris com en els atalladors, el reclutament podia procedir de dues vies diferents: Una, seleccionar al personal a través de les tropes ja existents en el sector, qüestió sempre molt controvertida, ja que això provocava disposar de menys efectius a les ciutats en cas d'atac directe. L'altra opció era realitzar un reclutament entre els habitants de les poblacions més pròximes, o entre els quals conformaven les milícies populars. El seu comportament havia de ser irreprotxable i no podien admetre's com a guardes "*ni tahúres, ni amançebados, ni chocarreros, ni personas de mal trato y fama, ni rufianes, ni tornadizos ni que digan mal de Nuestro Señor*"⁶⁸. Per a fomentar-les es prohibien les distraccions: d'ací la famosa ordre de no tindre llibre, gos, fura, ni dona, ni res que "*pueda divertir de la guarda*" (Pardo Molero, 2015: 186). Segurament, d'aquest perfil de bon home marcat per les ordenances del resguard, recolliria la tradició il·licitana la imatge de confiança i seguretat que oferia Francesc Cantó, de qui mai podries imaginar un engany o truc quan entra en la vila a cavall tot proclamant la troballa de l'arca de la Mare de Déu, ja que ell és el garant de la seguretat dels seus veïns, una alta responsabilitat que només els triats podien exercir.

Com a ganxo d'atracció, també s'utilitzava el pagament d'un bon sou⁶⁹, amb càrrec als pressupostos de la Generalitat del Regne i pagat amb moneda de València⁷⁰, i fins i tot

68. *Memorial de cosas que se suplican a Su Alteza para la buena guarda de la costa del reyno de Valencia*, Arxiu Històric de la Noblesa (AHN), Ducat d'Osuna, C. 2858, D.1.

69. El sou es pagava cada quatre mesos –en terminis anomenats tèrcies- i la seua quantia oscil·lava d'unes torres a unes altres. El salari mitjà d'un guarda a la fi del segle XVI oscil·lava entre 36 i 64 lliures a l'any (Requena Amoraga, 1997: 119).

70. Ho assenyala molt concretament Juan de Acuña en el seu memorial de 1585, Arxiu de la Corona d'Aragó, Consell d'Aragó, Lligall 0761, núm. 103.

la possibilitat de convertir-lo en un lloc amb caràcter hereditari, amb el que s'assegurava el futur de la seua descendència. Aquesta segona opció, va ser la més utilitzada per les poblacions costaneres, autèntiques patrocinadores del sistema de defensa, ja que, encara que el salari depenia teòricament de la Generalitat, els pagaments reals els realitzaven les viles i ciutats en els termes de les quals estaven situades les torres. Així ocorria l'any 1601 amb els guardes i els atalladors de la Torre del Pinet, on un terç del seu sou era pagat pels moros de la Universitat de Sant Joan⁷¹.

També era obligació de les viles i ciutats costaneres enviar, a càrrec dels seus pressupostos, un nombre de guardes determinat, a peu i a cavall, durant els mesos estivals i en qualsevol època de l'any en què la necessitat fóra aconsellable. Aquesta provisió, anomenada "*doblar las guardas*" era prerrogativa exclusivament del virrei i, en la seua delegació, dels governadors, mesura que no va estar exempta d'abusos i protestes per part dels representants de les ciutats, que veien minvar els seus efectius en moment d'inseguretats manifesta. Per exemple, els sous del personal de les torres de Cap Roig i Cap Cerver eren obligació de la ciutat d'Oriola, fins que van començar a pagar-se dels fons recaptats per a la Guarda de la Costa en les Corts de l'any 1585 (Requena Amoraga, 1997: 119).

Fins als anys 1604 i 1673 no es van actualitzar les ordenances dissenyades pel duc de Maqueda. Aquesta vegada va ser el comte de Paredes, qui va emetre unes noves ordenances del resguard que, en realitat, presentaven escasses modificacions sobre les vigents fins llavors (Pradells Nadal, 1995: 246; Requena Amoraga, 1997: 127-131). Relatives a la torre del Pinet, s'assenyala que es disposarà de "*dos soldados de cavall, i tres de peu, sens quaranta homens que etobligacio la ciutat d'Alacant d'enviar sempre que en cas de necessitat és li demanen amb l'obligació d'eixir de matinada cap a la Gola de l'Albufera i cap al camí que es dirigeix al Castell de Guardamar*" (Castañeda Alcover, 1998; II, 139). Una dotació que es manté en 1787 quan l'enginyer militar Pere de Navas redacta el seu informe⁷² sobre el sistema defensiu valencià, assenyalant que la torre del Pinet "...*la guarnecen 4 torreros, 2 a pie y 2 acaballo. Los primeros con el salario anual de 30 pesos y los segundos con el de sesenta, estos sirben para pasar los pliegos, y solo hay efectivos en la torre diariamente uno de cada clase. Esta torre puede considerarse de las más utiles para la defensa de la costa por defenderse con ella parte de la Bahía de Santa Pola...*".

D'aquesta forma, almenys un d'ells -guarda o atallador-, podia acudir al mercat de la localitat més pròxima i adquirir els comestibles necessaris per a ell i per als seus companys de lloc. Aquesta mesura, només afectava els llocs o torres que es trobaren

71. Arxiu Històric Municipal d'Elx (AHME), signatura H 39 7, any 1601.

72. *Descripción de la costa marítima que desde esta plaza de Alicante se extiende hasta la de Cartagena*, Arxiu Històric Militar de Madrid (AHM), expedient 0-3-700.

a una distància superior a les dues llegües (Gutiérrez del Caño, 1980: 90). No obstant això, les crítiques a les seues fallades abundaven, precisament, per la falta de dedicació, l'absentisme i la poca cura posats en la seua tasca. Les denúncies i els intents d'esmenar tals defectes no pretenien convertir el sistema en un mecanisme de rellotgeria, sinó propiciar el comportament adequat, mitjançant castics, premis i un exemple pertinent (Pardo Molero, 2015: 187). Per exemple, era bastant freqüent que la fumada de la torre es creuara amb els habituals focs que es produïen en les hortes per a cremar restolls i donar peu a la lògica confusió de senyals, per al que s'indicava que les torres havien de disposar en el mur de la torre d'un forat orientat directament cap a la torre veïna i que eliminara així tota possible confusió.

LA TORRE DEL PINET, ENTRE LA REALITAT HISTÒRICA I LA LLEGENDA POPULAR

En conclusió, i a la vista de les proves materials i documentals aportades hem de situar la construcció de la Torre del Pinet l'any 1553, data que reafirma la cronologia adscrita a aquesta construcció tot basant-nos en les dades constructives que havíem realitzat en publicacions anteriors (Menéndez Fueyo, 2002: 733-759; 2011: 67-93; 2012, 186-211; 2016: 319-322).

La Torre del Pinet, per tant, es construeix seguint un model constructiu de fortificació prebaluardada, fruit de les primeres millores tendents a adaptar les construccions a la pirobalística artillera, però sense haver aconseguit el model abaluartat que s'imposarà durant la segona meitat del segle XVI. Històricament, aquest procés l'hem situat dins d'una promoció de caràcter local, vinculada a l'oligarquia de la vila d'Elx, l'obra de la qual s'acabarà sumant als primers plànols integrals de fortificació de la costa alacantina en època moderna, fruit fonamentalment dels plànols defensius establits pel duc de Calàbria cap a 1538 i, sobretot, el projecte del duc de Maqueda en 1554 que va donar origen al Resguard de la Costa, on s'integra la nostra Torre del Pinet, al costat de la resta de defenses del *Sinus Il·licitanus*.

Els atacs produïts a la platja del Pinet en els anys 1528, 1533, 1552 i 1588 o els realitzats en la badia d'Alacant en els anys 1538, 1540, 1550 i 1554, s'uneixen als patits a la Vila Joiosa i altres localitats de la costa alacantina, provoca la necessitat de recondicionar les defenses, ben obsoletes, tot deixant pas a la nova arquitectura baluardada. D'aquesta forma, tant la costa, amb els casos de Pinet, Talaiola i Tamarit, com en les hortes que perimetren els principals nuclis costaners -principals objectius dels assots barbarescos- pateixen un procés de recondicionament impulsat pels projectes de Giovanni Baptista Antonelli el 1562 i Vespasià Gonzaga el 1575 que deixaran definitivament dissenyat un sistema defensiu que perdurarà durant quasi 300 anys sense tot just modificacions importants.

Per tant, per tot el que s'ha exposat, no creiem possible confirmar l'existència de la torre en les dates que indiquen els diferents textos de la Vinguda de la Mare de Déu, on detectem un desajustament històric en atorgar al fet miraculós una data tan primerenca com l'any 1370. En els segles medievals, el que percebem és un mecanisme incipient d'alertes costaneres que naixerà en la primera meitat del segle XIV, com a conseqüència, fonamentalment, de la llarga guerra del cors entre la Corona d'Aragó i les repúbliques lígurs, fonamentalment amb Pisa i Gènova, però que no quedarà ben perfilat fins a l'entrada del Quatre-cents (Díaz Borrás, 1993: 106; Menendez Fueyo, 2012: 163). Ja hem mostrat que els sistemes defensius costaners no semblen organitzar-se fins a la primera meitat del segle XVI amb els projectes del Duc de Calàbria en 1536 i el de Bernardí de Cárdenas el 1554, nascuts a la vora dels atacs produïts en els anys 1522, 1533, 1552 i 1588.

D'altra banda, és interessant observar que, pel que fa a la documentació conservada sobre l'origen del Misteri, els minuciosos i exhaustius estudis realitzats per Lluís Quirante Santacruz (1983: 33-40) i, sobretot, Joan Castanyo i García (1997: 197-218; 1999a: 5-26; 2017: 197-218), donat suport per altres investigadors com ara Joan Borja i Sanz (2018: 171-172) i fins i tot, literats de renom com ara Gaspar Jaén i Urban (2018: 173-176), posen de manifest un origen que podria situar-se, com a màxim, en la segona meitat del segle XV i fins i tot els inicis del segle XVI, encara que els malgrat algunes veus discordants que preconitzen un origen suposat situat la segona meitat del segle XIII després de la conquesta feudal aragonesa el 1266 (Martínez Blasco, Martínez Blasco, 1989).

A més, des del punt de vista documental, les investigacions realitzades fins ara confirmen que no s'hi ha localitzat cap referència a la Vinguda en la documentació oficial conservada de l'època de la troballa suposada, com a seriosa, per exemple, els actes del Consell i en cap altre document no apareix mai un fet tan extraordinari que, sens dubte, hauria estat testimoniat per les autoritats de l'època. A més, cal assenyalar que la primera referència localitzada és de l'any 1523, quan comencen a aparèixer en testaments i clàusules testamentàries conservades en l'Arxiu històric de la basílica de Santa Maria, algunes donacions que tenen com a destinatària la festivitat de l'Assumpció de la Mare de Déu (Alvárez Fortes, 1997: 88-95).

Per tant, creiem necessari resituar l'escenari d'aquest relat tan fantàstic en la primera meitat del segle XVI, moment que podem definir com l'època de major virulència dels atacs corsaris en aquesta zona i el moment de major resposta defensiva de la Corona. Una època que va calar molt profund en la memòria històrica de tots els il·licitans i crevillentins i que ha perdurat en les restes escasses que encara es conserven de la construcció i en la celebració d'una tradició que ret homenatge a uns personatges i defenses que seran els últims baluards, els guardians de la frontera de la por.

BIBLIOGRAFÍA

- ALVÁREZ FORTES, A.M., 1997: *El sentit de la mort en l'Elx medieval: un llibre de clàusules testamentaries de l'església de Santa Maria (1294-1444)*, Instituto de Cultura Juan Gil-Albert, Alicante.
- ARROYO, M., 2002: Un ejemplo de descripción geográfica por intereses militares: el informe del ingeniero militar Pedro de Navas, 1787, *Biblio 3W Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales*, Vol. VII, nº 382, (Barcelona). <http://www.ub.edu/geocrit/b3w-382.htm>
- AZUAR RUIZ, R., 1983: Torre de Vaillos, *Catálogo de Monumentos y Conjuntos de la Comunidad Valenciana I*, (Valencia), pp. 426-427.
- AZUAR RUIZ, R., 1995: Atalayas, almenaras y rábitas en la costa mediterránea de Al-Andalus, *Al-Andalus y el Mediterráneo*, (Barcelona), Pp. 67-75.
- AZUAR RUIZ, R., 2005: Piratería y rábitas en la formación del Sharq al-Andalus, *Arqueología Medieval* 9, (Mértola), pp. 147-159.
- AZUAR RUIZ, R., 2010: Las murallas bajomedievales de Vilajoiosa, *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval. Homenaje al profesor Jose Hinojosa Montalvo*, original mecanoescrito, Alicante.
- BEVIÁ GARCÍA, M., CAMARERO CASAS, E., 1988: *Arquitectura militar renacentista (siglo XVI)*, Instituto de Cultura Juan Gil-Albert, (original mecanoescrito inédito), Alicante.
- BEVIÁ GARCÍA, M., VARELA BOTELLA, S., 1994: *Alicante, Ciudad y Arquitectura*, Fundación Cultural CAM, Alicante.
- BOIRA MAIQUES, J.V., 1992: Geografía i control del territori. El coneixement i la defensa de litoral valencià al segle XVI: l'informe de l'enginyer Joan Baptista Antonelli, *Cuadernos de Geografía* 52, (Valencia), Pp. 183-199.
- BOIRA MAIQUES, J.V., 1994: Viles, castells i torres de guaita al litoral valencià del segle XVI. Tres cartes del virrei Vespasià Gonzaga Colonna, *Afers* 19 (Valencia), Pp. 555-574.
- BOIRA MAIQUES, J.V., 2007: *Las torres del litoral valenciano*, Conselleria de Infraestructuras y Transporte. Valencia
- BOIRA, J.V., BANYULS, A., LLUESMA, J.A., 1996: *Arquitectura i control del territori: la defensa del litoral de la Marina Alta al segle XVI*, Instituto de Cultura Juan Gil-Albert, Alicante
- BORJA I SANZ, J., 2018: Sobre "Cantonet" de Gaspar Jaén, *Rivista Italiana di Studi Catalani* 8, (Alessandria), pp. 171-172.
- BRAUDEL, F., 1963: *El Mediterráneo y el mundo mediterráneo en la época de Felipe II*, México.
- CÁMARA MUÑOZ, A., 1990: Las torres del litoral en el reinado de Felipe II: una arquitectura para la defensa del territorio (I), *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie VII, t. 3, (Madrid), Pp. 55-86.
- CÁMARA MUÑOZ, A., 1991: Las torres del litoral en el reinado de Felipe II: una arquitectura para la defensa del territorio (II), *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie VII, t. 4, (Madrid), Pp. 53-94.
- CÁMARA MUÑOZ, A., 1998: *Fortificación y ciudad en los reinos de Felipe II*, Editorial Nerea, Madrid.
- CÁMARA MUÑOZ, A., 1999: Las fortificaciones y la defensa del mediterráneo, *Felipe II y el Mediterráneo, Vol. II. La Monarquía y los reinos*, (Madrid), pp. 355-376
- CÁMARA MUÑOZ, A., 2005: Los guardianes del mar: fortificaciones, torres y atalayas en la costa valenciana (siglo XVI), *Jornadas del Bicentenario. Torrevieja 1803-2003*, (Murcia), p. 201-219.
- CANALES MARTÍNEZ, G., MUÑOZ HERNÁNDEZ, R., 2014: *Herencias en beneficio del alma. El poder del clero y la organización del territorio en el secano litoral del Bajo Segura*, Cátedra Arzobispo Loaces, Universidad de Alicante, Alicante.
- CASTAÑEDA ALCOVER, V., 1919: *Relaciones Geográficas, topográficas e históricas de del Reino de Valencia de Tomas López*, Consell Valencià de Cultura, Valencia.

- CASTAÑO GARCÍA, J., 1982: Claudiano Phelipe Perpinyan. Vida y obra del primer traductor de la Festa d'Elx, *Revista del Instituto de Estudios Alicantinos* 36, (Alicante), pp. 141-175.
- CASTAÑO GARCÍA, J., 1984: Apuntes sobre la Venida de la Virgen de Elche, *Sociedad de la Venida de la Virgen*, (Elx), pp. 13-25.
- CASTAÑO GARCÍA, J., 1988: Una Font documental del segle XVIII per a l'estudi de l'onomastica il·licitana, *Miscel·lània d'homenatge a Enric Moreu Rey, vol. II*, (Barcelona), pp. 5-23.
- CASTAÑO GARCÍA, J., 1991: El relat tradicional de la Vinguda de la Mare de Déu a Elx, *Sóc per a Elig*, 3, (Elx), pp. 53-57.
- CASTAÑO GARCÍA, J., 1997: *L'organització de la Festa d'Elx a través del temps*. Generalitat Valenciana, Consell Valencià de Cultura, València.
- CASTAÑO GARCÍA, J., 1999: La tradició de la "vinguda" de la Mare de Déu, origen llegendari de la Festa o Misteri d'Elx, *Homenatge a Arthur Terry*, (Abadia de Montserrat), pp. 5-26.
- CASTAÑO GARCÍA, Joan, 2017: La Festa o Misteri d'Elx des de la història, *Anuari Verdaguer* 25, (Barcelona), pp. 197-218.
- GONZÁLEZ DE CHAVES ALEMANY, J.G., 1986: *Fortificaciones costeras de Mallorca*, Colegio Oficial de Arquitectos de Mallorca, Palma de Mallorca.
- COOPER, E., 1994: *The Sentinels of Aragón. Old Coastal defence towers of Catalonia and Valencia*, Londres.
- DÍAZ BORRÁS, A., 1990: L'estudi de la pirateria a través dels avistaments costaners. Replegament cristià i stge islàmic a la Valencia de la transició a la modernitat, *Anuario de Estudios Medievales* 20, (Barcelona), pp. 275-295.
- DÍAZ BORRÁS, A., 1993: *Los orígenes de la piratería islámica en Valencia. La ofensiva musulmana trecentista y la reacción cristiana*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Milà i Fontanals, Barcelona.
- DÍAZ BORRÁS, A., 2002: *El ocaso cuatrocentista de Valencia en el tumultuoso Mediterráneo, 1400-1480*, Editorial CSIC-CSIC Press, Valencia.
- FERNÁNDEZ CÁNOVAS, M. (2019). Torres de vigilancia en la costa del antiguo reino de Granada (S XV-XVIII), *Informes de la Construcción*, 71(553): e276. <https://doi.org/10.3989/ic.67478>
- FERRER I MALLOL, M. T., 1988: *Les aljames sarraïnes de la Governació d'Oriola en el segle XIV*. C.S.I.C. Barcelona.
- FERRER I MALLOL, M. T., 1988: *La frontera amb l'Islam en el segle XIV. Cristians i sarraïns al País Valencià*. C.S.I.C. Barcelona.
- FERRER I MALLOL, M. T., 1990: *Organització i defensa d'un territori fronterer. La Governació d'Oriola en el segle XIV*. C.S.I.C. Barcelona.
- FERRER I MALLOL, M.T., 2005: La incursió de l'exèrcit de Granada de 1304 pel regne de València i l'atac a Cocentaina, *Alberri, 15* (Cocentaina), pp. 53-150.
- FERRER I MALLOL, M.T., 2006: Corso y pirateria entre el Mediterráneo y el Atlántico en la Baja Edad Media, *La Península ibérica entre el Mediterráneo y el Atlántico. Siglos XIII-XV, V Jornadas Hispano-Portuguesas de Historia Medieval (Cádiz 1-4 abril 2003)*, (Sevilla-Cádiz), pp. 255-322.
- FLUXÀ, P., CASTAÑO, LL., LORENZO, R., 2013: Observaciones relativas a cada uno de los caminos que salen de esta villa. La xarxa viària vuitcentista d'Elx segons un manuscrit de 1843, *La Rella* n° 26, (Elx), pp. 83-114.
- ÁLVAREZ FORTES, A.M., 1997: El sentit de la mort en l'Elx medieval: un llibre de clàusules testamentaries de l'església de Santa Maria (1294-1444). Alacant: Institut de Cultura Juan Gil-Albert, (Alacant), pp. 88-95.

A la platja, il·licitans!!!! La figura llegendària de Francesc Cantó...

- GARCÍA ANTOLÍ, F. (2016). Talaies, torres de foc i de vigilància i torres armades de l'illa de Mallorca.
- GARCÍA FIGUERAS, V., 1972: Armas de fuego anteriores a Felipe II en la exposición histórico-militar de la Casa de Pilatos, *Castillos de España 72*, (Madrid), Pp. 9-14.
- GARCÍA MARTÍNEZ, S., 1977: *Bandolerismo, piratería y control de moriscos en Valencia durante el reinado de Felipe II*, Valencia.
- GARCÍA MAS, A., MARTÍNEZ CORBÍ, C., 1989: El port del Cap de l'Aljub al segle XVI: primer intent de construcció d'un moll, *La Rella*, n° 7, (Elx) pp. 23-30.
- GIL-PIQUERAS, T., ESTRUCH GONZÁLEZ, S., 2018: Torres para la defensa de las Salinas de Alicante desde Santa Pola hasta Torrevieja (ss. XVI-XVII), Marotta, Spallone (eds.); Rodríguez-Navarro (general ed.), *Defensive Architecture of the Mediterranean*, vol. VIII, (Torino), pp. 667-674.
- GUTIÉRREZ DEL CAÑO, M., 1980: *Monografía histórica de la Villa de Altea*, Alicante.
- HINOJOSA MONTALVO, J.R., 1975: Piratas y corsarios en la Valencia de principios del siglo XV (1400-1409), *Cuadernos de Historia. Anexo de la Revista Hispania 5, Estudios sobre el reino de Valencia*, (Madrid), pp. 93-116.
- HINOJOSA MONTALVO, J.R., 1989: El Cap del Aljub, puerto medieval de Elche, *Mayurqa 22*, (Mallorca), pp. 311-324.
- HINOJOSA MONTALVO, J.R., 2000: *Esclavos, nobles y corsarios en el Alicante medieval*, Universidad de Alicante, Alicante.
- HINOJOSA MONTALVO, J.R., 2002: Piratería y corso en la Edad Media valenciana, *II Congreso Internacional de Estudios Históricos: el Mediterráneo, un mar de piratas y corsarios*, (Santa Pola) pp. 91-114.
- HINOJOSA MONTALVO, J.R., 2004: *La piratería y el corso en el litoral alicantino a finales de la Edad Media*, Instituto Alicantino de Cultura Juan-Gil Albert, Alicante.
- JAÉN I URBAN, G., 2018: Cantonet, un conte moral, *Rivista Italiana di Studi Catalani 8*, (Alessandria), pp. 173-176.
- MARTÍNEZ BLASCO, T., Martínez Blasco, M., 1994: *Alegato en defensa de un «Misterio de Elche» de origen medieval*, Mutua Ilicitana de Seguros, Elx.
- MAZZAMUTO, A., 1986: *Architettura e stato nella Sicilia del '500: i progetti di Tivurzio Spanocchi e di Camilo Camilliani del sistema delle torri di difesa dell'isola*, Palermo.
- MENÉNDEZ FUEYO, J.L.: 1996: Fortificación pre-abaluartada de la costa de Alicante: la torre Aquiló (Villajoyosa, Alicante), *Castells n° 6*. Revista de la Sección Provincial de la Asociación Española de Amigos de los Castillos (Alicante), Pp. 31-38.
- MENÉNDEZ FUEYO, J. L., 2002: La red de torres para la defensa del litoral costero en la provincia de Alicante durante el siglo XVI: Una propuesta de evolución cronotipológica, *Mil Anos de Fortificações na Península Ibérica e no Magreb (500-1500)*, *Simposio Internacional sobre los Castelos* (Palmela), pp. 733-759.
- MENÉNDEZ FUEYO, J. L., 2003: "Moros en la costa" y la red de torres para la defensa del litoral costero en el Reino de Valencia durante el siglo XVI: Propuesta tipológica y evolución, *Los castillos de la Comunidad Valenciana*, Aula de Humanidades, Serie Histórica n° 25, (Valencia), pp. 187-241.
- MENÉNDEZ FUEYO, J.L., 2012: Guardianes de la frontera costera. El sistema de torres del *Sinus Ilicitanus* en el siglo XVI, *Santa Pola, Arqueología y Museo*, (Alicante), pp. 179-211.
- MENÉNDEZ FUEYO, J.L., 2012: Dominar la costa, conquistar la por: les torres de guaita, guardians de pedra de la frontera del Regne de Valencia (ss. XV-XVI), *El mon de la mar. XIV Jornades de Cultura Popular*, (Castelló de pla Plana), pp. 67-93.
- MENÉNDEZ FUEYO, J.L., 2015: *Guardianes de Piedra. Los castillos de Alicante*, Catálogo de la exposición, Museo Arqueológico-Diputación de Alicante, Alicante.

- MENÉNDEZ FUEYO, J.L., 2016: *Conquistar el miedo, Dominar la costa. Arqueología de las defensas de Resguardo de la Costa en Alicante (ss. XIII-XVI)*, Serie Mayor nº 12, Museo Arqueológico-Diputación de Alicante, Alicante.
- MENÉNDEZ FUEYO, J.L., 2017: El sistema defensivo de las torres de l'Horta d'Alacant, en Aragón i Francés, E., López Sala, J. (coord.), *Les torres de L'Horta d'Alacant: un patrimoni singular*, (Universitat d'Alacant), pp. 15-26.
- MENÉNDEZ FUEYO, J. L., JOVER MAESTRE, F. J., 1992: Las torres del siglo XVI: Estado de la cuestión, *Castells nº 2*, Revista de la Sección Provincial de la Asociación Española de Amigos de los Castillos (Alicante), pp. 13-18.
- MENÉNDEZ FUEYO, J.L., JOVER MAESTRE, F.J., 1993: Estudi arqueològic de les torres de l'horta d'Alacant al segle XVI, *Butlletí de la Associació Arqueològica de Castelló nº 13*, (Castelló), pp. 23-30.
- MENÉNDEZ FUEYO, J.L., JOVER MAESTRE, F.J., 1995: *Estudio arqueológico de las torres de época bajomedieval y postmedieval de la provincia de Alicante*, Instituto de Cultura Juan Gil-Albert, Ayudas a la Investigación, Original Mecanoscrito, Alicante.
- MENÉNDEZ FUEYO, J.L., JOVER MAESTRE, F.J., 1994: Hacia una tipología de las torres de la huerta de Alicante en el siglo XVI, *I Congreso de Castellología Ibérica*, (Aguilar de Campoo), pp. 385-405.
- MENÉNDEZ FUEYO, J.L., JOVER MAESTRE, F.J., 2001: Las torres de la huerta de Elche: Algunos ejemplos de defensa y refugio de las zonas agrícolas en el siglo XVI, en Segura Herrero, G; Simón García, J. L. (coord.), *Castillos y torres en el Vinalopó*, (Petrer), pp. 181-189.
- MESTRE, J., 1952: *Alcalalí*, Valencia.
- MIÑANO, S. de, 1828: *Diccionario geográfico-estadístico de España y Portugal*, Imprenta de Pierart-Peralta, Madrid.
- MORA-FIGUEROA, L. de, 1981: *Torres de almenara de la costa de Huelva*, 1981, Huelva.
- MORA-FIGUEROA, L. de, 1995: *Glosario de Fortificación Medieval Peninsular*, Cádiz.
- MUNTANER BUJOSA, J., MASCARÓ PASARIUS, J., s.d.: *Torres y atalayas de Mallorca*, Sobreireto del Corpus de Toponimia de Mallorca, Palma de Mallorca.
- MUÑOZ LORENTE, G., 2008: *La Guerra de la Independencia en la provincia de Alicante (1808-1814)*, Editorial Club Universitario, Alicante.
- OLUCHA MONTINS, F., 1984-1985: Sobre unes torres de defensa litoral, *Estudis castellonencs 2*, (Castellón de la Plana), pp. 145-162.
- PAÑOS SERNA, P., 2002: Las fortificaciones por el duque de Maqueda en la costa de Orihuela en 1553: de la torre de Cap de Cerver a la de La Torrevieja, *Ad Turres. Revista del Archivo Municipal de Torrevieja*, n.º 2, (Torrevieja), pp. 11-25.
- PARDO MOLERO, J.F., 2000: Proyectos y obras de fortificación en la Valencia de Carlos V, *Estudis: Revista de Historia Moderna*, 28, (Valencia), pp. 137-176.
- PARDO MOLERO, J.F., 2001: *La defensa del imperio. Carlos V, Valencia y el Mediterraneo*, Sociedad Estatal Conmemorativa de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, Madrid.
- PARDO MOLERO, J.F., 2006: Cultura de la guerra y cultura de la defensa en la Europa del Renacimiento: Joan de Cervelló (1496-1551), *Manuscrit 24*, (Barcelona), pp. 19-43.
- PARDO MOLERO, J.F.; RUIZ IBÁÑEZ, J.J., 2007: Una Monarquía, dos reinos y un mar. La defensa de los reinos de Valencia y Murcia en los siglos XVI y XVII, *Mediterraneo in armi (secc. XV-XVIII)*, Tomo II, Associazione no profit Mediterranea, (Palermo), pp. 429-465.
- PARDO MOLERO, J.F., 2015: El siglo de las torres. Los sistemas de vigilancia litoral en el Mediterráneo hispánico, *Identità e frontiere: Politica, economia e società nel Mediterraneo (secc. XIV-XVIII)*, (Milán), pp. 171-187.

- PRADELLS NADAL, J., 1986-1987: Estructuras defensivas del territorio valenciano durante la Edad Moderna, *Ayudas a la investigación VI 1986-1987*, (Alicante), pp. 51-100.
- QUIRANTE SANTACRUZ, L., 1983: Sobre l'origen miraculós de la Festa. *La Rella n° 1*, (Elx), pp. 33-40.
- RAMOS FERNÁNDEZ, R., 1974: *Santa Pola y su historia*, Elche.
- REQUENA AMORAGA, F., GARCÍA MAS, A. (2010): Las torres vigía y de defensa de la provincia de Alicante de los siglos XVI y XVII, *El Salt 21*, (Alicante), pp (OJO, FALTAN LAS PAGINAS).
- RODRÍGUEZ-VILLASANTE PRIETO, J.A., 2000: Buques y fortificaciones. Aproximación a la defensa de la frontera marítima del Imperio de Carlos V, *Las fortificaciones de Carlos V*, (Madrid), pp. 219-244.
- SÁNCHEZ FERNÁNDEZ, M.J., GARCÍA MAS, A., 1988: *Historia del Castillo-Fortaleza de Santa Pola, siglos XVI-XX*, Ayuntamiento de Santa Pola, Santa Pola.
- SÁNCHEZ GIJÓN, A., 1996: *Defensa de costas en el Reino de Valencia*, Consell Valencia de Cultura, Valencia.
- SÁNCHEZ GIJÓN, A., 1998: Felipe II, el Mediterráneo e Italia: aprendizaje y experiencia. La fortificación como Arte Real, *Castillos de España 110-111*, (Madrid), pp. 31-42.
- SOLÁ CASTAÑO, E., 1998: *Un mundo de piratas: corsarios, renegados y cautivos*, Tecnos, Madrid.
- SOLÁ CASTAÑO, E., 1998: *Corsarios o Reyes. De la saga de los Barbarroja a Miguel de Cervantes*, Alcalá de Henares.
- SOLÁ CASTAÑO, E., 2000: Barbarroja, Dragut y Alí Bajá, señores de la frontera mediterránea. *II Congreso Internacional de Estudios Históricos*, (Santa Pola), pp. 121-133.
- SOLER LÓPEZ, L., ORTEGA PÉREZ, J. R., SIMÓN GARCÍA, J. L., 2002: Excavaciones arqueológicas de salvamento en la Rambla (Alicante). Avance de los resultados, *Castells. Revista de la Asociación de Amigos de los Castillos de Alicante n° 8*, (Alicante), pp. 59-68.
- TEMBOURY ALVÁREZ, J., 1973: *Torres almenaras (costa occidental)*, Instituto de Cultura. Diputación de Málaga, Málaga.
- VERA BOTÍ, A., 2010: *La arquitectura militar del Renacimiento a través de los tratadistas de los siglos XV y XVI*, Tesis doctoral, Escuela Técnica Superior de Arquitectura de Valencia, Original Mecanoescrito.

UN GRAFIT SOBRE FRAGMENT DE *TERRA SIGILLATA* DEL CASTELL VELL, A LA SERRA DE CREVILLENT (CREVILLENT, ALACANT).

Recibido: ???/??/20?? - Aceptado: ??/??/20??

Daniel Belmonte Mas
Arqueòleg, professor d'ensenyament secundari
daniel.belmonte@murciaeduca.es

Ana Satorre Pérez
Arqueòloga, Tècnica de Cultura de l'Ajuntament de Crevillent
asatorre@crevillent.es

Francisco Javier Molina Hernández
Doctor en Geoarqueologia
jammonite@gmail.com

Immaculada Garrigós i Albert
Arqueòloga, llicenciada en Història
immagarrigos@gmail.com

Resumen: El presente trabajo tiene por objeto dar a conocer un grafito inédito sobre *terra sigillata*, documentado en el curso de las labores de prospección arqueológica que venimos desarrollando en los últimos años en las comarcas meridionales de la provincia de Alicante. La pieza fue hallada en superficie en las inmediaciones de un abrigo rocoso situado en el paraje del Castell Vell, en el extremo oriental de la sierra de Crevillent. A los pies de este abrigo se extiende una ladera por la que se ha dispersado parte del material arqueológico y cuya secuencia va desde el Paleolítico a Época Contemporánea. El registro cerámico es escaso y heterogéneo, siendo esta una de las piezas más significativas. Es el primer testimonio epigráfico de este tipo que se da a conocer en el término municipal de Crevillent.

Palabras clave: epigrafía, cerámica romana, Dragendorff 18, Castell Vell.

Abstract: The purpose of this work is to present an unpublished inscription on a fragment of *terra sigillata*, documented in the course of the archaeological work that we have been developing in recent years in the southern regions of the province of Alicante. The piece was found on the surface in the vicinity of a rock shelter located in the area of Castell Vell, at the eastern end of the Crevillent Mountain Range. At the foot of this shelter there is a hillside through which part of the archaeological material has been scattered and whose sequence ranges from the Paleolithic to the Contemporary Period. The ceramic register is scarce and heterogeneous, being this one of the most significant pieces. It is the first epigraphic testimony of this type that is disclosed in this municipal area.

Keywords: epigraphy, roman pottery, Dragendorff 18, Castell Vell.

INTRODUCCIÓ

En el marc del projecte de prospecció geoarqueològica que estem portant a terme els darrers anys al sud d'Alacant, una de les àrees objecte d'estudi ha estat la serra de Crevillent. L'aprofitament dels seus recursos geològics –silicis– a la prehistòria i els destacats jaciments arqueològics paleolítics coneguts en eixa serra, l'han feta una de les zones essencials per al nostre projecte, per tal d'esbrinar informació al voltant del primer poblament humà en aquestes terres. Un dels enclavaments inclosos a l'àrea del nostre estudi és l'Abric del Castell Vell, nom amb el qual és conegut en les escasses referències bibliogràfiques que se n'han fet. Al present treball hem optat per fer ús d'unes altres denominacions per a aquest jaciment, constatades a la toponímia local: Corral de les Paleres, Corral del *tio* Xiu o Corral del Castell Vell¹.

Tot i que és conegut per aficionats des de les darreres dècades del segle XX, el jaciment encara roman inèdit i sense un estudi que establisca de manera precisa la seua seqüència cultural. La part més antiga d'eixa seqüència, corresponent al Paleolític superior, ha estat objecte d'un treball publicat al darrer número de la revista *Lvcentvm* de la Universitat d'Alacant (Molina *et al.*, 2020).

En una de les visites al jaciment per a documentar les seues característiques, vam trobar la peça que presentem a l'article. Dispersos pel vessant que s'estén als peus del jaciment, hi havia materials ceràmics de diferents períodes i poc significatius que no es van recollir. Només ho va ser la peça objecte d'estudi, atesa la seua singularitat, a més de parar atenció en alguns altres materials de cronologia romana que ens podien donar una aproximació cronològica.

Totes les actuacions han comptat amb la corresponent autorització de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport². Una vegada estudiada, la peça va ser dipositada al Museu Arqueològic Municipal de Crevillent, tot seguint les instruccions de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport. Aprofitem per a recordar que la recollida de materials arqueològics i qualsevol altra actuació en aquest sentit, ha de comptar sempre amb els pertinents permisos administratius i ha de ser portada a terme per professionals amb una formació especialitzada, coneixedors de la metodologia concreta que s'ha d'aplicar en tot moment.

1. Som partidaris, sempre que siga possible i aquest és un bon exemple, de respectar la toponímia tradicional abans que recórrer a noms moderns. Les dos primeres referències les devem a Vicent Josep Pérez i Navarro, investigador que els darrers anys ha desenvolupat els seus treballs al voltant de la toponímia local de Crevillent, alhora que també a Raül Polo, coneixedor de la toponímia d'eixa banda de la serra. La darrera referència –Corral del Castell Vell–, la recollim de Josep Menargues (2016). Agraïm a aquests investigadors la informació aportada.

2. Les actuacions s'han dut a terme dins el projecte de prospecció geoarqueològica dels recursos silicis del sud d'Alacant del qual som codirectors els signants d'aquest treball, amb la corresponent autorització de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport de la Generalitat Valenciana (Ref. A-2004-209), a més d'un segon permís de prospecció arqueològica en l'Àmbit del Pla d'Actuacions d'Investigació. Expedient 2019/0328-A (SSTT A-2019-223) de l'esmentada Conselleria. Durant les tasques de prospecció el grafit va ser georeferenciat amb GPS Garmin etrex 20x.

Aquest text és una versió enriquida, i en valencià³, del treball presentat recentment al *Boletín del Archivo Epigráfico*, revista especialitzada de la Universidad Complutense (Belmonte, Molina i Satorre, 2020) on hem donat a conèixer el grafit. Tot i això, atenent al caràcter exclusivament digital d'aquesta revista i al fet que és una publicació d'àmbit restringit als cercles científics més especialitzats, hem aprofitat l'avinentsa que ens ofereix la revista d'etnografia que edita l'Ajuntament de Crevillent, per donar a conèixer la troballa a l'àmbit més local.

El jaciment

Conegut també amb les altres denominacions assenyalades, el Corral de les Paleres està situat a la part baixa del flanc oriental de la serra de Crevillent, al voltant dels 315 m/snm i al paratge conegut tradicionalment com "Castell Vell". Es localitza prop del barranc Fort, tributari del barranc del Bosch, i en un punt aprofitat com a lloc de pas des del Castell Vell cap a les Ortigues, paratge situat en una cota superior, camí ja del Fondó de les Neus i Asp.

Es tracta d'un abric o cavitat oberta al vessant sud del Romeral, originada per l'erosió diferencial al substrat calcari del Miocè tortonià. Presenta una longitud total aproximada al voltant dels 20-25 m i una alçada de prop de 4 m. Davant l'abric s'alcen diferents murs de pedra que delimiten dos espais: un més interior i de menors dimensions, que correspon estrictament a l'espai que coincideix amb la visera de l'abric i per tant millor protegit, i un altre, més exterior i de majors dimensions, que pertany molt probablement al lloc emprat com a corral, per tancar el ramat. Al terra d'aquest segon espai s'estén actualment un tapís de restes de paleres, d'on deu derivar el nom amb què l'indret és conegut. En altres zones encara hi resta part d'una capa de fem, acumulada com a conseqüència del seu ús com a corral.

A l'ambient interior, de menors dimensions, una part de la roca geològica ha estat retallada, per tal de fer l'espai més confortable i aprofitar-lo millor. De fet, al terra s'ha pogut documentar una xicoteta llar quadrangular retallada a la roca calcària, amb evidències d'haver-la fet servir per a fer foc. A més, aquest ambient s'ha preparat mitjançant una compartimentació interna amb murs de pedra i algeps. El mur conservat encara té restes d'un enlluït d'algeps al qual, un dels ramaders transhumants que ocasionalment el va freqüentar a la segona meitat del segle XX, va deixar escrit un grafit que és objecte d'anàlisi en un altre article en aquesta mateixa revista per part de Vicent J. Pérez i Navarro.

Sembla que la cavitat encara conserva reble arqueosedimentari en alguns punts, tot i que la vegetació i la caiguda d'alguns blocs dificulten la determinació de les seues característiques. En superfície, associats amb aquest reble de tonalitat grisenca, es documenten puntualment materials lítics i fauna afectada pel foc.

3. Agraïm molt especialment la revisió del text a Glòria Candela González i a Imma Garrigós i Albert.

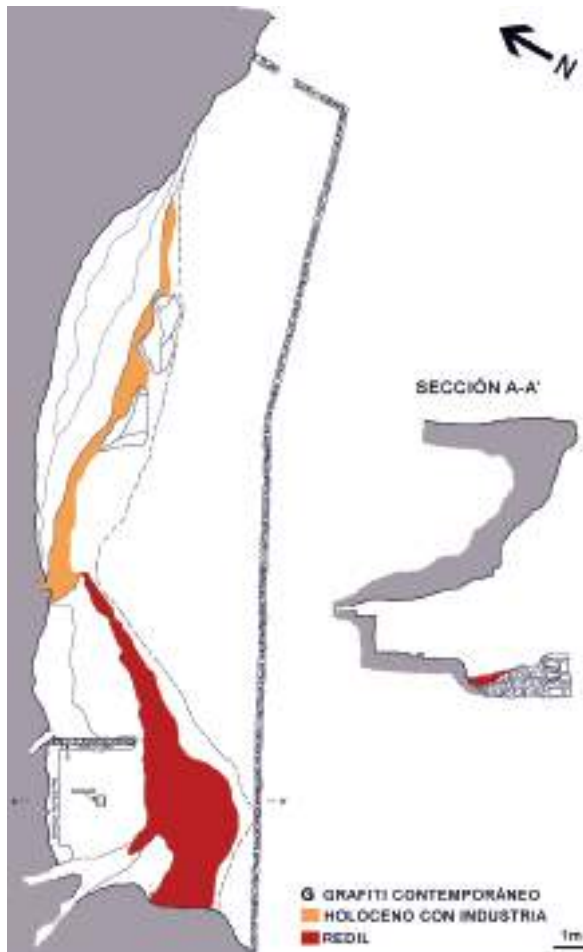

Fig. 1. Croquis de la planta de l'abric emprat com a corral on es troba el jaciment (procedència imatge: els autors).

Al vessant que s'estén als peus de l'abric també es documenten materials, fonamentalment ceràmics i lítics, que ens permeten assenyalar la dilatada ocupació de l'indret des d'almenys el Paleolític superior, fins a època contemporània. Molt probablement, tots aquests materials procedeixen del desmantellament i erosió natural i antròpica del reble que originalment cobria l'àrea ocupada a l'abric, en una cota superior. El grafit objecte d'estudi procedeix d'aquesta àrea.

Així, aquest vessant s'ha vist afectat, especialment des de finals del segle XX, per diferents accions antròpiques que han provocat el desmantellament d'una part del sediment que contenia el material arqueològic. Als voltants de l'abric es constaten diferents estructures i alteracions, la majoria relacionades amb l'extracció,

canalització i embassament d'aigua. En alguns casos les obres semblen datar de les darreres dècades del segle XX, potser entre els anys 70 i 90, mentre que en altres casos es tracta d'actuacions molt més recents.

Entre les principals construccions que han alterat el vessant trobem un conjunt de canalitzacions, que coincideixen amb la baixant de l'abric, que semblen prendre part d'un mateix sistema de captació i conducció d'aigua per a reg. Alternant amb les dos línies de canalització inferiors s'aprecien diverses terrasses, també de factura contemporània i a les quals es va realitzar algun tipus de plantació, arran dels orificis que encara es poden apreciar. Una intervenció més recent, probablement cap a l'any 2015, és una pista de terra oberta al tram inferior del vessant, realitzada per a practicar un sondeig hidrogeològic. Aquesta darrera intervenció ha desmantellat bona part de l'estratigrafia al llarg d'uns 35 m lineals, per uns 5 m d'amplària. Totes aquestes remocions han afavorit l'afloreament superficial de materials, una part dels quals, només els lítics i corresponents a la seqüència prehistòrica, han estat objecte del nostre estudi principal, presentat en una altra revista especialitzada, com s'ha dit abans (Molina *et al.*, 2020).

Conegut especialment pels seus materials més antics, del Paleolític superior, el jaciment mai no ha estat objecte de cap estudi. La informació disponible a les fitxes de l'inventari de jaciments arqueològics de Conselleria indica que “el yacimiento fue descubierto por aficionados en los años 70, aunque nunca ha sido objeto de estudio”. A més s'hi assenyala que els materials “proceden de colecciones particulares y responden a útiles de variada tipología adscritos al Paleolítico superior”. D'altra banda, les dades publicades són breus referències tot assenyalant la seua adscripció genèrica al Paleolític superior, sense poder precisar molt més enllà (Menargues, 1997; Trellis, 2004). Per la nostra part, a l'esmentat estudi del material lític hem intentat concretar eixa adscripció, tot i les dificultats del registre. Per últim, i pel que fa als materials romans, pràcticament cap publicació s'ha fet ressò de la seua existència a aquest jaciment⁴.

El grafit

A banda dels materials lítics objecte d'un estudi específic, l'únic material ceràmic recollit a les tasques de prospecció ha estat un fragment ceràmic de *terra sigillata* gàl·lica, corresponent a la base d'una forma Dragendorff 18⁵. A la part inferior de la

4. Una de les escasses referències remet de manera genèrica a “...restos cerámicos datados entre fines del siglo I y mitad del siglo III...” (Trellis, 2004, 52), a més de les publicades per J. Menargues: “En referència al Castell Vell, els aficionats des d'antic venen recollint fragments ceràmics de Terra Sigillata i ceràmica comuna d'època imperial” (Menargues, 2017, 235).

5. Agraïm la revisió i classificació de la peça a F. Javier Moltó Poveda així com al Dr. Cesáreo Pérez González, investigadors que, alhora, suggereixen que no es podria descartar la forma Dragendorff 15/17.

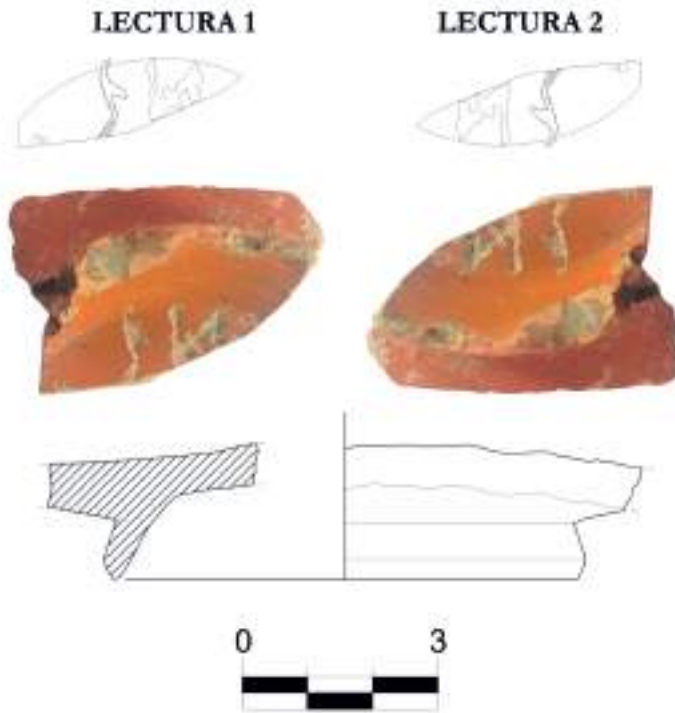

Fig. 2. Dibuix arqueològic i fotografia del fragment ceràmic amb el grafit, tot recollint les dues possibles orientacions per a la seua lectura (procedència imatge: els autors).

base, a l'exterior i a l'espai delimitat pel peu anular es localitza el grafit. Les dimensions del fragment són de 4,7 x 3 cm, que conserva una alçada de 2 cm. A partir del dibuix arqueològic s'ha calculat un diàmetre del peu d'uns 7 cm.

Atès les reduïdes dimensions del fragment tot just es poden identificar, amb certa dificultat, tres grafies que permeten suggerir que ens trobem davant un grafit. Entre les diferents lectures possibles s'han de tenir en compte les dues orientacions probables de les grafies que podrien estar escrites cap a l'interior del peu anular, o cap a l'exterior, com ocorre en molts altres casos semblants. Tot considerant les dificultats, en són dues les lectures proposades⁶:

Lectura 1: S I A [---]

Lectura 2: [---] D I S o [---] B I S

L'estat fragmentari de la peça dificulta la identificació de les grafies així com la caracterització dels seus principals trets epigràfics. Tot i això, es poden identificar tres

6. Per a les dues lectures agraïm molt especialment l'ajuda i els suggeriments dels doctors Borja Díaz Ariño i Cesáreo Pérez González. Una tercera lectura, més dubtosa, segons la pròpia autora, és la que ens proposa la Dra. Rosario Cebrián i per la qual podríem llegir el final d'una paraula en [---]AI.

grafies a partir de les quals es pot suggerir que es tracta d'un grafit epigràfic llatí. Els caràcters han estat realitzats *post cocturam*, és a dir, després de la cocció del recipient. La seua execució s'ha realitzat mitjançant un objecte agusat que ha gravat, amb traços incisos poc profunds, superficials, les grafies. Així, la incisió ha esquinçat directament l'engalba característica de la *terra sigillata*. El tipus de lletra emprat és la cursiva llatina, però, el suport rígid de la superfície ceràmica, l'espai reduït sobre el qual es realitza i una execució ràpida i poc acurada, determinen traços toscs, no precisos, i que poden arribar a condicionar la forma i els trets de les grafies, com intuïm que ocorre en aquest cas.

L'única grafia que sembla conservar-se pràcticament sencera correspon a una S, que fa 1,2 cm d'alçada. En un dels seus extrems, es poden advertir almenys dos traços primis i paral·lels, fets probablement en un intent per repassar i reforçar la incisió. Així mateix, en convergència amb la incisió que conforma la silueta principal de la grafia, s'aprecia un traç menor, oblic, que sembla voler indicar un dels traços menors de la lletra S.

Al costat de la S resta un espai no ocupat per cap altra grafia, fet que devia ser indicatiu que en eixe punt s'iniciava, o bé acabava, la inscripció. No obstant això, i com podem apreciar a la fotografia i al dibuix, darrere de l'espai, a la vora de la fractura, semblen intuir-s'hi dos xicotets traços que potser suggereixen la presència d'una quarta grafia o marca incisa, més dubtosa i impossible d'identificar.

Segons optem per una o per una altra de les dues lectures proposades, les tres lletres identificades poden variar, encara que no la S i la I, que són les dues grafies més senceres i que semblen oferir pocs dubtes. Una tercera grafia correspondria a una A segons la lectura 1, o bé una D o una B segons la lectura 2. En qualsevol cas, aquesta darrera grafia, ja fóra una A, una D o una B, estaria unida a la I, encara que sense arribar a formar pròpiament un nexa.

Si el grafit s'haguera realitzat per a ser llegit de dins cap a fora, podríem estar davant la lectura 1: S I A [---]. Ateses les consabudes reserves per a la proposta de lectura, no estem en condicions de concretar més dades. Si, pel contrari, el grafit s'haguera realitzat per a ser llegit des de l'exterior cap a l'interior, aleshores estaríem davant la lectura 2: [---] D I S o [---] B I S. En aquest darrer cas es pot considerar fins i tot la possibilitat que es tracte d'una forma en genitiu⁷.

Valoracions

La ubicació del grafit a l'exterior, en el fons extern de la base i ocupant una franja en paral·lel al peu anular, és molt freqüent en aquest tipus d'epígrafs. Com també ho és el fet que, arran d'eixa ubicació, puguen tenir, com ocorre al nostre cas, una lectura "de dins cap a fora" en uns casos o de "fora cap a dins" en uns altres. Així es constata, per exemple, en molts dels grafits publicats de Segobriga (Abascal i Cebrián, 2007).

7. Suggestió que, de nou, agraïm al Dr. Cesáreo Pérez.

Tot i les dificultats per a oferir una lectura definitiva, es plantegen dues possibles lectures. La lectura 1: S I A [---] i la lectura 2: [---] D I S , amb la variant [---] B I S , sense descartar-ne unes altres possibilitats. En qualsevol cas, tant si es tracta de la lectura 1 o bé de la 2 o, fins i tot, de qualsevol altra lectura alternativa, podria respondre a un tipus de grafit nominal, al·lusiú al propietari o usuari del recipient. Aquesta és la pauta que es constata a la majoria dels grafits d'aquest tipus.

De fet, hi ha una certa tendència a considerar aquest tipus de grafits com a marques de propietat, és a dir, marques amb la funcionalitat d'assenyalar el propietari/usuari del recipient (Rascón *et al.*, 1994, 264-265; Pérez i Arribas, 2016, 86). En aquests casos sol ser la norma l'ús del nominatiu o genitiu per indicar el nom del propietari. L'exemple que presentem, tot i les limitacions pel seu caràcter fragmentari, encaixaria bé dins d'aquest grup de grafits o marques de propietat. Tot i això, no es poden descartar unes altres possibilitats, com ara la d'aquells altres grafits que al·ludeixen, per exemple, a divinitats.

El fragment, ja es tracte d'un plat de la forma Dragendorff 18, ja de la forma 15/17, remet a la vaixel·la de taula pròpia d'època altimperial. Tot i no tenir constància de peces semblants publicades dels jaciments romans de Crevillent, es tracta de formes relativament ben representades en l'àmbit d'estudi, cas de Cartagena (Castellano, 2000), a més d'haver-s'hi publicat recentment algun exemplar de l'assentament rural del Cabeço-Clot de Galvany d'Elx (Molina, 2015). Coneixem un paral·lel procedent del Pla de l'Arc (Llíria, València), que val la pena referir en tractar-se, com al nostre cas, d'una forma Dragendorff 18 sobre *terra sigillata* "sud-gàl·lica" que registra el grafit a la mateixa ubicació, al fons extern de la peça, dins l'espai delimitat pel peu anular. En Pla de l'Arc les grafies identificades són AL (Martín i Gil-Mascarell, 1971, 30, fig. 5, 13 i 34). Al mateix jaciment es registra un bon repertori de la forma Dragendorff 18.

En definitiva, aquests plats són, amb altres dues formes genèriques de la vaixel·la de taula fabricada en *terra sigillata*, com ara el bol i la tassa, uns dels recipients més usuals en la Hispania romana en època altimperial. Així ho remarquen alguns autors: "Plato, cuenco y taza pueden, en efecto, considerarse como las piezas básicas para las necesidades de los comensales hispanorromanos" (Rascón *et al.*, 1994, 262).

Com han assenyalat alguns autors "por lo general en la Hispania romana es frecuente que la representación de los grafitos sea más elevada sobre piezas de *terra sigillata* hispánica, y minoritariamente se refleja en *terra sigillata* itálica, gálica u otras variedades cerámicas..." (Pérez i Arribas, 2016, 91). Potser aquesta afirmació atorga certa singularitat al grafit que presentem, realitzat sobre una producció gàl·lica.

Entre els materials de cronologia romana documentats en el transcurs de la prospecció, destaca especialment un fragment de vora d'un plat-tapadora de producció africana, forma Ostia II/302, que, amb la peça objecte d'estudi, ens permet assenyalar

Fig. 3. Dibuix arqueològic i fotografia d'un plat complet forma Dragendorff 18, semblant al presentat en aquest treball (procedència imatge: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Dragendorff_18_31_Haselburg.jpg)

un marge cronològic aproximat al voltant del segle I, fins a mitjan del II dC. Es tracta d'un material escàs i poc significatiu que no permet, de moment, suggerir més enllà d'una ocupació puntual, en un context rural i que, en qualsevol cas, sembla no respondre a un hàbitat amb estructures estables i d'entitat construïdes. Pot tractar-se més aïnes d'un aprofitament, potser esporàdic, d'una modesta cavitat com a aixopluc o refugi. Cal assenyalar la proximitat del jaciment en altura de les Ermitetes, tots dos separats per poc més d'un quilòmetre en línia recta, tot i que l'ocupació romana de les Ermitetes sembla que se situaria entre els segles III i VI dC (Trelis, 2004, 52).

Els primers testimonis de la presència romana a Crevillent responen a diverses ocultacions monetals republicanes, destacant especialment la del tresoret de denaris romans de Catxapets (González i Abascal, 1989). Però és a partir del canvi d'era quan aquest poblament comença a fer-se ben palès, poc després de la fundació de la propera *Colonia Iulia Ilici Augusta* –l'Alcúdia d'Elx. El poblament romà a Crevillent s'ha descrit a partir de “dos tipos de hábitats, la zona llana y la zona montañosa, con una funcionalidad bien diferenciada” (Trelis, 2004, 51). El jaciment del qual procedeix la peça que analitzem potser respon a un modest enclavament rural, d'escassa entitat, en un àrea muntanyenca de mitjana elevació al vessant sud de la serra de Crevillent i proper al *territorium d'Ilici*⁸. Aquest període, i per a Crevillent, ha estat objecte d'un minuciós i recent treball per part de

8. Recentment Molina Vidal (2015) ha publicat un interessant treball sobre el poblament rural del *territorium d'Ilici* que, tot i que escapa a l'objecte d'anàlisi d'aquest treball, contribueix a contextualitzar i a entendre millor el poblament rural precisament en les àrees marginals d'aquest territori.

J. Menargues (2017) qui analitza les dades publicades fins a l'actualitat alhora que aporta unes altres a partir d'un extraordinari registre material, fins ara inèdit. El seu estudi és, ara mateix, un dels millors i més recents treballs publicats per a conèixer l'època romana a Crevillent.

Per últim, volem assenyalar que pràcticament no coneixem testimonis epigràfics publicats, d'aquest tipus, al nostre terme municipal. Per al jaciment de Penya Negra, i arran del projecte de quasi 20 anys portat a terme pel professor de la Universitat d'Alacant Alfredo González Prats, aquest investigador va publicar diferents grafitos sobre ceràmiques de Penya Negra (1983; 1993), datades al voltant del segle VII aC, amb un alfabet que, per tant, no és el llatí, a diferència del nostre cas. Recentment s'ha publicat un fragment amb un *titulus pictus* en alfabet llatí del Castellà que revesteix un caràcter diferent al grafit que presentem ací, a banda que deu tractar-se d'una "producció possiblement de un taller il·licitano" (Lorrio i Pérez, 2015, 315). Llevat d'eixos casos, no coneixem pràcticament uns altres testimonis epigràfics publicats al nostre terme municipal. És per això que, tot i tractar-se d'una aportació modesta, donar a conèixer aquesta peça contribueix a enriquir eixe tipus de registre al nostre àmbit local, a banda de ser la primera vegada que es publica la constatació, a Crevillent, de l'ús de l'alfabet llatí.

Conclusions

La peça que presentem és un exemple del què coneixem com epigrafia menor. Els estudis dedicats a aquest tipus de repertoris epigràfics, especialment a la província d'Alacant, són més aïnes escassos, tot i que els darrers anys comptem cada vegada més amb un major nombre de treballs (Rascón *et al.*, 1994; Abascal i Cebrián, 2007; Mínguez i Díaz, 2011; De Hoz *et al.*, 2013; Montesinos i Martínez, 2014; Pérez i Arribas, 2016; etc.). Pel que fa al terme municipal de Crevillent, és la primera vegada que es dona a conèixer un grafit d'aquest tipus, en alfabet llatí. Executat sobre el fons extern d'un plat de *terra sigillata* gal·lica –Dragendorff 18– i amb una cronologia cap als segles I-II dC, es tracta d'un grafit presumiblement llatí i que possiblement correspon amb una marca de propietat. Procedent d'un abric que degué funcionar com un lloc d'aixopluc puntual, als peus de la serra de Crevillent, és una modesta aportació per a aquest tipus de testimonis epigràfics dins del *territorium d'Ilici*, alhora que contribueix a donar a conèixer la riquesa del patrimoni cultural i arqueològic local.

Bibliografia

- ABASCAL PALAZÓN, J. M. y CEBRIÁN FERNÁNDEZ, R., 2007: "Grafitos cerámicos de Segóbriga (1997-2006)", *Lucentum* XXVI, Universitat d'Alacant, 127-171.
- BELMONTE MAS, D., MOLINA HERNÁNDEZ, F. J. y SATORRE PÉREZ, A., 2020: "Un grafito sobre fragmento de *terra sigillata* de la serra de Crevillent (Alicante)", *Boletín del Archivo Epigráfico*, Universidad Complutense, 6, 57-62.

- CASTELLANO CASTILLO, J. J., 2000: "La terra sigillata sudgálica en el área del anfiteatro romano de *Carthago Nova*", *Saguntum (PLAV)* 32, 151-168.
- DE HOZ GARCÍA-BELLIDO, M. P., DÍAZ ARIÑO, B. I. y RIBERA LACOMBA, A., 2013: "Grafitos sobre cerámica procedentes de los niveles romanorrepúblicanos de *Valentia* (Valencia, España)", *Acta Palaeohispanica XI, Palaeohispanica* 13, 407-429.
- GONZÁLEZ PRATS, A., 1983: *Estudio arqueológico del poblamiento antiguo de la Sierra de Crevillente (Alicante)*, Annex I de la revista *Lvcentvm*, Universitat d'Alacant.
- GONZÁLEZ PRATS, A., 1993: "Quince años de excavaciones en la ciudad protohistórica de Herna (La Peña Negra, Crevillente, Alicante)", *Saguntum (PLAV)*, 26, 181-188.
- GONZÁLEZ PRATS, A. y ABASCAL PALAZÓN, J. M., 1989: *El tesoro de denarios romanos de Cachapets. (Crevillente – Alicante)*, Crevillent, Excm. Ajuntament de Crevillent.
- LORRIO ALVARADO, A. J. y PÉREZ BLASCO, M. F., 2015: "La inscripción latina pintada sobre cerámica de El Castellar (Crevillent, Alicante)", *Lucentum XXXIV*, Universitat d'Alacant, 311-321, <http://dx.doi.org/10.14198/LVCENTVM2015.34.14>
- MARTÍN, G. y GIL-MASCARELL, M., 1971: "La romanización en el Campo de Liria", *Saguntum (PLAV)* 7, 23-54.
- MENARGUES, J., 1997: "Noticia sobre el yacimiento de Les Codolles (Crevillent, Alacant). Análisis y aproximación tecnocómica de su industria", *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXII, 73-84.
- MENARGUES, J., 2016: "Crònica dels pobladors de Crevillent. Del Paleolític a l'època ibèrica", *Crevillente Semana Santa*, 79, 220-233.
- MENARGUES, J., 2017: "Crònica dels pobladors de Crevillent (II)", *Crevillente Semana Santa*, 80, 225-241.
- MÍNGUEZ MORALES, J. A. y DÍAZ ARIÑO, B., 2011: "Grafitos sobre cerámica –ibéricos, latinos, griegos y signos– procedentes del yacimiento romanorrepúblicano de La Cabañeta (El Burgo de Ebro, Zaragoza)", *Archivo Español de Arqueología*, 84, 51-86. <https://doi.org/10.3989/aespa.2011.v84>
- MOLINA HERNÁNDEZ, F. J., CASABÓ BERNAD, J., BELMONTE MAS, D. i SATORRE PÉREZ, A. (2020): "El Paleolítico superior del Corral de les Paleres (Crevillent): análisis tecnopológico y litológico de la industria lítica", *Lucentum XXXIX*, Universitat d'Alacant, 1-21, <http://dx.doi.org/10.14198/LVCENTVM2020.39.01>, 9-29.
- MOLINA VIDAL, J., 2015: "Poblamiento rural en el *territorium* de Ilici: la granja romana del Cabezo-Clot de Galvany (Elx, Alacant)", *Saguntum (PLAV)*, 47, 105-120.
- MONTESINOS y MARTÍNEZ, J., 2014: "Sigillatas hispánicas con *graffiti*", *Lucentum XXXIII*, Universitat d'Alacant, 183-189.
- PÉREZ GONZÁLEZ, C. y ARRIBAS LOBO, P., 2016: "Cerámicas con grafito y algunos *sigilla* en TSH de Termes", *Oppidum. Cuadernos de Investigación*, 12, IE Universidad, Segovia, 85-147.
- RASCÓN MARQUÉS, S., POLO LÓPEZ, J. y MAESO FERNÁNDEZ, M. D., 1994: "Grafitos sobre *terra sigillata* hispánica hallados en un vertedero del siglo I en la casa de *Hippolytus* (Complutum)", *CuPAUAM*, 21, 235-270.
- TRELIS MARTÍ, J., 2004: "El Museo Arqueológico Municipal de Crevillent", *Arqueología y Museo. Ciclo Museos Municipales en el MARQ*, 26-57.

PAISATGE, VIES I RAILS. INFRAESTRUCTURES HISTÒRIQUES I PATRIMONI VIARI AL TERME DE CREVILLENT.

Recibido: ???/??/20?? - Aceptado: ???/??/20??

Manuel Carreres Rodríguez
Tècnic en patrimoni i cultura
Cátedra Demetrio Ribes (Universitat de València)
manuel.carreres@uv.es

Resumen: La conformació de les xarxes viària i ferroviària al terme de Crevillent es va desenvolupar, principalment, durant la segona meitat de segle XIX. És, durant aquestes dècades, quan es duu a terme la construcció de les principals vies de comunicació que travessaran el terme d'est a oest i de nord a sud. Aquestes obres estan estretament lligades a l'assentament de l'Estat modern, del qual un dels seus principals objectius va ser millorar la xarxa de tot el territori, creant una malla que connectara Madrid amb totes les capitals provincials i entre elles. En el present article hem volgut donar a conèixer els vestigis de les xarxes de comunicació històriques de Crevillent, així com a dignificar aquells elements més visibles i aquells que passen més desapercebuts, ja que tots formen part del patrimoni industrial crevillentí relacionat amb el transport i les comunicacions.

Palabras clave: carretera, ferrocarril, obres públiques, Crevillent.

Abstract: The conformation of the roads and railway networks in the municipality of Crevillent mainly developed during the second half of the 19th century. It was during these decades in which the construction of the main communication routes that cross the district from North to South and East to West were carried out. The works that were carried out, closely link the modern states' foundations. One of the main objectives during that period was to improve the general network in the whole of the territory, by creating a network that could connect Madrid with all the provincial capitals and link these between themselves. In this article we wanted to highlight some of the vestiges of the historical communication networks in Crevillent which are associated with modern transport and communication, and also dignify the most visible elements, specially those that most go unnoticed, as they all form part of the industrial heritage of Crevillent.

Keywords: Road, Railway, Public Works, Crevillent.

PREÀMBUL

En el present article hem pretès presentar aquest desenvolupament de les xarxes de comunicació a Crevillent, relacionada amb els elements històrics que es conserven. El tema no ens ve de nou, a l'article "Una mirada cap al patrimoni industrial de Crevillent", publicat en el tercer número d'aquesta revista, ja vam introduir breument els principals elements de l'obra pública crevillentina.

Com si fora una segona part d'aquell article, hem agafat un epígraf d'aquell, que quedava molt escarit, i hem desenvolupat, aprofundit i ampliat eixos continguts. Malauradament, per culpa de la situació sanitària, ha sigut impossible visitar certs arxius per a ampliar la màxima informació possible, amb la qual cosa deixem la porta oberta per a futures incursions sobre el tema.

L'article s'estructura en dues parts: la primera, una inevitable revisió històrica de les xarxes de comunicació; i la segona, la presentació dels elements viaris i ferroviaris conservats. Aquesta segona part l'hem organitzada com una espècie de catàleg, agrupant cada element per tipologies i, així, poder descriu-los i analitzar-los un a un. Dintre d'aquesta part hem decidit incloure un estudi de cas sobre un indret en el que es conserven diversos elements que mereixen la pena presentar-los com un conjunt en lloc de com a parts independents.

CARRETERES

Abans de la constitució de lleis i de plans de carreteres, a partir de la segona meitat del segle XIX, el camí més important que recorria Crevillent i la província, era el ramal del Camí Ral que comunicava Múrcia amb el Camí Ral de Madrid a València. Aquest, partint de la capital murciana, arribava a Crevillent i connectava amb Novelda i el corredor del

Villa Rosa, situada junt a la N-340. Manuel Carreres Rodríguez, 2020.

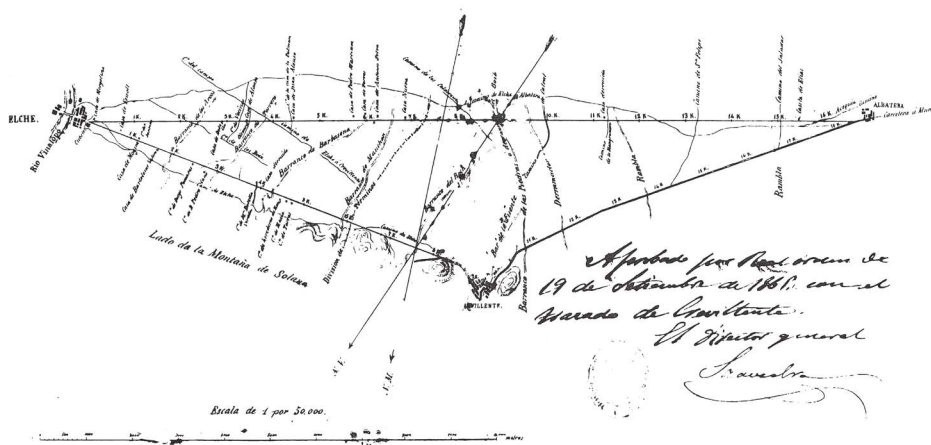
Vinalopó travessant la serra homònima per la Garganta (Vera Ferre, 1991: 36-37). Per tant, en aquestes dates Crevillent es trobava en un punt estratègic, ja que era la connexió entre l'interior de la península i la capital valenciana amb les hortes de Múrcia, Oriola i el port de Cartagena.

Això pel que respecta a l'eix nord-oest; en canvi, per a l'itinerari nord-est-sudoest d'Alacant cap a Oriola, Crevillent quedava fora del camí principal, ja que aquest eixia d'Elx dirigint-se pel camí de Matola i enllaça Albatera per l'actual verada d'Oriola, molt propera a El Realengo. Aquest aspecte farà que Crevillent no aparega en els relats de viatgers ja que significava desviar-se de la ruta principal (Piqueras i Sanchis, 2006: 255). No obstant això, Crevillent estava comunicat amb Alacant i la resta de poblacions per diversos camins veïnals. Serà amb la creació de la xarxa viària moderna, durant la segona meitat del XIX, quan Crevillent estiga travessat pels dos eixos principal de comunicació, configurant una cruïlla de camins que continuarà fins al segle XXI amb el pas de l'A-7 i de l'AVE, a més de l'inici de l'autopista de Cartagena des de l'A-7.

Carretera de l'Alto de las Atalayas-Múrcia (N-340)

La història de la carretera del Alto de las Atalayas-Múrcia està estretament lligada amb la primera llei de carreteres de 1851, on ja s'inclou ressenyada. El projecte es va iniciar en 1860, i es va dividir el traçat en 6 trossos per millorar la seua construcció. El que pertanyia a Crevillent era el tercer "Elche-Albatera".

En 1868, a excepció d'aquest tercer tros, ja estava tota la carretera construïda. La rapidesa de les obres es van deure a que el traçat seguia antics camins ja existents i als pocs accidents geogràfics que havia de sortejar.

Plànol de les dues propostes del tram entre Elx i Albatera, al projecte de la carretera de l'Alto de las Atalayas-Múrcia realitzat per Antonio María Jáudenes en 1865.

El projecte d'aquest tros data de 1865 i està firmat per Antonio María Jáudenes. En ell es presenten dues propostes: una, on el traçat mantenia el camí vell entre Elx i Albatera, sense passar per Crevillent; i un altre, en el que sí discorria per la població (Jáudenes, 1865). La solució acceptada va ser aquesta segona ja que va prevaldre que la població estiguera ben comunicat per a exportar els productes de la incipient indústria d'estores i catifes (Carreres, 2014: 43).

En gener de 1867 s'inicien les obres de replantejament, esplanació i afirmat, que continuaran sense finalitzar en estiu de 1868, tal com afirma l'enginyer encarregat Joaquín López de Letona (1868). Serà, en 1872, quan Juan Miró signe la liquidació de les obres del tercer tros i, per tant, es done per finalitzada la construcció de tota la carretera.

Durant quasi 100 anys, el traçat va discórrer per l'interior de la població. La travessia penetrava per l'actual carrer del Cor de Jesús i girava per la plaça cap al carrer de Sant Roc i Blasco Ibáñez (en aquell moment la plaça Vella); passava per baix de la llotja de la Casa de la Vila i virava cap al Pont Vell, creuava la Rambla i, de les Quatre Esquines, continuava per la Santíssima Trinitat per a eixir en direcció a Albatera.

El pas de la carretera per l'entramat andalusí de Crevillent suposaria un problema per al trànsit de carruatges amunt i avall. Aquest aspecte que es vol modificar al plànol de 1877, elaborat per l'arquitecte José Guardiola Picó (Martínez-Medina, 2014), en el que s'entreveu aquesta sinuositat. Per això, no es desgavellat pensar que l'Arc de la Vila, situat en el cantó de Sant Roc i del qual es conserva una pintura fantàstica d'Engalière, fou enderrocat les dècades anteriors pel pas de la carretera. L'arc de la Llotja, situada a l'altra banda de la plaça, restaria fins a la demolició del castell en la dècada de 1920.

Després de la Guerra Civil, la *Instrucció de Carreteras* de 1939 (i el Pla de l'any següent), més coneguda com el *Plan Peña*, va incloure la carretera del Alto de las Atalayas-Múrcia en el circuit de la carretera nacional 340 de Cadis a Barcelona, nomenclatura que conserva en l'actualitat.

A mitjans del segle XX, la travessia de Crevillent es va desviar. De fet, el seu nom popular era, simplement, "*el desvío*". El seu traçat es va allunyar del centre de la vila i es va disposar al sud, en un nou traçat per l'actual avinguda de Sant Vicent Ferrer. No obstant això, per l'interior de la població van seguir circulant gran quantitat de vehicles i es van instal·lar gasolineres en diversos punts (com a la plaça del Chapí), així com el garatge dels autobusos "del Miralles", situat en plena plaça de la Constitució el ròtol del qual encara es podia llegir –i que recentment ha estat enderrocat–. A poc a poc, amb el constant augment del trànsit i amb l'eliminació del doble sentit de circulació, el traçat per l'avinguda es va consolidar progressivament.

Carretera de Novelda a Torrevella per Crevillent (N-325 i CV-904)

En realitat, aquesta carretera es va projectar inicialment com a dues carreteres independents: de Novelda a Albatera per Crevillent, i de Crevillent a Torrevella. La

primera, que seguia el traçat del Camí Ral que hem esmentat més amunt, i que comunicava el Vinalopó amb l'Horta d'Oriola i Múrcia; i la segona, que connectava la localitat productora d'estores i cordes amb una que les necessitava per a les xarxes de pesca.

En l'avantprojecte de la carretera Novelda-Crevillent de 1858 s'assenyala que la construcció d'aquesta carretera és de major prioritat que la de Crevillent a Alacant. Això es deu a que el ferrocarril Madrid-Alacant –amb estació a Novelda– ja havia entrat en servei i que les noves carreteres devien canalitzar-se a través de les estacions de ferrocarril (Navarro Vera, 1994: 48).

El primer projecte d'aquest tram va estar realitzat per Eduardo O'Kelly en 1860 – anomenat d'Albatera a los Cuatro Caminos i, posteriorment, d'Albatera a Novelda– i, degut a que el traçat seguia l'antic Camí Ral, va estar finalitzada abans de 1870.

Per la seua banda, el tram entre Crevillent i Torrevella apareix al Pla de Carreteres de 1860, encara que no serà fins a 1864 quan l'enginyer Eduardo Miera elabora un primer projecte, realitzant-ne un segon en 1871, ja que en 1870 tan sols s'havien construït 3 km. Sembla ser que el nou projecte donà els seus fruits doncs, en 1875, la carretera ja tenia en servei 30 km.

En el Pla de 1877 apareixerà, per primera vegada, la unificació de les dues carreteres en una sola, la qual passà a denominar-se: de Novelda a Torrevieja por Aspe, Crevillente

Carretera CV-904 prop a El Realengo. Manuel Carreres Rodríguez, 2020.

y Dolores. Així mateix, s'abandonà la continuïtat de la carretera fins a Albaterra ja que aquesta estava connectada per la de l'Alto de las Atalayas-Múrcia.

En 1881 es finalitzà l'últim tram entre Rojals i Torrevella i, degut a ser la primera carretera en construir-se de la zona, el tram entre Crevillent i Torrevella va constituir la infraestructura organitzadora del territori i de les comunicacions del Baix Segura en la marge dreta del Segura.

Amb la *Instrucción del Plan Peña* de 1939, el tram entre Novelda i Crevillent es va denominar N-330, i es va incloure en el recorregut de la carretera de Múrcia i Alacant a França, per Saragossa. En 1989, amb la construcció de l'autovia A-31, va passar a denominar-se N-325.

Per la seua banda, el tram entre Crevillent i Torrevella va passar a formar part de la xarxa comarcal, i rebé la nomenclatura C-3321. En 1984, amb la cessió a la Generalitat Valenciana, es va transformar en la CV-90 (Pozuelo, 2013) i, en l'actualitat, el tram que pertany a Crevillent rep el nom de CV-904.

ELEMENTS DEL PATRIMONI VIARI

Les successives transformacions, millores i ampliacions per a adequar-se al trànsit rodat, ha significat una pèrdua material de molts dels elements complementaris que configuraven les primitives carreteres, com ponts, fites quilomètriques i senyals, elements de seguretat o el propi paviment.

No obstant això, al terme de Crevillent encara es mantenen un nombre interessant de vestigis històrics dels primers projectes de carretera o alguna de les seues transformacions històriques. Anem a observar, a continuació, els elements conservats –i alguns que ja han desaparegut– segons la seua tipologia.

Incursions sobre el paisatge

El paisatge de les principals carreteres al seu pas pel terme de Crevillent mostra dues cares: per una banda, terrenys plans amb pocs accidents geogràfics, que permet uns traçats còmodes i rectes; i, per altra, indrets de muntanya en que la carretera es fa tortuosa i angosta.

La N-340 que, com hem dit anteriorment, és l'artèria viària principal de Crevillent, discorre des d'Elx per una gran recta i un paisatge totalment humanitzat. El seu recorregut es troba flanquejat per nombroses naus industrials (abandonades i en ús), gasolineres i altres construccions de la societat contemporània; allò que restava de temps passats va desaparèixer definitivament durant el desdoblament entre Elx i Crevillent, esdevingut a principis de segle XXI.

El tram entre Crevillent i Albaterra és, alhora que menys transitat, el que encara conserva gratificants elements paisatgístics. Només prendre la corba a l'eixida del poble, el desnivell existent permet apreciar el Baix Segura i la serra de Callosa, que acompanyarà

Pins centenaris a la N-340 amb la serra de Callosa al fons. Manuel Carreres Rodríguez, 2020.

tot el trajecte; una vegada passat el *creue* de Catral, la carretera es torna tranquil·la i, a mig camí, poc després de la majestuosa i degradada Villa Rosa, es troben els dos últims pins restants de tots aquells que acompanyaven el traçat (a l'interior de Crevillent, encara es conserven alguns exemplars a l'entrada des d'Elx, al parquet i a l'eixida cap a Albatera).

Seguint amb la planura al·luvial del Camp de Crevillent, les principals carreteres que comuniquen la població amb les poblacions del Baix Segura i el litoral, també muden el paisatge segons puguen o baixen. A la baixada, la Vega del Segura, el Fondo i el Mediterrani apareixen entre canyes i fruitals; a la pujada, la serra de Crevillent fa de mur pantalla que esdevé escenari a mesura que s'apropa.

Aquest paisatge es transforma totalment en la N-325; la carretera de la Garganta, amb el seu traçat zigzaguejant, els canvis de rasants, corbes i esses, ofereix una incursió per terrenys de serra baixa, entremig de xicotetes llomes i barrancs plens d'espargars i ametllers. De nou la serra de Crevillent apareix a la pujada, però des d'una altra perspectiva, en la que es pot observar el seu ascens; a la baixada, una vegada encarats a la vessant sud, apareixen el territori de l'antiga Albufera d'Elx, amb la capital de la comarca i el port, les Salines, el Fondo i les serres de Callosa, Oriola i Múrcia, i al fons, omnipresent, el Mediterrani, sempre calmat i seré.

Les corbes de la Garganta, a la N-325, amb el Baix Segura al fons.
Manuel Carreres Rodríguez, 2020.

Traçats històrics conservats

La millora i la conservació constant de les carreteres ha significat la pèrdua de molts traçats i fermes primordials, els quals han quedat baix de l'asfalt actual. En altres ocasions, motivat per reduir alguna corba perillosa o per la construcció d'una altra infraestructura, la nova carretera comporta un canvi de traçat significatiu, el que produeix que, de vegades, el traçat històric es conserve. Al terme de Crevillent hi ha alguns interessants exemples d'aquests traçats històrics.

Comencem pel més visual: el de la N-325 per la construcció del *pantano*. La primitiva carretera es troba, en este punt, submergida sota les aigües de l'embassament de Crevillent des que fou construït en 1985. Amb aquesta nova infraestructura hidràulica, el Ministeri d'Obres Públiques va haver de crear un nova variant que permetera bordejar-lo (Abad, s/f).

El traçat original girava abans de creuar el barranc del Boch, i el creuava per una tanca accessible, just on ara es troba la presa. La via continuava bordejant les llomes fins a eixir a l'altura del camí del Còssil, on comparteix el traçat actual. Uns metres més amunt d'aquest punt torna a ver un xicotet tros històric, fruit d'una antiga corba modificada.

El traçat històric conservat arran de la construcció del pantà té dues parts diferenciades, la de la presa i la del Còssil. De la primera parlarem posteriorment en

Antic traçat de la N-325. S'observa com la carretera se submergeix sota les aigües. En la paret del fons, a més, es pot veure el mur de contenció. Manuel Carreres Rodríguez, 2020.

un xicotet estudi de cas, però compta amb uns 250 m de longitud, mentre que la part del Còssil té uns 600 m de longitud aproximadament (i serà variable segons l'altura d'aigua). Si es juntaren els dos trossos comprovem que és un traçat d'una longitud significativa.

La part del Còssil encara conserva les marques vials, que separaven els carrils, i una secció de la carretera de 7/10. El més interessant d'ell és observar la sinuositat del traçat, més estret que l'actual, acoblant-se al terreny per on discorre, conservant el més pur paisatge de carretera històrica. A més a més, també és interessant eixa simbiosi entre la naturalesa i el ferm, i com la primera va engolint i recuperant espai front a l'asfalt. Ja tocant aigua, el ferm de la carretera mostra gran destrosses i la plataforma amb esquerdes i trossos desapareguts. En la paret que acompanya la carretera abans d'enfonsar-se, encara es troba un important mur de contenció, realitzat en tàlveg i en xicotets carreus per a prevenir els desprendiments.

Uns metres més amunt de l'eixia d'este tros de carretera, es conserva un xicotet tram de carretera, una corba d'uns 106 m de longitud amb les mateixes característiques que l'anterior; per tant, podem afirmar que es va suprimir durant el mateix moment.

Antic traçat de la CV-904 en les rodalies d'El Realengo. Al fons, el viaducte de l'AVE, i a dreta i esquerra, l'actual carretera i l'autopista A7. Manuel Carreres Rodríguez, 2020.

El segon dels traçats històrics conservats es troba en la CV-904, entre el pont de l'A-7 i El Realengo. La plataforma històrica va quedar sense servei degut al condicionament de la carretera realitzat per la Conselleria d'Obres Públiques en 1995 (Pozuelo, 2013). Amb la construcció d'aquest nou traçat, el primitiu va quedar sense ús principal, restant com una via de servei.

Es tracta d'un tram en conjunt que està entretallat per les infraestructures que el travessen. El primer tros compta amb 280 m de longitud, arranca en la redona després de passar l'A7 i arriba fins a l'AP-7, la qual el talla. El segon tros s'inicia immediatament després de l'AP-7 i es perd poc abans de la redona amb l'encreuament de la vereda d'Oriola; aquesta part és la més extensa, amb prop als 400 m de longitud. El tercer tros a penes compta amb 35 m, està situat vora la redona al sud d'El Realengo i es talla per l'àrea de servei. El quart i últim tros està a l'altra banda d'aquesta àrea de servei i té uns 100 m de longitud.

Sumant el total dels quatre trossos, ens dona un total d'un 800 m longitudinals de traçat històric conservat. Com esdevenia al traçat històric de la N-325, aquí també s'observa el ferm antic i les marques vials a la perfecció. Per contra, el paisatge històric s'ha vist molt modificat degut a l'existència de moltes noves infraestructures durant el seu recorregut.

A més d'aquests quatre trossos, quasi en el límit amb Catral, es conserva però en molt mal estat la incorporació de la carretera que provenia de Sant Felip Neri (avui a més tancada i desviada cap a una redona). A l'indret, també es conserven les emparees de protecció tant a una carretera com a l'altra.

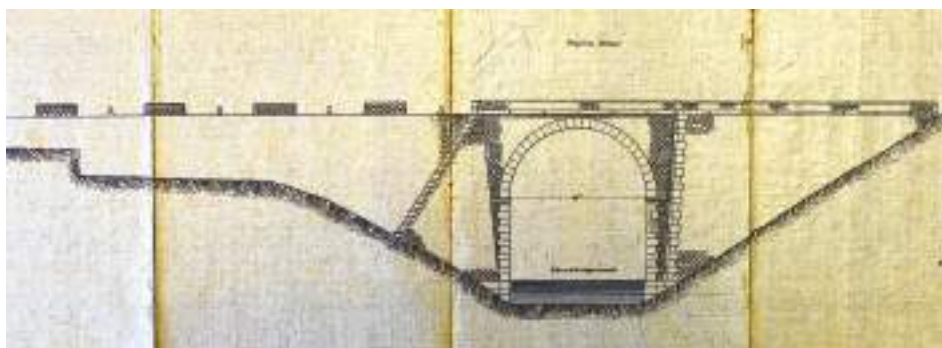
Finalment, un xicotet tros històric s'ha conservat en la carretera N-340 a l'altura del creu en el camí dels Pavos. L'anterior traçat donava una corba pronunciada per a sortejar la lloma existents mentre que, en l'actualitat, és completament recte. Aquest antic tram, d'uns 235 m de longitud, encara conserva el seu traçat i, en algunes poques zones, també el ferm anterior, fins que desapareix sota la nova carretera.

Ponts i pontons

El pont és, sens dubte, el principal element al que relacionem un camí o una carretera degut a la seua importància i també a la seua monumentalitat. Com hem dit més amunt, la gran transformació del tram entre Elx i Crevillent va fer desaparèixer els ponts més interessants de la carretera (amb permís del pont de Canalejas d'Elx), com el dels barrancs de Barbassena o el dels Arcs, al terme d'Elx i el del Boch, a Crevillent.

El pont sobre el barranc del Boch responia a una tipologia tipus de l'època (Jáudenes, 1865). Era un pont amb una llargària aproximada de 60 m de longitud conformat per un gran arc de mig punt amb 10 m de llum i uns potents estreps a cada banda. Estava realitzat totalment en pedra, tenia carreus als principals punts de suport, com els brancals, les dovelles, els pilars i els cantons, mentre que el parament era de carreuons més o menys regulars. En la part superior, la meitat del pont tenia un ampit continu mentre que, a l'altra banda, estava conformat per xicotets murs amb pilons entre d'ells.

En l'actualitat, possiblement encara es conserve l'arcada original al bell mig de les successives ampliacions (ens ha resultat impossible accedir degut a la gran quantitat de canyes que hi ha baix del pont). Aquest tipus de solució per al pont del Boch és una hipòtesi

Plànol original del barranc del Boch, al projecte de la carretera de l'Alto de las Atalayas-Múrcia realitzat per Antonio María Jáudenes en 1865.

Interior del pont sobre el barranc del Catxapet on es pot observar el mur original (en primer terme) i les dues ampliacions. Manuel Carreres Rodríguez, 2014.

ja que és el plantejament adoptat per als altres dos ponts originaris que es conserven: el del Catxapet i el de la Garganta.

El pontó del barranc del Catxapet o de l'Aigua Amarga se situa en la N-340 a l'altura de l'antiga fàbrica de catifes d'El Domador, abans de la intersecció amb el camí dels Pavos. Es tracta d'un pont de xicotetes dimensions, en comparació amb el del Boch, que encara conserva la seua estructura original en l'interior de la part central de la volta. Està format per un mur d'uns 3,5 m i en els seus brancals s'aprecien clarament uns carreus de grans dimensions que suporten la volta, realitzada amb carreus de menors dimensions.

Annex a aquest mur primordial, aigües avall, es troba la paret de l'ampliació efectuada a mitjans segle XX amb motiu del *Plan de Modernización de la Red de Carreteras Españolas*, que l'atorgà una amplària de 7 m. Aquest nou mur segueix sent amb carreus, però més perfilats que els anteriors i amb formigó per a fixar-los, i es col·loquen grans pedres en les dovelles de l'arc.

La tercera ampliació esdevingué al sí del *Plan General de Carreteras* de 1984, dotant-lo d'1,5 m d'amplària a ambdós costats per a la construcció de voreres. Per a continuar amb l'estètica de pedra, el nou parament es va realitzar amb carreus, però la volta ja es va

Pont de la Garganta sobre el barranc de Barbassena. Manuel Carreres Rodríguez, 2015.

construir amb formigó. L'estètica noucentista també s'aprecia en la part exterior de l'arc, on els murs també han estat realitzats en pedra.

L'altre pont original que es conserva al terme de Crevillent està situat sobre el barranc de Barbassena en la N-325. És un xicotet pont d'uns 9 m d'amplària construït totalment en pedra seguint l'estètica dels ponts ja descrits del Boch i del Catxapet. Novament, l'arc està realitzat amb carreus de grans mesures i ben tallats, mentre que el parament està compostat de carreuó. L'intradós de l'arc conserva tres respiradors a cada costat i, en el parament d'aigües avall, també hi ha dos sobreeixidors molt senzillats. Aquest mur, a més, compta amb dues pilastres a cada costat de l'arc per a contindre possibles riuades del barranc.

Aigües amunt es va construir un nou pont seguint els models del Pla de 1984 –amb carreus en els murs i formigó en l'arc– que no permet visualitzar el pont original; no obstant això, possiblement va ser aquest desdoblament el que ha permès la conservació del primitiu pont que, per la seua integritat, unitat i autenticitat, el fan un exemplar únic de pont noucentista en el terme de Crevillent.

Dos xicotets pontons encara es troben a la mateixa carretera, en les rodalies del barranc del Boch; però en parlarem més endavant d'ells, en l'estudi de cas.

Tornant a la N-340, pel traçat comprés entre els Catxapets i el Barranc de Sant Gaietà es conserven dos pontons de poca importància però que mereixen un xicotet incís. Són de fàbrica moderna, possiblement construïts arran el Pla de 1984; es tracta dels passos del barranquet de l'Aigua (o de l'Amorós) i del barranc de Sant Gaietà, límit amb Albatera.

Tots dos estan construïts en formigó armat amb arcs rebaixats de poca llum. El de l'Aigua té dos arcs, mentre que el de Sant Gaietà en té onze. Els elements que més criden l'atenció són els ampits de seguretat, els quals es van realitzar seguint l'estètica de construccions anteriors i que ja hem vist al pont del Boch: una sèrie de murs separats entre sí amb pilons entre d'ells.

Ponts urbans

La Rambla de Crevillent ha suposat la frontera natural per a la població des de la seua fundació en època andalusina fins als nostres dies. Per aquesta raó, des d'aquella

El Pont Vell al voltant dels anys 60. Arxiu Fotogràfic d'Agustín.

època es va veure la necessitat d'alçar un pont que permetera el pas de vianants i d'aigua, ja que per ella travessa un braç de la Font Antiga.

Aquest primitiu pont, representat per la pintora francesa Josephine de Vilèlle en una aquarel·la dels anys 1820, comptava amb dos arcs ogivals. Pocs anys després, en el llenç de Marius Engalière de 1853, representat des de la mateixa perspectiva, es troba un pont d'un sol arc de mig punt el qual segueix la mateixa estètica que els ponts que hem vist anteriorment.

És possible que una *ramblà*, esdevinguda entre aquests 30 anys, va enderrocar l'arc del pont, encara que també és possible que s'ampliara per a adequar-se a l'augment de carruatges. Siga com fora, aquest pont serà, durant dècades, l'únic existent per salvar la Rambla, formarà part de la travessia de Crevillent i de la memòria col·lectiva de la localitat, el qual anomenà: el pont Vell.

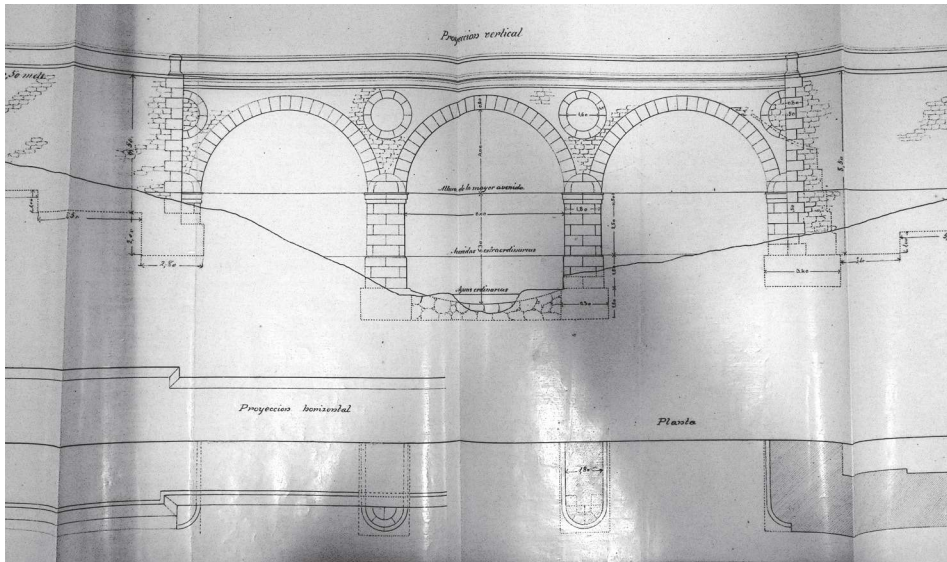
La història del pont Vell o de Sant Sebastià parteix d'aquesta pintura d'Engalière; era un pont amb un gran arc lleugerament rebaixat i estreps als dos costats. Senzill i pràctic. Durant la seua existència patirà grans modificacions i desperfectes, com la de 1946 aigües avall, que obligaran a reconstruir part del seu parament i reforçar-lo amb un mur en tàlveg (Belso, 2005). Va perdre bona part de la seua altura amb la construcció d'un encofrat, el 'sarcòfag', que recorre de nord a sud la Rambla i que es va alçar per impedir *ramblaes* com la patida en 1987.

A principis de segle XX, la urbanització de la Rambla projectava la destrucció del pont Vell i la seua substitució per una passarel·la metàl·lica. La demolició s'inicià en 2006 després d'una protesta veïnal que advocava per la seua conservació. Abans de l'enderroc però, es realitzaren les cates arqueològiques obligades per la llei i es comprovà –amb silenci administratiu– que els estreps tenien fonaments més antics del que comentava la corporació municipal, i que per baix de l'asfalt discorria la sèquia de la Font Antiga.

Sobre la seua ombra, es va alçar l'actual passarel·la la qual està realitzada en formigó blanc. La part inferior és una gran obertura suportada per estreps als extrems i el tauló forma una mena d'arc de mig punt del revés. Amunt, els ampits estan realitzats d'acer.

Aigües amunt d'aquest indret es va alçar un nou pont: el pont de Jorge Juan, de l'Institut o, simplement, el pont de Dalt. Inaugurat en 1893, la seua construcció es va produir davant el menester de millorar la comunicació en la part alta de la població.

A finals del segle XIX, dos factors principals influïren en la construcció del pont: per una banda, el creixement del nucli urbà de Crevillent cap al nord del poble a ambdós costats de la Rambla, però principalment pel barri del Pont; i per altra, la instal·lació de nombrosos tallers i fàbriques d'estores, catifes i fils per aquells nous indrets urbans i troglodites. La necessitat d'un nou pont va sorgir, doncs, per comunicar no sols a la població sinó per a millorar l'entrada i eixida de matèries primeres i productes d'aquests tallers (Carreres, 2015: 26-27).

Planta i alçat del pont de Jorge Juan, al projecte d'Antonio Puigserver, 1892.

Pont de Jorge Juan. Manuel Carreres Rodríguez, 2015.

El pont de Jorge Juan va estar projectat per Antonio Puigserver (1892) i les obres van finalitzar en estiu de 1893 (tal com resa la data en la clau de l'arc central). Respon a una obra de fàbrica de quasi 70 m de longitud amb dos estreps laterals i un cos central format per tres arcs de mig punt de 8 m de llum cadascun. Els pilars estan reforçats per uns tallamars semicirculars mentre que, als carcanyols dels arcs, hi ha 2 òculs d'1,60 m de diàmetre realitzats per motius ornamentals i estructurants. Sobre el tauler, es va situar un ampit també de carreus.

Com a pont urbà, l'obra està tractada amb cert decoro; no obstant això, els elements decoratius es troben en la pròpia estructura del pont: els tallamars, les dovelles i la bona disposició de la pedra, ben tallada i situada.

Durant la segona meitat de segle XX i els primers anys del XXI, el pont i el seu voltant han sofert diverses modificacions. En la dècada dels 60, per a construir una rampa d'accés des de la Rambla al carrer, van ser enderrocades les coves del marge dret i el mur de la construcció primitiva. Amb l'encofrat de la Rambla ja esmentada, la llum dels arcs quedà molt reduïda, tant que els tallamars van quedar quasi a sol de terra.

Finalment, a principis de segle XXI i pel projecte d'urbanització de la Rambla, la llum dels arcs es va tornar a reduir sensiblement i es va ampliar el tauler del pont per a millorar la circulació dels vianants i dels vehicles. Recordem que el pont tenia un tauler que a penes superava els 5 m d'amplada; no cabien dos cotxes al mateix moment. La intervenció consistí en emprar tot l'ample del tauler per a ús rodat, i afegir dos voladissos que serviren de vorera per als vianants. Així, els primitius ampits continuen separant els dos espais viaris, i es van instal·lar unes baranes de metall realitzades amb poca sensibilitat estètica respecte a la del pont històric.

Al llarg del segle XX –principalment des de la segona meitat– Crevillent va necessitar nous ponts que travessaren la Rambla i, com la població va començar a créixer cap al sud, cap a les zones més planes del terme, els següents ponts es construïren en la part meridional de la localitat, aigües avall del desaparegut pont Vell. Es tracta del pont de l'Olives i del de la carretera, ambdós sepultats després de la construcció del 'sarcòfag' i la posterior urbanització de la Rambla.

Fora del llit de la Rambla, un altre pont existia sobre el barranc de l'Amorós i davant de la fàbrica homònima, el qual comunicava el nucli urbà amb els camps de Sant Antoni de la Florida. Com ha ocorregut amb els ponts de l'Olives i de la carretera, aquest també ha quedat negat i sepultat per un altre pont d'obra més moderna. Part del seu parament encara és visible baix del nou pont.

Senyals i fites quilomètriques

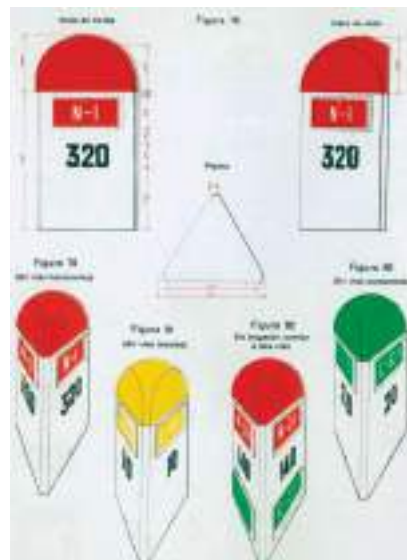
Altres elements imprescindibles en les carreteres, però que no resulten tan vistosos són els senyals i altres elements de seguretat vial i d'informació: fites quilomètriques,

Senyal al carrer de Blasco Ibáñez en l'antiga travessia de Crevillent.
Manuel Carreres Rodríguez, 2014.

Disseny original de la senyal d'STOP
que se situava en el creue de Catal.
Normas de señalización de 1962.

Disseny de fites quilomètriques de la
Instrucción de carreteras de 1939.

murs, empires (*quitamiedos*), etc. Per això, en el present article volem dignificar els senyals històrics que encara es conserven en la població i donar-los la importància que tenen (més enllà del seu evident component pràctic).

Comencem per un senyal de l'interior de la població, conservat des que la carretera nacional creuava pel mig del poble (per tant, estem parlant d'un element amb més de seixanta anys d'antiguitat). Es tracta d'un grafit blau amb les lletres blanques assenyalant la direcció cap a Múrcia; està situat en la façana de la casa cantonera entre els carrers de Sant Roc i Blasco Ibáñez. Encara que hui en dia està prou deteriorat, hem de recordar que anteriorment existia un altre semblant a les Quatre Esquines i que, per tant, aquest és l'últim vestigi de l'antiga travessia de Crevillent.

Un altre senyal històric es trobava en el *creue* de Catral; malauradament, va desaparèixer al voltant de 2016. Estava situat en l'ileta davant de la gasolinera, en l'antiga eixida per a incorporar-se a la N-340. Es tracta d'un senyal d'STOP en desaparició, que respon al nombre B-300 de la col·lecció oficial de senyals en vies públiques inclòs en les *Normas de señalización* de 1962. En els termes d'Elx i Albalera sí es conserva un parell de senyals d'aquest tipus.

Per últim, hem de parlar dels mollons o fites quilomètriques, sense dubtar-ho els elements més característics i importants de la senyalística viària. Es tracta d'unes fites de pedra, d'1,10 m d'altura —més una base variable— i de planta triangular, que indiquen el número de km de la carretera. N'existien en tres colors, segons el tipus de via: en roig, per a les nacionals; en verd, per a les comarcals; i en groc, per a les locals. Aquest color apareixia en la part superior i sota la nomenclatura de la carretera. Baix, sobre fons blanc, es trobava el quilòmetre. Aquesta tipologia de fita quilomètrica va aparèixer per primera a la *Instrucción de Carreteras* de 1939, més conegut com a *Plan Peña*.

Al terme municipal de Crevillent, fins a pràcticament principis de 2020, es conservaven tres, dos a la N-325 i una a la CV-875 (la carretera de l'estació). Aquest últim estava només passar el polígon industrial, abans d'arribar a l'àrea de servei. Es tractava d'una fita de color groc amb la marca del km 11; possiblement aquell no seria ni el seu color ni el seu quilometratge originals però estava en molt bon estat.

En canvi, les dues fites que es conserven a la N-325 estan inalterables. Una d'elles es troba a l'inici de la carretera, raó per la qual no té número de km. Des de les dues carreteres és ben visible ja que té una base molt alta i se situa per damunt de la carretera; a més a més, el seu estat de conservació és excepcional. La segona fita està al bell mig de la carretera, en la part de les "corbes de la Garganta", en el km 16. Està menys visible perquè té molt poca base i perquè davant té una empara. El seu estat de conservació és regular; tot i que la pedra està sòlida, ha caigut molta pintura i el número del km quasi no es veu. Com a dada curiosa, les dues fites encara conserven la nomenclatura anterior de la carretera: N-330.

Fita quilomètrica a l'inici de la N-325. Manuel Carreres Rodríguez, 2020.

Fita quilomètrica en el km 16 de la N-325. Manuel Carreres Rodríguez, 2020.

Sifons i elements de desaigües

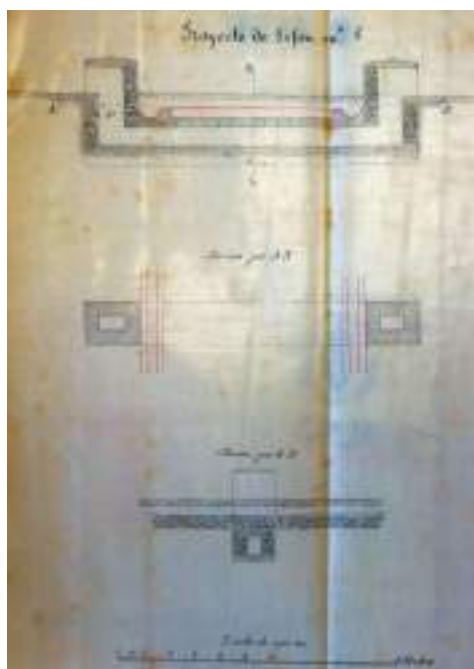
Altres elements oblidats però amb una funcionalitat imprescindible per al bon manteniment de qualsevol carretera són els albellons (alcantarilles) i sifons, ambdós relacionats amb el pas de les aigües per baix del ferm de la pròpia carretera.

En els projectes noucentistes, el albellons eren tractats com a xicotets ponts, tant rematats amb arcs com en taulons. Els exemples que es conserven a Crevillent són bastant més moderns, realitzats en formigó i en tubs per a desaiguar; com element de defensa tenen uns pilonets que guarden bastanta relació amb els pilons anteriorment assenyalats en els pontons del barranc de Sant Gaitano i de l'Aigua Amarga.

D'aquesta tipologia d'albelló n'hem localitzat tres, tots a la carretera de la Garganta. Dos se situen molt prop, en la gran recta que hi ha abans de les corbes, mentre que el tercer es troba abans de la corba i del pont del barranc de Barbassena.

De tots aquests elements, hem de destacar un sifó que es conserva en la N-340 i que ha sigut una grata sorpresa. A grans trets, un sifó és mecanisme que serveix per a que una séquia o canalització supere el ferm d'una carretera per baix, i segueisca el seu curs. Està compostat per dos casetes o estructures, on se situa el sifó, i la séquia per on discorre.

El sifó conservat en la carretera en direcció a Albatera no te eixes casetes perquè és de menors dimensions, però si s'entreveu l'arribada de la séquia i la seua caiguda. A més,

Plànol de sifó núm. 6 inclòs al projecte de la carretera realitzat per Antonio María Jáudenes en 1865.

Sifó conservat a la N-340. Manuel Carreres Rodríguez, 2020.

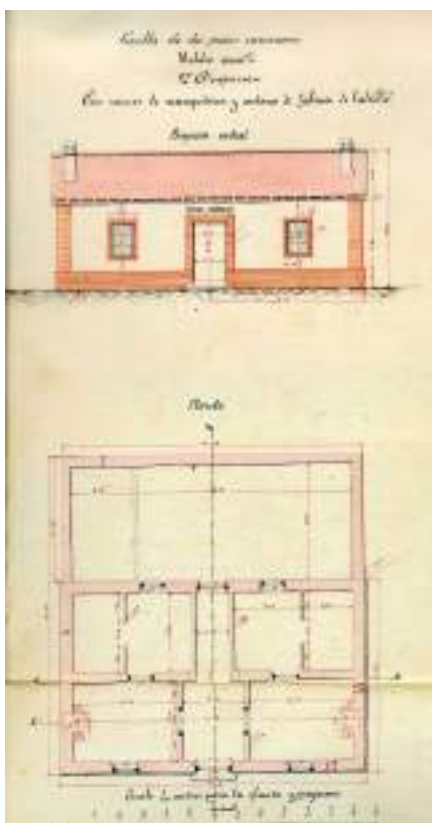
només es troba a un costat de la carretera, el de l'altre costat ha desaparegut. El caixer de la séquia és d'un 0,50 m d'ample i els murs estan realitzats en carreus, en la part que ha de suportar major força de l'aigua, i en carreuons en la resta. Damunt hi ha una gran llosa per cobrir la caiguda de l'aigua, amb unes mesures de 1,20 x 0,60 m.

El més interessant és la seua tipologia i la cronologia. Aquests tipus de sifó ja apareixen dissenyats en els plànols del projecte de la carretera original de 1865. Possiblement, aquest sifó siga d'una etapa posterior o ha sofert alguna millora ja que, en la llosa que tapa la caiguda d'aigua, hi ha tallada una inscripció que indica (si no ens enganyem, ja que en algunes parts està molt deteriorat): AÑO 1934. En el lateral hi ha gravades unes inicials: P.L.

Arquitectures: caselles i ventes

Les caselles de peons caminers i les ventes o posades, eren els principals elements arquitectònics que complementaven la xarxa viària. Les ventes eren establiments privats que donaven menjar i allotjament als viatgers; per la seua banda, les caselles de peons caminers eren construccions públiques en les que vivien els operaris encarregats del manteniment de la carretera.

A grans trets, les caselles de peons que existien al terme de Crevillent tenien una tipologia comuna, ja que eren models dissenyats i normalitzats per l'enginyer Lucio del

Model de les caselles de peons caminers que es trobaven en la N-340, dissenyades per Lucio del Valle en 1859.

Valle en 1859 (Aguilar, 2015: 41-44). Es tractava d'una casa longitudinal dividida en dos habitatges –per als peons i les famílies– i un pati posterior compartit. Sempre se situaven junt a les carreteres i, si era possible, prop de les poblacions i en l'encreuament de dos carreteres.

Hem pogut localitzar tres caselles de peons caminers. Dos d'elles estaven situades a la N-340, precisament en l'encreuament d'altres carreteres: la N-325 (a l'altra banda de la via) i la CV-904 (un poc abans del *creue* de Catral). La tercera casella es trobava en la CV-904, en l'encreuament amb la vereda d'Oriola (km 2,5) i un poc abans d'arribar a El Realengo.

Als voltants dels anys 70, ja havien desaparegut del paisatge crevillentí doncs l'indret on se situaven ha estat molt modificat per indústries i altres infraestructures.

L'altra arquitectura de les carreteres, imprescindibles per a l'avituellament i el descans dels seus usuaris, eren les ventes, les posades i derivats. Més enllà de les fondes

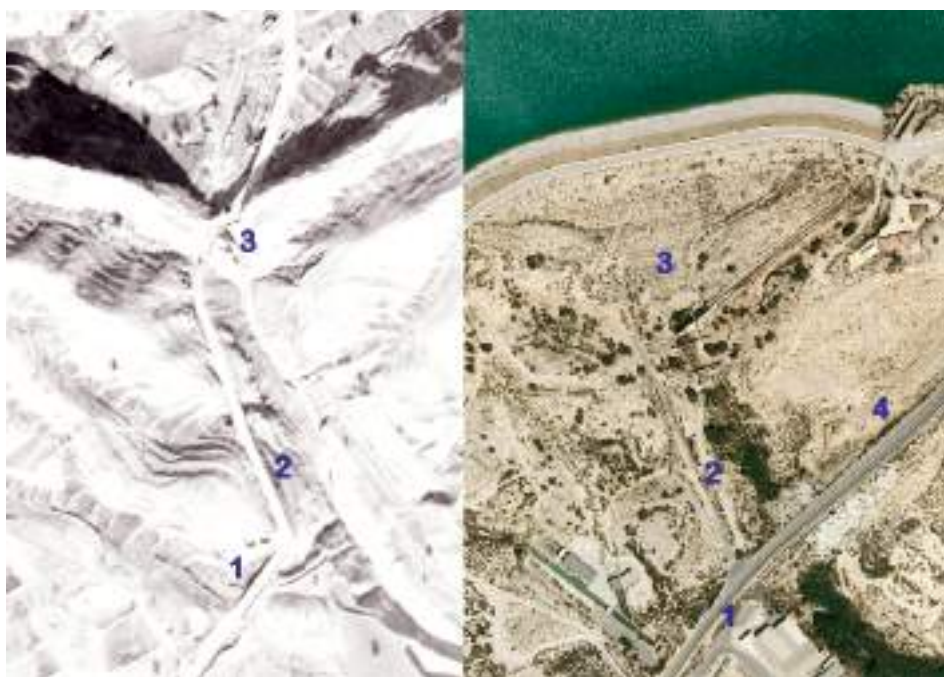
i ventes existents en l'interior de la localitat crevillentina, Piqueras i Sanchis (2006: 255-257) van localitzar tres ventes històriques situades en la carretera N-340, totes elles entre Crevillent i Albalera, i construïdes almenys a principis del segle XX. Es tracta del Ventorro de la Florida, la Venta de l'Empalme i la Venta Patola.

Les dues primeres es troben molt prop entre sí; la de la Florida (que a meitat del segle XX ja s'anomenava de la Rialla o de la Remedios) se situava en l'encreuament de la carretera amb el camí dels Pavos –just damunt del pont sobre el barranc del Catxapet–, mentre que la de l'Empalme es trobava enfront del creue de Catral. Amb els anys, aquesta venta rebrà el nom de la Venta del Lucas. La tercera venta, la de Patola, estava situada molt prop del límit del terme, al costat del barranc de Sant Gaietà, un poc escorada a la dreta de la carretera.

De les tres ventes, la més destacada era la de l'Empalme. Com es pot observar a la imatge del vol de Ruiz de Alda de 1929, es tractava d'un establiment important. Tenia l'edifici

Fotografia aèria del vol de Ruiz de Alda de 1929 en el que es pot observar: 1- Ventorro de la Florida. 2- Cassella de peons caminers. 3- Venta de l'Empalme.

Imatges aèries de l'antic traçat de la N-325. Esquerra: Ruiz de Alda, 1929. Dreta: ICV, 2020. 1- Barranquet de l'estació de bombeig. 2- Barranc del Boch. 3- Antic pont que creuava el barranc del Boch. 4- Actual traçat de la N-325.

principal a un cantó i annexat a ell un gran pati quadrangular per a guardar les cavallerisses. La Venta de Patola era de menors dimensions i, el Ventorro de la Florida el més menut de tots.

Curiosament, al Mapa Topogràfic Nacional de minuts, tant el de 1871 com el de 1915 indica la de la Florida (així com una casella de peons caminers) però no la de l'Empalme ni tampoc la de Patola.

En l'actualitat, les històriques ventes han sofert un desenllaç dispar. La de la Florida va desaparèixer a mitjana dècada dels 70, quan es va eliminar la corba de la carretera per a fer el traçat recte; la de Patola s'ha transformat en una casa particular; mentre que la de l'Empalme va seguir en funcionament fins a principis de segle XXI (la Venta del Lucas que hem esmentat abans). El pati de les cavallerisses, per la seua banda, va ser substituït per una nau industrial als anys 70.

Un indret viari històric

Una vegada vistos tots els elements relacionats amb la infraestructura viària, hem volgut realitzar un breu estudi de cas sobre un indret que conserva diversos elements. Així, podríem afirmar que el conjunt és l'espai que millor representa el patrimoni viari històric de l'època en que es va conformar la xarxa viària.

El dit indret se situa al principi de la N-325, en el pk 19,6 de la carretera de la Garganta, just abans d'arribar al barranc del Boch. En aquest punt trobem la bifurcació entre la carretera primitiva i el nou desviament per la construcció de l'embassament de Crevillent, una bifurcació manifestada en una corba molt pronunciada, en la que a més es conserva una cova habitatge, típica de la població.

Per tant, trobem el primer dels elements conservats: el traçat històric de la carretera. Malauradament, el ferm anterior ha quedat soterrat baix capes de nou asfalt, ja que és un camí usat per al manteniment de la presa. Per aquest motiu, el paisatge cap a Asp ha desaparegut per complet; és impossible observar com la carretera creuava el barranc per la part més angosta a través d'un pont de fàbrica, ja que el dit punt està sepultat entre les pedres de la presa.

Cap a Crevillent, el paisatge també s'ha transformat sensiblement; encara que se segueix contemplant el Baix Vinalopó, el barranc es troba tallat pel nou traçat viari i les llores s'han modificat, ja que d'elles es va extreure terra per a la presa. No obstant això, l'extracció es va realitzar seguint els esquemes naturals del voltant; és a dir, es crearen monticles cònics semblants a aquells que es troben pel recorregut de la Garganta (molts d'ells foren destruïts per la urbanització del Pinar).

Mur de carreus, amb l'empara en la part superior i el pontó en la inferior.
Manuel Carreres Rodríguez, 2020.

Mur d'emparedament i antic traçat de la carretera. Manuel Carreres Rodríguez, 2020.

Respecte als elements construïts pròpiament, podem definir dos espais: el primer, que l'hem anomenat el del “barranquet de l'estació de bombeig” (o simplement, el barranquet); i el segon, que l'hem anomenat del “barranc del Boch” (o del barranc). En ambdós punts hi ha elements versemblants però amb les seues pròpies característiques.

El primer punt, el del barranquet, només conserva vestigis aigües amunt de la carretera. Està format per una emparedament de seguretat, el mur que suporta la via i un pontó. L'emparedament conservada té uns 20 m de longitud aproximadament; es tracta d'un xicotet mur de pedra amb un revestiment que unifica l'argamassa. Seguint la mateixa línia cara al barranquet, continua el mur que suporta la plataforma de la carretera, el qual ja està realitzat amb un aparell de carreus de diverses mesures que formen files disperses. No obstant això, el conjunt és d'una gran solidesa. Baix d'aquest mur es troba el pontó per on discorre l'*aliviadero* de les aigües del barranc i de l'estació. Es tracta d'un arc de mig punt format per dues files de dovelles realitzades en rajoles, unides amb argamassa d'algeps.

El segon punt ocupa una superfície major que l'anterior. Circula paral·lel al barranc del Boch i també compta amb una emparedament de seguretat, un mur de contenció i un pontó. En aquest indret, l'emparedament conservada arriba fins als 100 m de longitud i la seua altura

va en descens a mesura que s'avança pel ferm, el qual està en pendent. Novament el mur està realitzat amb carreus arrebossats per unificar el parament. El mur de contenció difereix del barranquet ja que, en aquest segon, tot el mur de contenció està realitzat en carreus arrebossats; això es deu a que aquest és un mur de tàlveg, i no ha de suportar gran avingudes d'aigua com l'anterior. Precisament, el parament situat sobre el pontó és el que conté uns carreus de majors dimensions, encara que sense la grandària ni el treball pedrapiquer del barranquet. El pontó –que salva una xicoteta caiguda d'aigües– sí que presenta les mateixes dimensions i composició; es tracta d'un arc de mig punt amb dues files de dovelles realitzades en rajoles. Malauradament, la vegetació del davant no permet veure'l per complet, ni tampoc el seu intradós.

En definitiva, podem afirmar que aquest indret, amb els dos punts i els seus respectius elements, formen un indret d'especial rellevància història. Els vestigis conservats responen a la tipologia de fàbrica tipus realitzada en les carreteres de la segona meitat del segle XIX i que, per tant, són elements originals de la primitiva carretera de Novelda a Crevillent.

LA XARXA FERROVIÀRIA

La formació de la xarxa ferroviària és com la història de totes les construccions de camins de ferro del segle XIX: un cúmul de concessions, projectes, companyies, capitals i successives pròrrogues i canvis entre la idea inicial i la posada en marxa de la línia. Al terme de Crevillent van haver dos línies de ferrocarril, la que connecta Alacant amb Múrcia i la que unia Alacant amb Crevillent.

Ferrocarril Alacant-Múrcia

El projecte primordial d'unir aquestes dues capitals es remunta a 1845, quan José Arístides Ferrere demana una concessió per a crear un ferrocarril entre Figueres i Múrcia, que no es va dur a terme per la magnitud del projecte i la falta de capital.

Amb aquesta idea totalment abandonada, en la dècada de 1860 diverses companyies intenten fer-se amb la concessió del tram comprés entre Alacant i Múrcia, com la de Madrid a Zaragoza a Alicante (MZA), de la qual es conserven diversos dissenys, com veurem més endavant. En 1865 comença a perfilar-se la línia arran el "*Proyecto de ferrocarril de Alicante a Murcia con ramal de Almoradí a Torrevieja*", realitzat per l'enginyer Jorge Porrúa Moreno per a l'MZA i aprovat en 1868 (Carreres, 2015: 24-25).

L'any següent, els enginyers Luis Vergnies i Carlos Souton realitzaren un nou projecte, amb nom "*Ferrocarril de Murcia á Novelda con ramal de Elche a Alicante*" que modificava tímidament el traçat anterior, la solució del qual serà la que finalment es va construir. Es tractava d'una línia de 75 km de longitud d'ample ibèric (1668 mm) i de via única.

A principis de la dècada de 1880 i encara sense haver-se emprés la seua construcció, els drets de la concessió són cedits a la Compañía de Ferrocarriles Andaluces la qual

Vista general de l'edifici de viatgers de l'estació de Crevillent. Manuel Carreres Rodríguez, 2020.

Plànol general del projecte “Ferrocarril de Murcia á Novelda con ramal de Elche a Alicante”, firmat per L. Vergnès i C. Souton en 1869. Arxiu Municipal d'Alacant.

emprenrà, després de quasi 40 anys de bloquejos i concessions, la construcció de la línia. En 1882, les obres començaren de manera simultània des de tres punts: Oriola, Elx i Torrevella i, el 14 d'agost de l'any següent, s'inaugura el tram entre Elx i Alacant. Finalment, l'11 de maig de 1884 té la posada en servei de tota la línia, l'acte d'inauguració del qual es va realitzar a la localitat d'Oriola.

La Compañía de Ferrocarriles Andaluces va ser l'explotadora de la línia fins a 1936, moment en que fou incautada i gestionada per la Compañía Nacional de los Ferrocarriles del Oeste. Posteriorment, quan la xarxa ferroviària espanyola es va nacionalitzar, la gestió va passar a RENFE i, des de finals de 2004, la línia depén d'Adif.

Tramvia Alacant-Crevillent

Paral·lelament als projectes i a les concessions del ferrocarril d'Alacant a Múrcia, també s'estava gestionant la construcció d'un tramvia amb tracció a vapor que comunicara Alacant amb Elx i Crevillent. La idea naix en 1880 i, novament, durant els primers anys va ser un seguit de concessions fallides entre emprenedors i diverses companyies (Coves, 2007: 65-67).

De totes elles, va ser la Compagnie Generale des Tramways et Chemins de Fer Vicinaux en Espagne, més coneguda com a Vecinales, la que va dur a terme la construcció definitiva de la línia, després de transformar-se en societat i haver de vendre accions per a aconseguir el capital necessari (Peris, 2012).

La línia, de 31 km de longitud, es va inaugurar oficialment el 31 de desembre de 1904 i va estar en actiu des del 5 de gener de 1905 fins al 25 de juliol de 1910. Durant tot aquest efímer temps en que va prestar servei, la companyia de tramvies de *Vecinales* i la de ferrocarril d'*Andaluces* es van embardissar en una "guerra de preus", sent perdedora la primera d'elles.

Arran la suspensió dels serveis, en novembre de 1912 el Govern decreta per Reial Orde el tancament de la concessió de la línia. En 1916 i 1917 es reprén la idea de continuar amb l'explotació del tramvia, obrint-se per a tal fi una primera i segona subhasta, que quedaren desertes. La tercera, encara que atorgada, mai no es durà endavant (*Los transportes fèrreos*, núms. 8/12/1912, 16/1/1918 i 8/1/1919).

Com a dada curiosa; anteriorment a això, en 1905, es inicià el projecte d'un nou tramvia a vapor que unira Crevillent amb Oriola. En setembre de 1911 es va aprovar la concessió per Reial Orde (*Los transportes fèrreos*, núms. 16/8/1905 i 16/9/1911) i, encara que aquesta nova línia mai no va arribar a construir-se, no deixa de resultar interessant l'afany de crear noves línies tramviàries que competirien en traçat i preus amb el ferrocarril. Més tenint en compte que, en aquestes dates, el tramvia d'Alacant a Crevillent ja havia deixat de funcionar.

Alta Velocitat

A més d'aquestes dues línies històriques, pel terme de Crevillent travessa una de les grans infraestructures ferroviàries del Tren d'Altra Velocitat de la línia Madrid a Alacant i Múrcia. La línia discorre paral·lela a l'autopista A7, passant pocs metres al nord d'El Realengo; en aquest tram, construït en 2008 (però encara sense servei) destaca el gran viaducte de 1.825 m de longitud sobre la que s'assenta la plataforma del tren. Està traçat en corba i compta amb 49 obertures de 37 a 40 m de llum, totes realitzades amb grans matxons de formigó. Destaquen els quatre de majors proporcions, situats en l'encreuament de la línia convencional del ferrocarril, en forma d'U inversa.

ELEMENTS DEL PATRIMONI FERROVIARI

Elements desapareguts

En les darreres dècades s'ha perdut gran part del ja escaritat patrimoni ferroviari de la localitat crevillentina. Durant el primer decenni van esdevenir una sèrie de transformacions i destruccions que van fer minvar els elements conservats.

A finals de la dècada va desaparèixer la històrica "estacioneta" del primitiu tramvia Alacant-Elx-Crevillent, que es trobava en desús, després d'haver fet servir com a

Antiga estacioneta del tramvia a vapor Alacant a Crevillent. Foto de Coves Navarro apareguda a l'article "La Compañía General de Tranvías y Ferrocarriles Vecinales: los tranvías a vapor de Crevillente y Muchamiel".

magatzems i cotxeres per a la Creu Roja. Poc abans, en 2009, un incendi destruïa l'edifici de càrrega de l'estació de la línia Alacant-Múrcia, alhora que van desaparèixer altres elements característics com el tope.

A més a més, arran la construcció d'un pont per a salvar el pas a nivell de la carretera CV-875, en 2002, la via va ser interrompuda, els antics senyals de perill i d'avís respecte al pas perderen funcionalitat i, finalment, també foren suprimits. La mateixa senda seguiren altres passos secundaris per camins i caminals del terme; i dels pocs que es conservaren, la construcció de la plataforma de l'AVE, i la consegüent transformació del territori, els va suprimir definitivament.

Un altre element desaparegut està situat fora de la zona de l'estació, en concret en l'encreuament de la línia del ferrocarril amb la carretera CV-904 (prop d'El Realengo). En eixe punt existia una casella de guardabarreres.

Aquest tipus de construcció era, tal com les caselles d'obrers caminers, el lloc on habitava, o habitaven, els operaris encarregats de pujar i baixar la barrera quan venia el ferrocarril i d'aturar el trànsit rodat. Tenia una tipologia semblant a les caselles de caminers: de planta longitudinal i cobert a dues aigües. Però desconeixem com era la seua estructura.

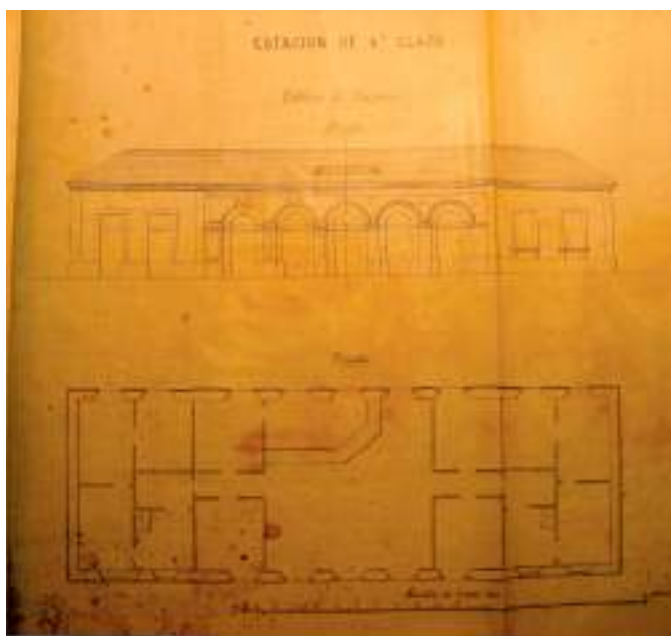
També desconeixem en quin moment va desaparèixer, ja que és inapreciable en les fotografies del Vol Americà de 1956. No obstant, si es pot visualitzar perfectament al vol de Ruiz de Alda de 1929.

El projecte d'estació d'MZA

Tot aquest enteixinat de concessions, companyies i capitals es va traduir, alhora, en diversos projectes per a la pròpia línia i també per a la pròpia estació de Crevillent. Anteriorment a l'edifici de viatgers que hui es manté en peu, en la concessió estimada a finals de la dècada de 1860, es va projectar un edifici seguint l'estètica i els paràmetres d'una de les companyies més importants del moment, la MZA (Compañía de Ferrocarriles de Madrid a Zaragoza y a Alicante).

En un plànol de 1868 realitzat per Jorge Porrúa Moreno i conservat a l'Archivo Histórico Ferroviario – Fundación de los Ferrocarriles Españoles (“Modelos de estaciones y casillas de guarda en la línea general y ramales de Novelda a Torrevieja”. Sig. M-0003-013), es pot veure que l'estació de Crevillent és de 4a classe. Es tracta d'un edifici de viatgers de planta longitudinal amb una sola altura. La composició de la façana s'estructura amb uns canons clàssics, mitjançant una arcada de cinc obertures emmarcats en un carcanyol i quatre obertures amb llinda en grups de dos, als extrems. Sobre l'arc central, en la coberta, es pot apreciar el cartell “Estación de Crevillente”.

Cap a l'interior, l'estructura externa es reflecteix en dos habitatges per al personal de l'estació i un vestíbul central (que ocupa els tres arcs centrals) on es troba el mostrador per a la venda de bitllets.

Disseny de model per a l'edifici de viatgers de les estacions de 4a classe realitzat en 1868 per Jorge Porrúa Moreno. AHF-FFE. Sig. M-003-013.

Portada principal de l'estació, amb el rellotge i el senyal indicant el nivell del mar.
Manuel Carreres Rodríguez, 2020.

Encara que este projecte no es va dur endavant, no deixa de tenir certa similitud amb el tipus d'estació que es realitzarà quinze anys després, en 1884, per la companyia d'*Andaluces*. Però no és un aspecte únic a l'estació de Crevillent; l'arquitectura industrial de l'època i, concretament, la ferroviària, destacava per la uniformitat de les seues estructures, marcant un segell propi en elements concrets (les obertures, l'ornamentació...) però reproduint en sèrie altres aspectes per qüestions econòmiques, racionals i de visibilitat; s'estava creant una arquitectura de marca (Aguilar, 1998: 122-133).

L'actual estació

L'estació de ferrocarril de Crevillent va ser classificada per la Compañía de Ferrocarriles Andaluces com de segona categoria. Açò corresponia a un conjunt que incloïa estació de viatgers, moll de càrrega i altres dependències annexes, de les quals tan sols s'ha conservat l'edifici principal, l'antic lloc de guàrdia i altres elements menors.

L'edifici de viatgers és de planta longitudinal a una sola altura. Cap a l'interior, l'espai central on es troba el vestíbul està tancat per dos voltes d'aresta i, a ambdós costats, els habitatges dels treballadors ferroviaris (actualment en desús). Com es pot observar, almenys sobre el paper, la versemblança amb la descripció del projecte de 1868 és prou notòria.

En aquest sentit, el que diferencia l'actual estació de Crevillent amb el projecte d'MZA, i el qual és un tret propi de la companyia d'*Andaluces*, és la composició de la seua façana. Està organitzada a través d'un frontó al bell mig on se situa l'obertura principal, amb arc de mig

Relloj de fusta, conservat al vestíbul de l'estació. Manuel Carreres Rodríguez, 2020.

punt, sobre el que descansa el nom de Crevillent. Separades per pilastres sense decoració, es troben a cada costat tres obertures amb arcs rebaixats, el que atorguen al conjunt una estètica harmònica. En els laterals curts, un frontó amb un òcul central és el que domina la façana.

L'estat de conservació és bastant acceptable, i més tenint en compte la manca de manteniment; a més a més, d'allò original, tan sols han estat transformades algunes de les obertures per a convertir-les en finestres, suprimint la fusteria original de les portes.

Per altra banda, l'edifici encara conserva alguns elements del conjunt primordial (o afegit posteriorment, però que ja podem classificar d'element patrimonial). Al vestíbul encara es manté l'estructura de fusta del rellotge de paret original, pintat amb el roig característic de l'època. A l'exterior, a cada costat de la porta de cara a les vies, es conserva el rellotge de metall, possiblement instal·lat en la renovació de la línia, en la dècada de 1960, així com la placa indicativa de l'altura de l'estació sobre el nivell del mar: 41,1 m.

Altres elements ferroviaris

Junt a l'edifici de viatgers es manté l'antic lloc de guàrdia de l'estació; avui reconvertit en el punt dels transformadors elèctrics de l'estació. Amb el seu interior adequat a les noves necessitats, la coberta a dues aigües és l'element que conserva l'aspecte original, amb les bigues de fusta i el tancat de teules alacantines.

Filera de carreus conservats del moll de càrrega. Manuel Carreres Rodríguez, 2020.

Finalment, hem de remarcar alguns elements que passen quasi desapercebuts però que formen part del conjunt històric de l'estació original, o bé d'alguna de les seues remodelacions històriques. El més destacable és el manteniment de la plataforma de l'antic moll de càrrega, amb carreus de grans volums, que deixa entreveure el mur original. Prop a d'ell, es troben un bon muntó de travesses de fusta, les quals foren substituïdes per altres més modernes; algunes però, encara es conserven sota les vies de ferro. A més a més, també hem de mencionar els claus on es falquen les travesses, les quals ens rememoren l'any que van ser instal·lats i per qui: entre el 1963 i 1962 per RN (Renfe).

Tancament

Com hem pogut observar, Crevillent encara conserva vestigis del patrimoni relacionat amb les xarxes de comunicació. Alguns en mal estat de preservació, altres en millor; però tots oblidats per la societat i l'administració. Per a totes dues, segueixen sent elements pràctics, que han de substituir-se per altres millor, sense necessitat d'estudiar-los i documentar-los abans de qualsevol actuació.

Si bé és cert que els elements ferroviaris no suposen una gran significació (ja que, a excepció de l'edifici de viatgers, pràcticament s'ha perdut tot el seu patrimoni històric), la xarxa viària sí que conserva vestigis dels traçats originals.

Intersecció entre l'antic i el nou traçat de la carretera de la Garganta.
Manuel Carreres Rodríguez, 2020.

D'ells, hem de destacar tres trams, ja que són els que millor han preservat l'essència paisatgística i el major nombre d'elements; aquests són: el tram entre el *creue* de Catral i el Realengo, el tram de la N-340 en direcció a Albatera, i bona part del traçat de la Garganta. En aquest darrer, amb l'antic traçat submergit parcialment pel *pantano*, els murs i pontons presa avall, les dues fites quilomètriques i el pont del barranc de Barbassena, tots conformen un conjunt d'elements que confereixen unitat històrica a la carretera i un valor patrimonial de gran rellevància.

La història de les obres públiques i del transport és una història de canvis, de transformacions i de substitucions per millorar la xarxa; per aquesta raó, és en els traçats on discorren un menor número de vehicles diari on més vestigis històrics s'han conservat.

Es tracta dels vestigis de les primitives xarxes de comunicació que van anar configurant la societat tal i com avui la coneixem; són elements unitaris que es complementen i reforcen, i que junts conformen un conjunt de majors dimensions socials. Hui tenim les ferramentes necessàries per a preservar-los i valoritzar-los com a fites del nostre passat; és moment de posar-se en ruta.

BIBLIOGRAFIA

- ABAD ORTIZ, Rubén, "La N-325 (Novelda-Crevillente) y el tramo inundado", *Metidos en Carretera*, blog. <http://www.metidosencarretera.esy.es/viajes/n325ytramoinundado/n325ytramoinundado.html> Consultat: 18-6-2020.
- AGUILAR CIVERA, Inmaculada, 1998: *Arquitectura industrial. Concepto, método y fuentes*, València, Museu d'Etnologia de la Diputació de València.
- 2015: *El ingeniero Lucio del Valle en el distrito de Valencia. El manuscrito inédito de su correspondencia, 1842-1846*. Una aportación a la historia de la ingeniería, València, Conselleria d'Habitatge, Obres Públiques i Vertebració del Territori.
- BELSO, Lorda, 2005: "El pont Vell es va enfonsar un Divendres Sant de l'any 1946?", *Pedregar*, núm. 3, pp. 15-18.
- CARRERES RODRÍGUEZ, Manuel, 2014: "La carretera del Alto de las Atalayas-Murcia. Un recorrido histórico", en *Actas de las III Jornadas de Patrimonio Industrial Activo*, Madrid, Jóvenes vinculados al Patrimonio Industrial, pp. 39-55.
- 2015: *Les obres públiques en les comarques valencianes. Indrets i paisatges. El Baix Vinalopó*, València, Conselleria d'Habitatge, Obres Públiques i Vertebració del Territori.
- COVES NAVARRO, José Vicente, 2007: "La Compañía General de Tranvías y Ferrocarriles Vecinales: los tranvías a vapor de Crevillente y Muchamiel", en AGUILAR CIVERA, Inmaculada (coord.), *El tranvía de Alicante. Pasado y futuro*, Valencia, Conselleria d'Infraestructures i Transport, pp. 54-71.
- MARTÍNEZ-MEDINA, Andrés, 2014: "El plano geométrico de Crevillent: un pla urbanístic de sanejament i reforma interior de José Guardiola Picó el 1877", *La Rella*, 27, pp. 129-158.
- NAVARRO VERA, José Ramón, 1994: *Carreteras y territorio: la provincia de Alicante en la segunda mitad del siglo XIX*, Alacant, Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports e Instituto de Cultura Juan Gil-Albert.
- PEÑA BOEUF, Alfonso, 1939: *Instrucción de carreteras*, Madrid, Ministerio de Obras Públicas.

- PERIS TORNER, Juan, “Tranvía a vapor de Alicante a Elche y Crevillente”, *Ferrocarriles de España*, 11-5-2012. <https://www.spanishrailway.com/tranvia-a-vapor-de-alicante-a-elche-y-crevillente-compania-de-los-tranvias-y-ferrocarriles-vecinales-de-espana> Consultat: 19-6-2020.
- PIQUERAS HABA, Juan; SANCHÍS DEUSA, Carmen, 2006: *Hostales y Ventas en los Caminos Históricos Valencianos*, València, Conselleria d’Infraestructures i Transport.
- POZUELO, J., “C-3321 (Crevillent-Torrevecija). Historia y vestigios”, *En la carretera, blog*, 15-6-2013. <https://route1963-2.blogspot.com/2013/06/c-3321-historia-y-vestigios.html> Consultat: 20-6-2020.
- VERA FERRE, Jesús Rafael de, 1991: *La formación de la red de carreteras de la provincia de Alicante. 1833-1982*, Alacant, Universitat d’Alacant i Instituto de Cultura Juan Gil-Albert.

Fonts

- JÁUDENES, Antonio María, *Proyecto de carretera de 2º orden del Alto de las Atalayas á Murcia. Trozo 3º. 1ª y 2ª solución*, 1865. Archivo de la Unidad de Carreteras de Alicante.
- LÓPEZ DE LETONA, Joaquín, *Proyecto de carretera de 2º orden del Alto de las Atalayas á Murcia. Presupuesto de la parte que falta ejecutar en el trozo 3º*, 1868. Archivo de la Unidad de Carreteras de Alicante.
- Los transportes férreos*, 16/8/1905, 16/9/1911, 8/12/1912, 16/1/1918 i 8/1/1919.
- Orden 8.1. – IC, de 25 julio de 1962, sobre las Normas de señalización*. Ministerio de Obras Públicas.
- Plan de Modernización de la Red de Carreteras Españolas*, 1951. Ministerio de Obras Públicas.
- Plan General de Carreteras, 1984/91*. Memoria resumen 1985. Ministerio de Obras Públicas.
- PUIGSERVER, Antonio, *Proyecto de puente sobre la rambla de Crevillente*, 1892. Arxiu Municipal de Crevillent, Carpeta 1307/2.

ALARICO LÓPEZ TERUEL.

UN MAESTRO DE OTRO TIEMPO.

Recibido: ???/??/20?? - Aceptado: ??/??/20??

Jordi Blázquez Poveda
Graduado en Historia
jblazquezpoveda@gmail.com

Resumen: Este trabajo pretende ahondar en la figura de don Alarico López Teruel, director de las Escuelas Nuevas de Crevillent en los años treinta del siglo pasado. Su llegada, a principios de 1934, en plena República, implicó una importante renovación de la enseñanza primaria: programa pedagógico activo, promoción de biblioteca y ropero, impulso de colonias infantiles y una notable gestión de la cantina escolar. Todo ello hizo que muy pronto se convirtiera en un hombre de prestigio y reconocimiento, como así se vio reflejado en la vida pública de Crevillent, pues, más allá del ámbito escolar, comenzó a participar en actos extraescolares, inauguraciones y publicaciones locales. Tras el inicio de la Guerra Civil, con el apoyo del Ayuntamiento y los Amigos Cuáqueros, consiguió un depósito de víveres que permitió mantener un comedor escolar gratuito, ocupándose asimismo de la supervisión de los niños refugiados en la localidad. La victoria franquista supuso un gran revés para él, siendo encarcelado y depurado como maestro nacional.

Palabras clave: Don Alarico, Crevillent, II República, enseñanza, Guerra Civil Española, represión.

Abstract: This work aims to deepen into the figure of don Alarico López Teruel, headmaster of Escuelas Nuevas in Crevillent in the thirties of the last century. His arrival in the early 1934, the height of the Spanish Republic, meant an important renewal in primary school due to: the implementation of an active pedagogical programme, the promotion of children's colonies, library and wardrobe promotion as well as a remarkable management of the school canteen. All this made him become a man of prestige and recognition in a very short period of time. Since he began to participate in extracurricular events beyond the school environment such as inaugurations and local publications. After the start of the Spanish Civil War, he had the support of the local government and the Quaker Friends and obtained a food depot that made possible the maintenance of a free school canteen and also provisioned the refugee children of the village. Franco's victory was a great setback for him, he was imprisoned and purged as a national teacher.

Keywords: Don Alarico, Crevillent, II Republic, education, Spanish Civil War, repression.

EL RECUERDO DE DON ALARICO

“Don Alarico fue un destacado pedagogo dotado de una gran capacidad planificadora, organizadora y muy imaginativa que, dadas las circunstancias tan limitadas que concurrían en el Colegio, rozaban la utopía”¹. Así describía don José Peiró Francia, su principal mano derecha en Crevillent, al director escolar entre los años 1934-1939. Ambos mantuvieron

1. PEIRO FRANCIA, J., 1990: “Mis recuerdos de don Alarico”, *Harmonía*, 50, p. 15.

una buena amistad acompañada de una cierta afinidad en la concepción didáctica escolar, una relación que el mismo maestro Peiró reconoció haber sido fructífera, más allá de lo personal, por haberle permitido aprender mucho sobre pedagogía y aclarar dudas en el desarrollo de sus conocimientos. Asimismo destacó de don Alarico que fue un hombre de gran vocación y, más importante aún, de “total dedicación a la escuela y a los niños, a los que entregaba todo su esfuerzo y tiempo y, todo ello, de una forma altruista y total; sin distinción de edades, categorías, ni ninguna otra circunstancia”².

Muy poco difiere este testimonio del que manifestaron sobre la personalidad de don Alarico algunos de sus contemporáneos. Uno de los ejemplos más ilustrativos lo encontramos en la breve semblanza escrita por Francisco Pastor Juan en la que describió al maestro de la siguiente manera:

Hombre de vasta cultura y gran humanidad. Con ideas nuevas en relación de los sistemas educativos de la época. De un profundo respeto hacia los que pensarán y sentirán de otra forma o parecer. Como rasgo principal de su carácter, el amor inmenso hacia los niños. Gran pedagogo. El nivel intelectual de toda una generación de crevillentinos se debe a su labor y enseñanzas. Apartándose de la instrucción memorística imperante en aquellas fechas, él quería que sus alumnos comprendieran y analizaran y pensarán por sí mismos, y actuarán en consecuencia.³

A juicio y criterio de José Candela Jiménez, gran conocedor de las Escuelas Graduadas, don Alarico fue un maestro que “poseía un conocimiento profundo de la psicología infantil que le facilitaba la aplicación de su método pedagógico basado en el reconocimiento de la personalidad del alumno, asociándolo, motivándolo y responsabilizando de su propio trabajo”⁴. En una misma línea positiva tenemos la aportación del cofundador de la Cofradía de Crevillentinos Ausentes y director de la revista *La Terreta*, Joaquín Galiano García, más enfocada en el trato personal entre él y el director escolar:

Era Alarico un hombre culto, de carácter asequible, con quien me gustaba hablar. Aunque me pasaba bastantes años, me hablaba de usted, como yo a él. A mí me encanta conversar con buenos conversadores, personas que tienen cosas que decir interesantes y saben escuchar.⁵

Huelga la necesidad de expresar más opiniones como estas, que las hay en abundancia, y que fueron publicadas hace ya unos años en la revista *Harmonía* a raíz de una edición de columnas previas en memoria de los maestros crevillentinos. Fue entonces cuando José Candela Ferrández, en un artículo plagado de alabanzas hacia don Alarico, rescataba su gran labor y preguntaba por qué su figura no había sido debidamente valorada, pues no era

2. *Ibid.*

3. PASTOR JUAN, F., 1989: “Breve semblanza de un hombre: D. Alarico López Teruel”, *Harmonía*, 47, p. 7.

4. CANDELA JÍMENEZ, J., 1992: “A propósito de don Alarico”, *Harmonía*, 81, p. 4.

5. GALIANO GARCÍA, J., 1989: “Don Alarico”, *Harmonía*, 46, p. 4.

menester dejar al margen y olvidar a “un hombre tan singular y con tantos méritos”⁶. Por encima de los elogios expresados, tanto en este como en artículos que se fueron sumando posteriormente, la importancia de esta publicación viene dada por el desencadenamiento de un interesante debate que ha permitido ampliar el conocimiento en relación a la vida y obra del maestro y director de las Escuelas Nuevas.

En este artículo al que nos hemos referido se planteó además la idea de solicitar al Ayuntamiento la dedicación de una calle “como demostración de permanente gratitud, por su excelente profesionalidad y por la intensidad y eficacia que logró en su época como Director de las Escuelas Graduadas de nuestro pueblo”⁷. Nunca antes se había propuesto de forma tan explícita, sin embargo dicha petición no era nueva. Bienvenido Zaplana Belén⁸, antiguo alumno escolar y concejal en varias legislaturas por el Partido Socialista, en una entrevista concedida años atrás, ya señalaba que tenía dos cartas de exalumnos que solicitaban una calle para el apreciado director. En 1994, en un acto organizado por el Ayuntamiento, y muy particularmente promovido por el propio Zaplana, Crevillent mostraba ese último gesto de cariño para con el maestro, con la inauguración de una nueva calle con su nombre situada entre las calles Vial Parc y Corazón de Jesús.

Hoy, más de tres cuartos de siglo de su paso por Crevillent, la memoria oral se ha ido diluyendo paulatinamente y poco queda de su recuerdo. Tan solo los más mayores, y no todos, han hecho posible que conozcamos algunos aspectos, curiosidades o características de la vida de don Alarico. Vale la pena destacar algunos ejemplos orales.

Pascual Lillo Oliver, alcalde en los años 60 y exalumno de las Escuelas Nuevas, aunque solamente coincidió con don Alarico un año escolar, afirma de él que fue un hombre de un gran prestigio y, sobre todo, un director nato que respetó mucho las tareas propias y las de los maestros que tenía a su alrededor⁹. No obstante, su principal recuerdo sobre el director de las Graduadas se centra en el comedor escolar:

Lo que más me viene a la memoria es cuando hacía cola para que don Alarico nos repartiese un trozo de pan y un comestible de papilla hecha con leche en polvo. Para muchos niños era de lo poco que podían comer en todo el día. Yo, de hecho, me comía el plato de papilla y siempre me guardaba el pan para llevármelo a casa.¹⁰

Caso aparte es el de don Carlos Guilabert Gallardo, dado que su conocimiento sobre don Alarico no tiene nada que ver con la escuela y su aportación se centra más bien en el trato personal que el director escolar mantenía con su padre:

6. CANDELA FERRÁNDEZ, J., 1989: “Don Alarico López Teruel. La obra. El hombre”, *Harmonía*, 45, p. 12.

7. *Ibid.*

8. MARTÍNEZ LEAL, J. y ORS MONTENEGRO, M., 1994: *Las cárceles de la posguerra en la provincia de Alicante. Un estudio de la represión franquista (1939-1945)*, Alicante, p. 147.

9. Testimonio de Pascual Lillo Oliver (Comunicación personal, 23-7-2019).

10. *Ibid.*

Don Alarico era un señor muy activo, nunca descansaba y se movía muchísimo (...) a mi padre le llevaba las latas de aceite para que se las estañara y pudiera así transportarlas sin peligro. Don Alarico, a cambio, siempre le regalaba un poco de aceite. De esto en concreto me acuerdo bien porque mi padre siempre decía: ¡este es el aceite de don Alarico! Por otro lado, yo únicamente coincidí con Alarico una vez en mi vida, y fue en una ocasión acompañando a mi padre al complejo de los Molinos a por agua, allí estaba Don Alarico con una colonia de niños, y hasta me ofreció quedarme con ellos.¹¹

Con una visión algo más particular por su parentesco es el testimonio de Gonzalo Matamala Ortega, sobrino de don Alarico, y que de forma breve viene a definir a su tío como un “hombre muy docto, afable y siempre amable con los niños”¹², remarcando en este sentido un acto ocurrido en casa de sus tíos un verano que pasó con ellos en Crevillent:

Una noche, al rato de habernos acostado, mi primo y yo nos despertamos. Al oír hablar en el comedor, salimos de la habitación y fuimos al mismo lugar donde se encontraba mi tío conversando con otro señor, entonces, en lugar de mandarnos a la cama sin más, se levantó con gran amabilidad y nos condujo hasta nuestra habitación.¹³

Tras esta presentación –por medio de recopilaciones escritas y testimonios orales– damos comienzo a este trabajo centrado en la vida de don Alarico López Teruel en el transcurso de sus años en Crevillent, seguido de su posterior encarcelamiento y depuración como maestro nacional. Un estudio biográfico que ha sido fruto de un estudio laborioso e intenso y que tiene como objetivo final devolver la memoria histórica de un buen maestro y, al mismo tiempo, dar a conocer un periodo histórico un tanto desconocido en Crevillent. Antes, sin embargo, se muestra necesario hacer referencia a las fuentes empleadas, con cierto peso en lo que se refiere a entrevistas personales y artículos de revistas locales, pero principalmente, y por encima de todo, con el uso de documentación relevante procedente de archivos, tanto de ámbito local, así como provincial y nacional, y que otorgan fundamento histórico preciso¹⁴.

1. PRIMEROS AÑOS EN CREVILLEN (1934-1936)

El nuevo director escolar: don Alarico López Teruel

El nombramiento de Alarico López Teruel como nuevo director escolar de las Escuelas Graduadas Luis Bello de Crevillent¹⁵ –más popularmente conocidas como Escoles

11. Testimonio de Carlos Guilabert Gallardo (Comunicación personal, 7-6-2019).

12. Testimonio de Gonzalo Matamala Ortega (Comunicación personal, 8-4-2019).

13. *Ibid.*

14. Los archivos en cuestión son: Archivo Municipal de Crevillent (AMCR), Archivo Histórico Provincial de Alicante (AHPA), Archivo General de la Administración (AGA) y Archivo General e Histórico de Defensa (AGHD). De aquí en adelante se citarán con la correspondiente abreviatura.

15. El cambio de nombre Primo de Rivera por Luis Bello se realizó al proclamarse la II República, a propuesta del médico y concejal Ernesto Hurtado Merino. Archivo Municipal de Crevillent (AMCR), *Libro de actas de Pleno*, 1930-1931, sig. 2794/1, p. 39. Referente a Luis Bello, este fue un diputado de Cortes republicanas

Noves— aparecía a finales de enero del año 1934 publicado en el diario oficial la *Gaceta de Madrid*¹⁶. Su nombre destacaba en los primeros puestos de la lista y eso se debía, en gran medida, a su entereza moral, su enciclopédica cultura y una arraigada vocación por la enseñanza¹⁷. A punto de cumplir 43 años, el recién nombrado director llegaba a su nuevo destino sobradamente preparado y con ganas de poner en funcionamiento su gran capacidad pedagógica estrechamente vinculada a la Institución de Libre Enseñanza.

Hasta entonces no había ejercido como director, pero ya contaba con un amplio historial docente labrado en diferentes destinos de la geografía española, desde Asturias hasta Málaga, pasando por Guadalajara. Precisamente en esta última provincia, en el pequeño municipio de Checa, residió y trabajó los años previos a obtener la plaza de director. De allí era su mujer, Trinidad Ortega Teruel, que además de su esposa era prima por parte de madre¹⁸.

Respecto a los orígenes y datos familiares de don Alarico se sabe más bien poco. Su acta de nacimiento y los expedientes de titulación como maestro nacional recogen que habría nacido el 13 de marzo de 1891 en Albarracín, un pequeño pueblo de origen medieval al sur de la provincia de Teruel¹⁹. Sus padres, Maximino y Leoncia, ambos igualmente de origen aragonés, decidieron llamarlo Alarico, un hecho que apenas llamaría la atención de no ser porque a sus dos hermanos varones, Ataúlfo y Recaredo, también se les impusieron nombres de monarcas visigodos. Si a este dato añadimos que su abuelo paterno había sido maestro y que su única hermana, Elena, se dedicaría también a la docencia, todo parece indicar que don Alarico provenía de una familia profundamente enraizada a la enseñanza.

Durante su juventud estudió en la Escuela de Maestros de Zaragoza y obtuvo su título a los 18 años²⁰. Posteriormente vivió en localidad zaragozana de Villanueva del Jiloca y, más tarde, ya en 1924, se inició como maestro, un recorrido que se fue alargando con el tiempo. No obstante, el salto importante lo dio cuando consiguió aprobar la plaza de director escolar el año 1933 y de entre las vacantes escogió la localidad de Crevillent como destino. Muy cerca de allí, en Denia, residía su hermano Recaredo, con quien pasaba breves estancias de verano en una casa frente al mar. Quizás este fuera uno de los motivos por los que decidiera elegir el municipio alicantino como nuevo destino para asentarse como director escolar junto a su esposa e hijos.

entre 1931-1933 y 1933-1935, además de un destacado pedagogo, periodista y escritor español vinculado a la Generación del 98.

16. *Gaceta de Madrid*, 30-1-1934.

17. CANDELA JÍMENEZ, J.: *op. cit.*, p. 4.

18. Testimonio de Gonzalo Matamala Ortega (Comunicación personal, 12-4-2019).

19. AGA, Título de Maestro de Alarico López Teruel, Signatura 32/09508, Expediente 14.

20. *Ibid.*

Fig. 1. Vista frontal de la localización que habría ocupado la antigua casa de don Alarico.

Ya en Crevillent, don Alarico y su familia –mujer, hijos y una joven crevillentina llamada Carmen que entró a ayudar en el cuidado de los niños– se instalaron en una casa de campo situada en la parte baja de la plaza del Salitre²¹. La vivienda hoy ya no existe, pero habría ocupado el espacio que hay a mano izquierda entrando por la calle de Jesús²². La distribución interna contaba con cinco habitaciones: tres dormitorios, cocina y un comedor al que se accedía nada más entrar, así como un jardín en la parte trasera. Finalmente la casa quedaba rodeada por un vallado de tela metálica que cerraba con una puerta de hierro²³.

Primeras reformas al frente de la dirección

Al mes de su toma de posesión, don Alarico ya empezaba a mostrar sus grandes dotes como director y propuso ante la Junta de Maestros poner las bases de un nuevo programa general con amplias indicaciones de los procedimientos a seguir. Esta tarea consistía en

21. Muy cerca, a su parte izquierda, se encontraba la fábrica del tío Guixarra, mientras que a la parte derecha y trasera era todo campo.

22. Actualmente se trata de un callejón sin salida donde Francisco Mas Mas, “el Floro”, tuvo una tienda de comestibles orientada frente a la citada plaza.

23. Testimonio de Manolo Torres Torres (Comunicación personal, 11-4-2019).

una enseñanza integral y activa dentro de un orden cíclico concéntrico que se dividía en tres partes: realidades, ensayos y aspiraciones²⁴. Con la aplicación de este método pedagógico, basado en la observación y atención individualizada, se pretendía preparar a los niños en sus responsabilidades futuras. El desarrollo del aprendizaje partía de la personalidad del alumno, de ahí la importancia de despertar su curiosidad, los instintos, la asociación y la motivación. Por describirlo de una manera alternativa y quizá más precisa, utilizamos las palabras de uno de sus alumnos más talentosos:

Estimo que don Alarico, en aplicación de su formación pedagógica y la ayuda de sus colaboradores, impulsó –por no decir revolucionó– el sistema educativo en Crevillente al invertir a cada alumno de una responsabilidad en el marco local, en sus actividades fabriles, comerciales o ciudadanas, sensibilizando y aguzando su curiosidad natural hacia el medio ambiente en el que vivía y evolucionaba. En una palabra, participando plenamente, a su nivel, como futuros ciudadanos de una colectividad de la que formarían parte y en la que asumirían responsabilidades en provecho de todos, de su pueblo, de Crevillente.²⁵

Empezaba así una nueva etapa de una gran labor valiosa, entusiasta, moderna y de una humanidad y amor a los niños difícilmente superable. Aunque la planificación, sin embargo, no iba a ser realmente fructífera de forma inminente, pues necesitaba un tiempo de adaptación y eso no se iba a conseguir hasta el curso siguiente²⁶. Los últimos meses al menos habían servido para poner en marcha un extenso programa de actuaciones: financiación de la cantina, creación de una biblioteca y, sobre todo, el impulso de las colonias escolares siempre encabezadas por el propio director. También se puso al día el estado de la escuela con la reparación de algunos desperfectos de cristales y otros utensilios, así como la cesión del espacio de recreo por parte del consistorio²⁷, que hasta entonces había estado compartido entre el Ayuntamiento y la Escuela.

En el contexto nacional, y a pesar de las buenas intenciones del Gobierno republicano por reformar la enseñanza, el panorama no resultaba fácil de gestionar debido a las gravísimas deficiencias existentes en materia educativa y la carencia de recursos suficientes. La Gran Depresión del 1929 había dañado profundamente la economía mundial, y España no era una excepción. Y por si no fuera suficiente, la animadversión de la Iglesia y los partidos más conservadores contra las medidas emprendidas en favor de una educación laica complicaban todavía más las cosas²⁸.

24. AMCR, Fondo Municipal, *Libro de actas de la Junta de Maestros de Escuela Graduada*, 1932-1948, Legajo 2872/5, p. 13.

25. CANDELA JÍMENEZ, J.: *op. cit.*, p. 4.

26. PEIRO FRANCIA, J.: *op. cit.*, p. 15.

27. AMCR, Fondo Municipal, *Libro de actas de la Junta de Maestros de Escuela Graduada*, 1932-1948, Legajo 2872/5, p. 14.

28. CASANOVA, J., 2009: *República y Guerra Civil. Vol. 8 de la Historia de España*. Barcelona: Crítica/Marcial Pons, p. 22.

Fig. 2. Escuelas Luis Bello durante la II República
(foto postal cedida por José Manuel Santiago Mas).

La “revolución” de don Alarico se pone en marcha

A finales de 1934, el Grupo Escolar Luís Bello disponía de 6 secciones organizadas por niveles de enseñanza y dos vías de entradas distintas en función de los cursos; esto es, una para los dos primeros y otra distinta para los cuatro restantes. Por aquellos años el ingreso escolar se hacía con 5 o 6 años, aunque existía variedad de edades en todos los cursos. La verdadera valoración partía de la capacidad más que la propia edad, dándose el caso de que alguien avanzara automáticamente de curso si se consideraba oportuno. Ocurría algo similar pero al revés cuando, por ejemplo, un niño entraba al colegio de forma tardía o venía de fuera de la localidad, con lo cual podía empezar desde cursos inferiores a su correspondiente edad. Las aulas albergaban una cantidad de niños que podía rondar hasta los 40 alumnos, y para las sesiones teóricas se empleaba pluma y tinta, con excepción del primer y segundo año escolar que se hacía con un lapicero.

El patio por su parte era el único lugar común a todos, y en cuanto del recreo escolar, el testimonio de exalumnos ha contribuido a conocer como era en aquellos años²⁹. Muchos de los niños pasaban el tiempo divirtiéndose y practicando juegos tradicionales como el marro, saltos de pídola o carreras de velocidad, no obstante la actividad más popular de todas era el fútbol, al cual se jugaba con cualquier cosa que pudiera rodar y utilizarse como pelota. Normalmente se servían de hilos desechados por los hiladores –tan numerosos en la población– o trapos viejos, enrollados y atados por cuerdas hasta

29. Información facilitada por Antonio Moreno Tomás, Manolo Moreno Tomás, José María Belén, Pascual Lillo Oliver y Pepe Veracruz.

Fig. 3. Fotografía escolar realizada en el patio de la Escuela, año 1934 (cedida por Vicente Segura Sempere).

conformar un esferoide que rodara con aceptable fluidez. Uno de los palos de la portería era el pozo, hoy desaparecido, y que aparece en la parte derecha de todas las fotografías escolares de aquellos años. De este pozo, además, se extraía el agua que después se usaba para beber, utilizando para ello unos botijos hechos de barro cocido típicos de la época.

Al margen de los aspectos cotidianos escolares, lo verdaderamente importante en el plano didáctico vino el curso 1934/1935 motivado por la llegada de nuevos maestros con la plaza en propiedad, lo que permitió que, tras un tiempo de adaptación, se pudiera poner práctica la enseñanza renovadora y activa que don Alarico pretendía implantar³⁰. El resultado de este primer año al completo fue clave y fructífero, pero también conllevó horas de discusión y de trabajo. Y aunque el curso siguió siendo de tanteo, marcó el inicio de todo lo que aún estaban por venir, dado que, ahora sí, ya se podía poner en práctica al completo el programa pedagógico iniciado meses antes con la incorporación del nuevo director.

A finales de 1934, y en consonancia con las medidas emprendidas por el Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes, don Alarico dio la bienvenida a Crevillent a las Misiones Pedagógicas, gracias a las cuales, tanto niños como adultos, pudieron gozar de un museo itinerante y de conferencias de índole cultural³¹. El objetivo de esta escuela

30. PEIRO FRANCIA, J.: *op. cit.*, p. 15.

31. AMCR, Fondo Municipal, *Libro de actas de la Junta Municipal de Educación Primaria, 1932-1963*, Legajo 2872/4, p. 46.

ambulante era difundir la cultura general a todos los pueblos y villas a través de cines, teatros, exposiciones, bibliotecas ambulantes, entre otras actividades. Con este proyecto de solidaridad cultural se consiguió influir de forma educativa en los campos y escuelas rurales, lugares con un alto grado de analfabetismo e ignorancia.

En muy poco tiempo don Alarico había introducido cambios importantes que se manifestaron dentro, pero también fuera de la Escuela. El teatro municipal Chapí fue testigo de diversas ceremonias públicas en las que el Colegio –muchas veces invitado de honor– hacía gala de su dinamismo con presentaciones de proyectos escolares³². Otras veces, principalmente en los finales de curso, era en la propia Escuela la que invitaba por su cuenta a las autoridades locales, médicos, familiares y demás vecinos de Crevillent a conocer el buen hacer desarrollado en el seno del Grupo Escolar. La mejor referencia y la más detallada es la de Joaquín Galiano García:

Una vez, como fin de curso, don Alarico me invitó a visitar una exposición que los alumnos habían instalado: dibujos, ejercicios de redacción, manualidades... saltaba a la vista la buena organización que había animado aquella muestra didáctica y el amor con que había sido concebida y desarrollada. ¡Cuánto me hubiera gustado tener profesores así en mi época escolar!³³

Los trabajos manuales comprendieron otra pieza más dentro del aprendizaje activo y por proyectos que don Alarico trajo a la Escuela. Por medio de este sistema los alumnos aprendían de forma operativa diversas materias como podían ser, por ejemplo, los conocimientos físicos y políticos de la geografía española. En este caso concreto la idea era que, desde el primero al sexto grado, cada uno de estos fuera organizando su trabajo según lo acordado y de forma ajustada a sus posibilidades. El 1º grado tenía una tarea menos complicada dado que no iba más lejos del recortado y pegado de figuras geométricas sencillas y formación de paisaje; un grado intermedio, como podía ser el 4º grado, trabajaba en la confección de piso, recortado, pegado y modelado, dibujo y ejercicios geográficos sobre la provincia; y el 6º grado, por su parte, el más avanzado de la Enseñanza Graduada, realizaba ejercicios geográficos sobre la nación y dibujo³⁴. Si bien cada una de estas tareas era autónoma e independiente para cada curso, también existían trabajos transversales a todo el Grupo Escolar. En una ocasión fue una maqueta de la Escuela, hoy desaparecida. Otro proyecto que sí se ha conservado consistió en la elaboración de un gran mapa físico de la Península Ibérica, realmente digno de admirar, hecho con recortes de madera y con una precisión detallada de las montañas y ríos³⁵.

32. Así ocurrió durante la Semana Santa de 1935, en la que el Grupo Escolar presentó los trabajos realizados por los niños con motivo de la exposición industrial celebrada en el teatro Chapí (AMCR, Fondo Municipal, *Libro de actas de la Junta de Maestros de Escuela Graduada, 1932-1948*, Legajo 2872/5, p. 24).

33. GALIANO GARCÍA, J.: *op. cit.*, p. 4.

34. AMCR, Fondo Municipal, *Libro de actas de la Junta de Maestros de Escuela Graduada, 1932-1948*, Legajo 2872/5, p. 22.

35. Actualmente este mapa se ubica en la entrada del Patronato Municipal Deportes de Crevillent.

Fig. 4. Mapa geográfico iniciado bajo la dirección de don Alarico y finalizado durante la etapa de don José Peiró.

Pero sin lugar a dudas una de las principales señas de identidad de las Escuelas Nuevas fueron las colonias escolares, que podían ser de mar –principalmente en la playa de El Pinet– o de montaña, mucho más interesantes y desarrolladas en el complejo de los Molinos de Crevillent. Allí los niños, además de viajar fuera del ámbito urbano, hacían deporte, se divertían y comían, pero por encima de todo tenían una finalidad educativa. Y aunque no podemos asegurar los tiempos y organización de los niños de forma certera, probablemente su metodología se asemejaría a la colonia de verano del 1936 –la única de la que conservamos datos escritos– que se compuso de dos expediciones de 30 niños y tuvo una duración de un mes, desde el 15 de junio al 15 de julio³⁶.

Popularidad y reconocimiento social

Poco más de un año después de que don Alarico tomara las riendas de la dirección, los hechos hablaban por sí solos. La reputación del Grupo Escolar había crecido exponencialmente y el estimado director, por su lado, empezó a ocupar una posición de prestigio y reconocimiento dentro de la localidad. Cuando no eran actos públicos o inauguraciones, se trataba de publicaciones de ámbito local en las que era invitado a

36. AMCR, Fondo Municipal, *Libro de actas de la Junta Municipal de Educación Primaria, 1932-1963*, Legajo 2872/4, p. 53.

expresar su opinión. En una ocasión, con motivo de la inauguración de las escalinatas que dan acceso al Paseo del Calvario –en aquel entonces conocido como Paseo de Rodolfo Llopis–, intervino con un bello discurso en el que empezaba calificándose a sí mismo como “Demóstenes de vía estrecha”³⁷.

Precisamente en relación con la construcción de estas escaleras se hizo eco la revista de Semana Santa del año 1936. En una de estas páginas se reservó una columna de opinión para don Alarico en la que el director escolar exponía la problemática de la enseñanza crevillentina. Esta se debía, a su entender, a la necesidad de recurrir al trabajo infantil ante la falta de ingresos suficientes en los hogares; y es que, en Crevillent, de los 1.800 niños censados en 1935, solo frecuentaban la escuela el 70% de los comprendidos entre los 6 y los 9 años de edad y apenas el 30% de los de 10 a 14, lo que reflejaba que el problema era claramente superior a partir de los diez años³⁸.

De este artículo de tan moderna concepción se desprende la preocupación de don Alarico no solo por la enseñanza básica y secundaria, sino también adulta y, muy en particular, el director escolar muestra su inquietud ante la falta de centros de formación complementaria o de carácter postescolar, dado que no existía la posibilidad de seguir con el estudio y la acción educadora de la escuela³⁹. Quizá fruto de ese desasosiego se explica que en sus ratos libres impartiera clases extraescolares a niños y adultos, y también de preparación con el afán de animar a ciertos alumnos a continuar los estudios superiores. Encontramos dos ejemplos en los que salta a la vista el afecto y humanidad del maestro hacia sus alumnos. Con respecto a la primera situación dejó escrito Joaquín Galiano García: “Un día me atreví a pedir a don Alarico un favor: que me diera una clases de álgebra. No me quiso cobrar nada. Mi padre le regaló una tortada especial”⁴⁰. Más extenso se muestra el segundo testimonio de la mano de José Candela Giménez:

Mi primer contacto directo con D. Alarico, se remonta a los años 1933-1934, cuando creó los cursos nocturnos para adultos. Una noche, en ausencia de D. Hermenegildo que enseñaba rudimentos de francés, asumió él la continuidad de la lección prevista en la materia por la que había optado yo: el francés.

Juzgando sin duda que mi prestación prometía, propuso a mis padres la posibilidad de darme lecciones preparatorias al ingreso, primer y segundo año de Bachiller, en el Instituto de Elche.

Como la familia de cinco hijos debería privarse de un salario, por modesto que fuere, se discutió el caso al final de una cena. Mi hermana mayor y el hermano que me sigue prefirieron continuar trabajando y con su ayuda moral y el sacrificio de mis genitores

37. GALIANO GARCÍA, J.: *op. cit.*, p. 4.

38. LÓPEZ TERUEL, A., 1935: “El Problema de la enseñanza en Crevillente”, *Revista Semana Santa Crevillente*, s.n., p. 75.

39. *Ibid.*

40. GALIANO GARCÍA, J.: *op. cit.* p. 4.

pude llegar hasta el cuarto año. Después, la locura de los hombres torció el rumbo de mi vida y me condenó al exilio.

Don Alarico, no aceptó nunca ni un solo céntimo por su trabajo. Que yo recuerde, conociendo su gusto por el dulce, aceptó algunos tarros de mermelada de tomate que mi madre confeccionaba muy bien, y algunas toñas pascuales.⁴¹

El cambio, respecto al tiempo político anterior, era evidente, como así quedaba de manifiesto con todas las novedades e iniciativas que don Alarico y la II República habían traído consigo a Crevillent, todas ellas, encaminadas a mejorar la enseñanza y el bienestar de los niños. Algunas requerían de financiación y no siempre se alcanzaban los propósitos con lo que el Ayuntamiento podía aportar, pues era el gobierno local el que subvencionaba todos los servicios en la medida de lo posible; cantina, ropero, biblioteca y colonias escolares eran algunas las cuestiones que más inversión requerían.

Para la cantina, seguramente la más costosa, don Alarico acordó consultar con la inspección la forma y desarrollo de la misma y la manera de recaudar fondos locales para poder ampliar el servicio⁴². La fundación de la biblioteca escolar circulante, en cambio, pudo ser iniciada gracias a las donaciones de dos crevillentinos y se financió por medio de los socios, que cotizaban a razón de 10 céntimos mensuales⁴³. De dichos instrumentos pedagógicos –cantina y biblioteca– quiso el director escolar hacer apología en el anterior artículo citado. Si bien la creación de la cantina y el ropero implicaban una humanitaria función social que remediaba en lo posible la cruel realidad palpada en las escuelas cada día, el papel de la biblioteca no se quedaba atrás y era valorado así por el director escolar:

Realiza ésta su misión tan lisonjeramente que sería convenientísimo mejorarla o mejor dicho, completarla mediante adquisición de libros suficientes y adecuados. No hay para qué decir el valor que tiene una buena biblioteca. Si la cantina escolar es un instrumento de educación, la biblioteca lo es de cultura. Lee el niño, lee el adulto, escucha leer el anciano y apenas si hallamos un ser normal a quien no agraden las bellezas de la poesía, las verdades de la ciencia o las intensas emociones plasmadas en los libros. En la vida pretérita y futura del educando tiene un valor insustituible el amor al libro. Es, pues, necesario que cuando los niños abandonen la escuela y quieran leer encuentren un arsenal prudentemente surtido al que tengan fácil y cómodo acceso.⁴⁴

Meses previos a la sublevación militar

El marco político y social que asomaba en España en 1936 no pasaba inadvertido. Tampoco en Europa, donde ya se habían instalado regímenes fascistas importantes en

41. CANDELA JÍMENEZ, J.: *op. cit.*, p. 4.

42. AMCR, Fondo Municipal, *Libro de actas de la Junta de Maestros de Escuela Graduada*, 1932-1948, Legajo 2872/5, p. 17.

43. AMCR, Fondo Municipal, *Libro de actas de la Junta de Maestros de Escuela Graduada*, 1932-1948, Legajo 2872/5, p. 15.

44. LÓPEZ TERUEL, A.: *op. cit.*, p. 75.

Italia y Alemania con la subida al poder de Mussolini y Hitler. La victoria del Frente Popular en España encendió todas las alarmas reaccionarias y, más allá de la escalada de violencia promovida por grupos fascistas y respondida por la extrema izquierda, así como la pretensión por parte de la prensa católica y de extrema derecha de incitar a la rebelión frente al “desorden del gobierno tiránico popular” y que sirvieron de base de justificación para una conspiración militar⁴⁵, la realidad es que el golpe militar ya se llevaba preparando mucho antes, incluso con anterioridad a la victoria del Frente Popular⁴⁶.

Don Alarico, al ser preguntado por un vecino acerca del panorama que se vivía en la primavera del 1936, respondió que no había de qué preocuparse y que habría bonanza⁴⁷. Evidentemente el director escolar se equivocó. O quizás se quiso equivocar, pues resulta difícil pensar que un hombre cultivado, de gran saber y con inquietudes políticas, que además solía leer el periódico de forma habitual y escuchar la actualidad por radio, no estuviera preocupado lo más mínimo.

En el colegio la situación se mostraba, contrariamente a las circunstancias políticas y sociales, en su mejor momento. Don Alarico era felicitado en nombre de la corporación local “por su actuación brillante en pro de la instrucción y de la educación de la niñez”⁴⁸, las clases progresaban cada vez mejor y la adaptación de los profesores con los niños ya se había superado, respondiendo positivamente a la nueva metodología. Una de las últimas novedades en relación a la organización escolar fue la refundición de los grados de quinto y sexto en uno solo y la introducción del plan Dalton en dicho curso, un método de enseñanza enfocado en la individualización y la libertad del trabajo del alumno⁴⁹.

Desgraciadamente en el verano del 1936, poco tiempo después de terminar el curso, saltaba la noticia, un golpe de Estado llevado a cabo por militares sublevados fracasaba parcialmente y dejaba el país dividido en dos. Crevillent, situado en un punto geográfico alejado del frente de batalla, constituiría un punto importante de la retaguardia republicana.

45. CASANOVA, J., 2009: *República y Guerra Civil. Vol. 8 de la Historia de España*. Barcelona: Crítica/Marcial Pons, p. 171.

46. Uno de los historiadores y economistas más importantes y que ha analizado esta cuestión a fondo por medio de documentación oficial y de archivos es Ángel Viñas. Véase: VIÑAS, A., 2009: *¿Quién quiso la Guerra Civil? Historia de una conspiración*. Barcelona: Crítica.

47. GALIANO GARCÍA, J.: *op. cit.* p. 4.

48. AMCR, *Libro de actas de Pleno, 1935-1937*, sig. 2795/3, p. 37.

49. AMCR, Fondo Municipal, *Libro de actas de la Junta de Maestros de Escuela Graduada, 1932-1948*, Legajo 2872/5, p. 28.

2. DON ALARICO Y LA ESCUELA DURANTE LA GUERRA CIVIL

La Escuela como mejor refugio

Muchos cambios sobrevinieron con el inicio de la guerra en Crevillent⁵⁰, pero, a pesar de la compleja situación social e institucional, la Escuela siguió trabajando en perfecta unión hasta el punto que el prestigio del grupo escolar a fin del curso 1936/1937 rayaba en gran popularidad y con fama de notable efectividad⁵¹. Las primeras dificultades empezaron a llegar los años posteriores por diferentes motivos, entre ellos, la falta de recursos y las bajas de maestros titulares por su incorporación a filas. Al mismo tiempo, el ascenso de don Alarico a Inspector de Primera Enseñanza Provincial en octubre de 1937 le obligaba, alguna que otra vez, a ausentarse de su puesto⁵².

Pero pese a los repentinos cambios, nada hizo que don Alarico se alejase ni dejase a un lado el Grupo Escolar, y aunque delegó por unos meses la función de director interino en manos de don José Peiró, su papel, más bien al contrario, le involucraba más si cabe en un cometido de la mayor importancia como fue la organización y abastecimiento de cantinas escolares. El director escolar intentó por todos los medios mantener un comedor que paliara el hambre entre los más pequeños, muchos de ellos hijos de padres en el frente de guerra o encarcelados. Su propósito desde ese mismo instante fue conseguir los recursos suficientes para ofrecer al menos dos comidas diarias. No resultó fácil, pero con la ayuda del Ayuntamiento y, sobre todo, de los Amigos Cuáqueros, una sociedad religiosa de carácter pacifista, se pudo organizar comedores escolares que alcanzarían gran relevancia.

Las colonias de refugiados, el depósito de víveres de los cuáqueros y el comedor escolar

Los cuáqueros habían llegado a España para ayudar en el socorro y las tareas humanitarias, una labor de considerable trascendencia en zonas de retaguardia. El compromiso del Ayuntamiento de habilitar espacios y cantinas escolares que dieran acogida a los niños, tanto de Crevillent como de menores desplazados por la guerra, hizo posible la instalación de colonias infantiles. La más importante fue la creada por un comité británico y liderada por la cuáquera Francesca Wilson en el paraje de Los Molinos,

50. Las novedades más destacadas fueron, por un lado, la incorporación del recinto de las Hermanas Carmelitas tras ser confiscado en el verano de 1936 por el Ayuntamiento, y por otro lado, el establecimiento de la coeducación en las aulas a partir de noviembre del mismo año (AMCR, Fondo Municipal, *Libro de actas de la Junta Municipal de Educación Primaria, 1932-1963*, Legajo 2872/4, p. 55).

51. PEIRO FRANCIA, J.: *op. cit.*, p. 15.

52. AMCR, Fondo Municipal, *Libro de actas de la Junta Municipal de Educación Primaria, 1932-1963*, Legajo 2872/4, p. 63. De forma puntual su nuevo puesto requería de su presencia en Alicante, para lo cual utilizaba dos medios: el bus Miralles o el coche de su buen amigo el médico Davó, quien se ofrecía a llevarlo en ocasiones dado que don Alarico no tenía coche.

Fig. 5. Niños refugiados de la colonia de Los Molinos (Fuente: ROBERTS, S., 2010: *Place, Life Histories and the Politics of Relief: Episodes in the Life of Francesca Wilson, Humanitarian Educator Activist*, unpublished PhD dissertation: University of Birmingham, p. 215).

con capacidad para albergar hasta 500 niños⁵³. Además de Los Molinos, se crearon también colonias escolares a las afueras de la población en Villa Rosa y la Torreta. Su mantenimiento fue sufragado económicamente por el Ministerio de Instrucción Pública, el Socorro Rojo Internacional y diversos simpatizantes extranjeros⁵⁴. Don Alarico solía supervisar estas colonias de forma habitual, como lo hacía también el médico José Davó Rico en funciones sanitarias⁵⁵.

Lamentablemente ha sido difícil encontrar fuentes orales que arrojen más luz a este asunto, y solamente hemos podido rescatar un breve relato del sobrino de don Alarico, quizás de poco interés y más anecdótico que otra cosa, ocurrido casi con seguridad en la antigua casa de campo conocida como la Torreta o Torre Inés⁵⁶:

53. Acerca de la colonia localizada en los Molinos ha dejado constancia escrita la cuáquera británica Francesca Wilson en sus memorias y algunas de sus obras; Véase: WILSON, F., 1944: *In the margins of chaos; recollections of relief work in and between three wars*. London: John Murray. Resulta también interesante la tesis doctoral de Sian Roberts en la que recoge gran material de la misma Francesca Wilson; véase: ROBERTS, S., 2010: *Place, Life Histories and the Politics of Relief: Episodes in the Life of Francesca Wilson, Humanitarian Educator Activist*, unpublished PhD dissertation: University of Birmingham.

54. SALINAS SALINAS, C., 2009: “Las colonias escolares durante la guerra civil en el Vinalopó”, *Revista del Vinalopó*, 12, p. 34-35.

55. Archivo Municipal de Crevillent (AMCR), *Libro de actas de Pleno*, 1937, sig. 2795/4, p. 39

56. La Torreta aún existe, está localizada en el margen izquierdo de la carretera de Crevillent a Albuera, a la altura de la antigua venta o curva del Rialla. Esta finca era propiedad de Augusto Mas Quesada (1872-1963),

Fig. 6. Colonia de niños refugiados de Guadalajara en la Torreta, año 1937
(fuente de origen desconocido).

“En cierta ocasión fuimos con mis tíos y primos a visitar un orfanato que había a las afueras del pueblo en una casa muy bonita. Nos lo enseñaron todo y fuimos donde estaban los niños y niñas, (...) algunos de ellos jugaban a las tabas, con unas fichas de porcelana de varios colores que a mí me gustaron mucho y entonces cometí una acción de la cual siempre me he arrepentido y fue la siguiente: estaban varios niños y niñas en una mesita jugando, entonces le quite una de estas tabas a uno de los niños, el pobre se quedó mirándome sin decir nada lo que hizo que me avergonzase y recapacitando se la devolví pidiéndole perdón; yo no me había dado cuenta de que mi tío Alarico había observado mi mala acción, el cual al ver mi reacción me dijo que bien hecho el devolver la ficha pero que debía de ir a darle un abrazo al chiquillo en cuestión (...), todavía tengo grabada la cara de aquel niño. Creo que será la primera vez de mi vida en que me avergoncé de mí mismo”.⁵⁷

Dejando las colonias de refugiados aparte, la llegada de los cuáqueros tuvo mayor relevancia en Crevillent si cabe gracias a la instalación de un depósito de víveres y el arribo de provisiones que se almacenaron en la fábrica de Augusto Mas⁵⁸, principalmente

quien estuvo casado con Inés Mas Quesada y tuvo una hija también llamada Inés. De hecho, en una de las partes de la misma casa todavía hoy se encuentra un rótulo que pone: “A mi hija Inés”. Esta gran casa destaca por disponer de una torre muy llamativa, dando así nombre a la misma como la Torreta o Torre Inés (Información facilitada por José Manuel Santiago Mas).

57. MATAMALA ORTEGA, G.: Recuerdas [*sic*] de mi primera infancia. De: <http://gmatamala.blogspot.com/2010/09/recuerdas-de-mi-primera-infancia.html>, 12/09/2010.

58. Ubicada en la calle Virgen del Carmen.

productos como harina, leche en polvo, azúcar, chocolate, aceite o arroz. La administración de dichos víveres quedaba en manos de don Alarico, que asumió la responsabilidad y se erigió como representante de los cuáqueros en la localidad, convirtiendo la Escuela y el comedor en uno de los pocos lugares del que guardar un buen recuerdo de aquellos años.

En esta tarea merece también reconocimiento la colaboración de las maestras. Una de ellas, doña Teresa, cuenta en sus memorias como en este periodo los niños y los maestros no tuvieron vacaciones y que se consideró apropiado mantener a los menores –incluido los refugiados de otras zonas de España– lo más recogidos posible. Acerca del comedor escolar y don Alarico dejó escrito lo siguiente:

Algunos niños tenían a sus padres en las cárceles y la situación de esas y otras tantas familias era bastante crítica, pero al menos en la escuela no les faltó ni un solo día a todos los niños del pueblo: tenían su desayuno, un tazón de chocolate con galletas grandes y duras y leche en polvo, a mediodía su plato de comida caliente y su trozo de pan, y ya por la tarde la merienda. ¡Cuánto de bueno hizo don Alarico por los niños de Crevillente! Sin distinción de ideologías⁵⁹.

La maestra que no obstante gozó de mayor popularidad fue doña Piedad, y la razón fue más bien casual, pues se creó un dicho que todos los niños y niñas repetían cuando llegaba la hora de desayunar, comer o merendar y que decía: “don Alarico, me dé pico”, o bien “doña Piedad, me dé rebaná [*sic*]”, en caso de ser la maestra la que repartía el pan. No eran pocos los que guardaban ese mismo trozo de pan y se lo llevaban a casa para comérselo más tarde o incluso repartirlo. Manolo Moreno Tomás fue uno de esos niños, y cuenta como, siendo él muy pequeño, de unos 5 o 6 años de edad, guardaba su pan para llevárselo a su sobrina de pocos meses⁶⁰.

Acerca de ciertas especulaciones surgidas en torno al comedor escolar y los comestibles, no debiera plantearse duda alguna sobre la equidad e integridad con la que don Alarico trabajó siempre en favor de la Escuela y los niños. Solo por ese motivo merece la pena rescatar el relato de Luis Candela Polo:

Sucedió que un día, por alguna causa trivial, se retrasaba el reparto del desayuno o de la merienda, lo que dio motivos para imaginar que no podía ser otra cosa que la que no habría para todos. Cada cual quería colocarse de los primeros en las filas. Codazos, empujones, griterío; lo natural entre chicos, y más con hambruna. En esto don Alarico que sale de su despacho para imponer orden y uno de los mayorcitos que se le acerca para decirle que debería repartirse antes a los que se consideraban de izquierdas. Asombrado e indignado por esta expresión, don Alarico dio un fuerte pescozón a quien la había pronunciado y le increpó con las siguientes palabras: “para que te enteres de que para la escuela y para mí, sois todos iguales”. Se hizo el silencio, reinó el orden y todos recibimos nuestra ración, con gran alivio de los que nos consideramos aludidos⁶¹.

59. *Memorias de la Abuela Provi*, p. 68.

60. Testimonio de Manolo Moreno Tomás (Comunicación personal, 26-10-2016).

61. CANDELA POLO, L., 1989: Don Alarico, *Harmonía*, 47, p. 7.

Tal vez –y así se hizo notar en su posterior juicio por consejo de guerra– lo que no perdonaron nunca a don Alarico fuera su intervención pública en la fiesta del 2 de mayo de 1938⁶². En dicha ceremonia, celebrada en el teatro Chapí, intervinieron el alcalde de Crevillent, Antonio Mas Serna, seguido del alcalde de Móstoles y algunos de los maestros de las Escuelas Graduadas. Don Alarico subió al escenario tras estos últimos y tomó la palabra, causando un gran entusiasmo entre los asistentes como bien hizo saber el periódico *Avance* en una de sus páginas:

Al dirigir la palabra el inspector de Primera Enseñanza D. Alarico López Teruel hay un clamor de aplausos que nos emociona. Con una compenetración sublime del conocimiento de la Historia nos define ampliamente los conceptos de la patria. Habla de la guerra actual haciendo atinadísimas apreciaciones sobre los momentos que atravesamos, alentando a las masas hasta saturarlas de los quitapesares que hacen falta hoy para que no decaiga la moral. Comenta la frase “un minuto de león, más que cien años de cordero”⁶³.

Por aclarar también otra de las cuestiones que más interrogantes se han planteado, es decir, la influencia que tuvo don Alarico en la instalación del depósito de víveres en Crevillent y en lo que se refiere a la estrecha relación que mantuvo con los cuáqueros, todas las fuentes y testimonios consultados ratifican dicha información. Muestra contundente de todo ello es que los cuáqueros, antes de partir hacia los Estados Unidos y con la guerra a punto de acabar, ofrecieron a don Alarico y toda su familia la posibilidad de marchar con ellos a Norteamérica. Una oferta que el director escolar declinó manifestando que jamás había cometido ninguna mala acción y que todo lo había hecho siempre pensando en el bien del pueblo y los niños⁶⁴.

3. LA GUERRA CIVIL LLEGA A SU FIN: UN DESENLACE TRÁGICO

Represión en Crevillent

El 1 de abril de 1939 acabó oficialmente la guerra y todos aquellos que habían ocupado cargos de responsabilidad o defendieron ideas distintas a las de los vencedores quedaron así expuestos a la represión del nuevo régimen franquista. Durante los primeros meses, los falangistas se hicieron con el mando y llevaron a cabo todo tipo de atrocidades en muchos pueblos de España. En Crevillent, los métodos eran siempre muy similares: detención de la persona señalada, traslado a la cárcel del Consistorio Local y, finalmente allí, venía la peor parte, dado que lo que continuaba era un interrogatorio cargado de amenazas, extorsiones y torturas violentas con el fin de sonsacar información y ajustar cuentas. Todo un protocolo habitual de carácter vengativo que Bienvenido Zaplana describió para los estudios del profesor Miguel Ors Montenegro:

62. AGHD, Fondo Alicante, Sumario 7896, Caja 15554, nº 3.

63. La voz de los pueblos, Crevillente (La fiesta del 2 de Mayo). *Avance*, 6-5-1938.

64. Testimonio de Pepa Mas Galindo (Comunicación personal, 2-10-2019).

La costumbre que utilizaban estas personas, los dirigentes de Falange, si es que se les puede llamar personas, era irse a cenar y a beber. Cenaban bien cenados, se emborrachaban algunos de ellos y su diversión consistía en venir al Ayuntamiento y pedir a los centinelas falangistas que le trajeran a fulano de tal. Le tomaban declaración, los hinchaban y luego para dentro otra vez. Prueba de ello es que yo dormía con un hombre que se llamaba Salvador Candela, más conocido por el tío Castellano, Salvador el Castellano, dormía junto a mí y cuando le llamaron una noche y lo entraron luego, su cara era la de un monstruo. Tiraba sangre por la nariz, por los oídos. La cara era de un monstruo de la paliza que le pegaron. Así conseguirían que declararan lo que querían, para evitar los golpes. Después este hombre estuvo en la cárcel y salió sin ningún cargo. De todo esto se encargó Falange, la Guardia Civil no intervino para nada. Era al estilo hitleriano. Te preguntaban y si no respondías, te pegaban. A mí me llamaron en dos ocasiones, pero contra mí no tenían nada. Alguno intentó amenazarme, preguntándome donde estaba el material del fútbol porque yo estaba muy metido en el deporte. Cuando dije que no sabía nada se levantó para pegarme pero no me llegó a tocar. Cuando terminó la guerra seríamos ochenta y tantos los detenidos.⁶⁵

Encarcelamiento y depuración de don Alarico como maestro.

El carácter represivo del nuevo régimen y su obsesión por acabar con cualquier resquicio de ámbito educativo que tuviera que ver con las reformas emprendidas dentro del marco republicano hizo que el colectivo docente fuera duramente castigado y perseguido. Por eso no es de extrañar que, de toda la localidad, el primero en ser detenido fuera don Alarico⁶⁶.

En casa del director escolar en aquellas fechas se hallaba la hermana de su mujer y sus hijos, uno de ellos, testimonio de aquellas fatídicas semanas, asegura que la intención de las nuevas autoridades era encontrar una justificación para asesinar a su tío, motivo por el que su propia madre y cuñada del director escolar viajó de inmediato a Alicante para entrevistarse con un familiar con cierta influencia que pudiera interceder⁶⁷. La rapidez con la que la familia actuó permitió por lo menos asegurar la integridad física de don Alarico y que se les tuviera que informar de su estado cada día mientras permanecía encerrado. Los falangistas locales por su parte, intentaron buscar algún tipo de justificación que les valiera para incriminarle cualquier acto delictivo, así que el siguiente paso fue entrar en la casa del director y buscar por toda la vivienda alegando que don Alarico les había dicho que allí guardaba un arma y que entregándola quedaría en libertad. Registraron también en el interior del pozo pensando que allí podía esconder comida, igualmente no encontraron nada⁶⁸.

65. MARTÍNEZ LEAL, J. y ORS MONTENEGRO, M.: *op. cit.*, p. 148.

66. *Ibid.*, p.149.

67. Testimonio de Gonzalo Matamala Ortega.

68. De la probidad y honradez del director escolar da muestra que, al mismo día de terminar la guerra, su familia carecía de algo para comer hasta que una familia crevillentina les llevó habas tiernas al que acompañaron un pedazo de pan entregado por el Doctor don José Davó (PASTOR JUAN, Francisco, *op. cit.*, p. 7). Juan Francisco

A todo esto, el calvario de don Alarico no había hecho nada más que empezar, pues, a su reclusión forzada en Crevillent, le siguieron dos campos de concentración, Albaterra⁶⁹ y Portaceli. Este último lo abandonó el 25 de febrero de 1940 y, nuevamente, cinco días después, fue detenido en su casa para ser conducido a la Prisión Fábrica nº 2 de Elche. La causa: unas denuncias interpuestas por tres vecinos de Crevillent que lo acusaron de haber sido asesor del Frente Popular y de utilizar su puesto de director del grupo escolar e Inspector de Primera Enseñanza para “hacer propaganda marxista” con los niños⁷⁰. Don Alarico rechazó por completo las acusaciones y se defendió justificando que sus visitas al alcalde se debían única y exclusivamente para pedirle comestibles para la cantina escolar. También se le incriminaron, asimismo, otros hechos como guardar amistad con el exdiputado Marcelino Martín González del Arco, haber llevado pistola y repartir una revista escolar en la que se le hacía homenaje a Rusia y México⁷¹.

Pasados unos meses, don Alarico fue trasladado finalmente al Reformatorio de Alicante. Allí, en enero de 1941, y gracias a las muchísimas declaraciones en su favor de personas afines al nuevo régimen, la Justicia Militar determinó que los hechos probados contra él no eran constitutivos de delito y que por tanto podía abandonar la cárcel⁷². Pero todavía quedaba un último escollo al que hacer frente, volver a la nueva realidad de la dictadura y la posguerra. Primero se vio obligado a abandonar Crevillent ante las presiones de los nuevos dirigentes locales que le invitaron a marcharse. Y por si la cárcel y el destierro no hubiera sido poco castigo, el nuevo régimen franquista le impuso una pena más, la inhabilitación de manera definitiva de su oficio⁷³.

Don Alarico regresó primeramente a su tierra natal, aunque, muy pronto, se trasladó a Madrid donde ejerció como ferroviario. En todo ese tiempo siguió en contacto con crevillentinos que lo visitaron asiduamente, entre ellos, Luis Candela Janot, afectado también por la represión, y la familia de Juan Francisco Pomares Sol, que viajaba a la

Pomares Sol recuerda como él y su hermano, siendo muy pequeños, llevaron hortalizas del huerto familiar a la familia de don Alarico para que estos pudieran comer algo, aunque añade que debían hacerlo a escondidas para que no les viese nadie (Comunicación personal, 4-10-2019). Pepa Mas Galindo asegura además, sobre este mismo hecho, que a pesar de que don Alarico era el administrador de los comestibles escolares, en su casa se pasó hambre como en la que más, hasta el punto de que hubo días que tuvieron que comer algarobas porque no tenían otra cosa (Comunicación personal, 2-10-2019).

69. MARTÍNEZ LEAL, J. y ORS MONTENEGRO, M.: *op cit.*, p. 148.

70. AGHD, Fondo Alicante, Sumario 7896, Caja 15554, nº 3.

71. *Ibid.*

72. *Ibid.*

73. Don Alarico solicitó la readmisión como maestro tras su salida de prisión, por lo que tuvo que presentarse ante una comisión evaluadora al servicio del nuevo régimen que examinó su caso. A pesar de los avales presentados que incluían en su defensa muchos de los maestros afines al nuevo régimen o la declaración escrita del párroco de Crevillent Francisco Mas, la resolución dictaminó que debía ser cesado del oficio (AGA, Expediente de depuración del maestro Alarico López Teruel, Signatura 32/12311, Expediente 120).

Fig. 7. Resolución de la Comisión Depuradora por la que don Alarico queda definitivamente apartado de su oficio (AGA, Expediente de depuración del maestro Alarico López Teruel, Signatura 32/12311, Expediente 120).

capital por asuntos de trabajo⁷⁴. Años más tarde, se instaló definitivamente en Valencia y vivió allí para el resto de su vida.

74. Testimonio de Juan Francisco Pomares Sol (Comunicación personal, 4-10-2019).

En Crevillent los años transcurrieron como en cualquier otra parte, pero a pesar del paso del tiempo, incluso décadas después, muchas personas siguieron recordando y añorando al antiguo director escolar. No solo exalumnos y compañeros maestros, sino también amigos y tantos otros que lo conocieron, un hecho que ha quedado de manifiesto con los ejemplos ya citados a lo largo de este trabajo. Aunque, seguramente, de entre todos los relatos e historias que han persistido, uno de los que mejor representa lo que significó aquella época de esplendor educativo es este somero episodio de Francisco Pastor Juan, con el que concluimos esta aproximación biográfica en torno a la figura de don Alarico López Teruel:

Don José Peiró Francia, camino al cementerio para asistir a un homenaje que se le rendía al poeta Maciá –por los años cincuenta– nos decía, a varios antiguos alumnos que le acompañábamos, que nunca había existido ni existiría en Crevillente una época tan relevante, en cuanto a nivel de enseñanza, como la de don Alarico. Creo que mi muy estimado don José tendría motivos para hablar así, pues formó parte de su equipo de maestros⁷⁵.

ARCHIVOS:

Archivo General de la Administración.

Archivo General e Histórico de Defensa.

Archivo Histórico Provincial de Alicante.

Archivo Municipal de Crevillent.

BIBLIOGRAFÍA:

CANDELA FERRÁNDEZ, José, 1989: “Don Alarico López Teruel. La obra. El hombre”, *Harmonía*, 45.

CANDELA JÍMENEZ, José, 1992: “A propósito de don Alarico”, *Harmonía*, 81.

CANDELA POLO, Luis, 1989: Don Alarico, *Harmonía*, 47.

CASANOVA, Julián. *República y Guerra Civil. Vol. 8 de la Historia de España*. Barcelona: Crítica/Marcial Pons, 2009.

GALIANO GARCÍA, Joaquín, 1989: “Don Alarico”, *Harmonía*, 46.

LÓPEZ TERUEL. Alarico, 1935. “El Problema de la enseñanza en Crevillente”, *Revista Semana Santa Crevillent*, s.n.

MARTÍNEZ LEAL, Juan y ORS MONTENEGRO, Miguel. *Las cárceles de la posguerra en la provincia de Alicante. Un estudio de la represión franquista (1939-1945)*, Alicante, 1994.

PASTOR JUAN, Francisco, 1989. “Breve semblanza de un hombre: D. Alarico López Teruel”, *Harmonía*, 47.

PEIRO FRANCIA, José, 1990. “Mis recuerdos de don Alarico”, *Harmonía*, 50.

ROBERTS, Sian. *Place, Life Histories and the Politics of Relief: Episodes in the Life of Francesca Wilson, Humanitarian Educator Activist*, unpublished PhD dissertation: University of Birmingham, 2010.

SALINAS SALINAS, C., 2009: “Las colonias escolares durante la guerra civil en el Vinalopó”, *Revista del Vinalopó*, 12, p. 33-44.

75. PASTOR JUAN, Francisco, *op. cit.*, p. 7.

USANDIZAGA, Aránzazu. *Vé y cuenta lo que pasó en España: mujeres extranjeras en la guerra civil, una antología*. Barcelona: Planeta, 2000.

VIÑAS, Ángel. *¿Quién quiso la Guerra Civil? Historia de una conspiración*. Barcelona: Crítica, 2019.

WILSON, Francesca. *In the margins of chaos; recollections of relief work in and between three wars*. London: John Murray, 1944.

PRENSA:

La Gaceta de Madrid, 30-1-1934.

La voz de los pueblos, Crevillente (La fiesta del 2 de Mayo). *Avance*, 6-5-1938.

TESTIMONIOS ORALES:

- Belén Hurtado, José María. Entrevista (3-10-2019).
- Guilabert Gallardo, Carlos. Entrevista (14-7-2019) y correspondencia personal (7-6-2019).
- Lillo Oliver, Pascual. Entrevista. (23-7-2019).
- Mas Galindo, Pepa. Entrevista. (2-10-2019).
- Matamala Ortega, Gonzalo. Comunicación y correspondencia personal en diversas ocasiones.
- Moreno Tomás, Antonio. Entrevista. (17-7-2019).
- Moreno Tomás, Manolo. Entrevista (26-10-2016 y 17-7-2019).
- Pomares Sol, Juan Francisco. Entrevista (4-10-2019).
- Torres Torres, Manolo. Entrevista (11-4-2019).
- Veracruz Poveda, Pepe. Entrevista (13-6-2019).

LA INFANCIA MARGINADA: NIÑOS ESCLAVOS, ILEGÍTIMOS Y EXPÓSITOS. CREVILLEN SIGLOS XVI Y XVII

Recibido: ???/??/20?? - Aceptado: ???/??/20??

Francisco Belmonte Mas
Licenciado en Historia
kikobelmonte@gmail.com

María Luisa Gil López
Licenciada en Historia
luisigill@hotmail.com

Rodrigo Martín de Lamo
Ingeniero Informático
mcgod69espa@gmail.com

“Los expósitos sin padres reconocidos se tengan por legítimos para todos los oficios civiles, sin que pueda servir de nota la calidad de tales”.
Carlos IV Real Decreto del 5 de enero de 1794.

Resumen: Los expósitos han sido un tema muy interesante, ya que reflejan los aspectos socioeconómicos de cualquier sociedad y época. No obstante, su proyección es mucho más profunda pues como el eslabón más débil siempre estuvo moviéndose entre la miseria y el prejuicio, dentro de una sociedad que le ignoraba.

Palabras clave: Expósitos de Crevillent siglos XVI/XVII.

Abstract: Foundlings have been a very interesting topic, as they reflect the socioeconomic aspects of any society and time. However, its projection is much deeper because, as the weakest link, it has always been wandering between misery and prejudice, within a society that ignored it.

Keywords: Foundlings of Crevillent XVI / XVII centuries.

INTRODUCCIÓN

El presente trabajo, es la primera parte de un proyecto mucho más complejo, que iremos completando en futuros estudios. En concreto, trataremos de visibilizar a los protagonistas antedichos, entroncándolos en la realidad social del Crevillent de la época, con posterioridad analizaremos otros aspectos, tales como, las instituciones de acogida, su administración y la posible reinserción de estos sujetos.

Durante el periodo objeto de nuestro estudio, los grupos marginales fueron numerosos; no es extraño, ya que nos encontramos en una sociedad estamental fuertemente constreñida

que, por diferentes razones, tales como, raza, religión, orientación sexual, etc., los excluyó de la jerarquía de valores socialmente imperantes. De entre estos grupos nos ocuparemos de aquellos que lo son por razón de su nacimiento.

SOCIEDAD ESTAMENTAL

En el primer caso, el esclavo, es tal vez el grupo que, con mayor claridad se constata su marginación, es fácil distinguir quien es libre, con plenos derechos, y quien no. Además, sobre ellos solía caer una triple marginación: legal, racial y religiosa.

En su acta de bautismo solía señalarse, el nombre de la madre (si se conoce), el apellido del dueño, su procedencia y, en el caso, que fuera de color había que incluirlo. No obstante, podía acceder a la libertad, mediante la “carta de libertad” o las cláusulas testamentarias, donadas por su dueño. En el caso de Crevillent su presencia es casi nula, solamente hay un caso que se bautiza y como veremos era adulta.

Los niños ilegítimos o naturales son aquellos que no nacen de los que podríamos llamar, matrimonios “legales” y también se incluirían los que son fruto de adulterios. Se registran, en el libro de bautismos con el nombre de la madre, y aunque, se les considere también “hijos del pecado” su situación fue mejor, pudieron crecer dentro del hogar materno, e incluso algunos eran legitimados tras el matrimonio de sus padres, con lo que su situación de marginalidad podría llegar a ser transitoria.

Finalmente, los expósitos, a quienes también se les llamó: “Expuestos”, hijos de Dios”, “hijos de Christo”, “hijos de no se sabe”, “hijos de padres ignotos”, “hijos de padres no conocidos”, “bordes”, “bastardos”, “espurios”, “adulterinos”, etc. No había un nombre lo suficientemente homogéneo para denominar a estos niños sin pasado. Eran aquellos de los que nadie quería hacerse cargo, y ningún nombre paterno/materno, figuraba en su acta bautismal

El término nos llevará al imperio romano, en donde el paterfamilias, amo absoluto de su casa, podía ejercer el derecho denominado, “*ius exponendi*”, el cual le facultaba, para sacar de su hogar al hijo no deseado, dejándolo fuera para que muriese o hasta que alguien lo acogiese. De ahí el probable origen de la palabra: *Ex pōsitus* (puesto fuera). Tertuliano lo describiría como “más cruel que matar...abandonarlo a la intemperie y al hambre de los perros”.

De ellos Domínguez Ortiz dirá:

“De todas las capas marginadas de la población (pícaros, mendigos, gitanos, esclavos, minusválidos físicos y mentales, marginados por motivos sexuales o religiosos, y otras muchas categorías que están siendo objeto de atención para los historiadores), ninguna ofrece perfiles de tanta desdicha como la de los niños expósitos, a los que la sociedad marginaba no por delitos propios sino porque arrasaban consigo “una culpa original irredimible”. Se les ha calificado como “niños sin pasado”, pues la inmensa mayoría carecerán, de por vida, de filiación de linaje,

Imagen 1: El torno de una casa-cuna de André Delrieu, “Les enfants trouvés” 1831
(<http://www.cronistasoficiales.com/?p=116489>)
El torno fue el lugar más habitual de abandono

de apellidos, y "niños sin futuro", ya que a la marginación de su abandono cuando apenas se habían abierto a la vida, la sociedad añadiría, en el poco probable caso de que llegasen a sobrevivir, la marginación profesional, las señas de su apellido y de sus sobrenombres".¹

Estos niños no siempre procedían de la prostitución, adulterio o cualquier otro tipo de relación, que no entrara dentro de las normas consideradas preceptuales en la sociedad, porque con bastante más frecuencia, de lo que a veces se cree, eran “*hijos de la miseria*”. Padres enfermos, fallecidos, o simplemente por no tener recursos.

DISPERSIÓN GEOGRÁFICA

Podemos ubicarlos en dos grandes espacios geográficos:

La ciudad, que será el lugar donde más abunden, ya que, aparte de ser un polo de atracción para la población es también donde se localizan los centros de acogida (casa cuna, casa de misericordia, hospicios, etc.)

1. Domínguez Ortiz, A., 1990: En el prólogo a Vallecillo Capilla, M.: *Política, demografía y realidad social en la España de la ilustración*. Granada.

Esta situación estará magníficamente expuesta por el profesor Álvarez Santaló en su estudio sobre Sevilla:

“Los expósitos han merecido la atención de los historiadores precisamente por su impresionante volumen... Una masa impresionante y común, un deshecho social, inquietante al menos, que, año tras año, con monótona miseria, cada ciudad, cada villa, va segregando impertérrita”.²

El otro espacio, es decir, el ámbito rural, el problema más acuciante que tiene es la distancia que hay a los centros de acogida, que implica que muchos niños mueran por el camino.

PROTECCIÓN DE LOS NIÑOS EXPÓSITOS Y SU CONTEXTO

En otro orden de cosas, la mayoría de los autores están de acuerdo en que será en el siglo XVI cuando el niño encuentre su sitio dentro del conglomerado social, y puede decirse que es ahora cuando se plantean nuevas soluciones, sobre todo, en lo que atañe a la infancia en situación de abandono. No obstante, estas reformas entraran dentro del problema general de la pobreza. Pensadores, tales como Luís Vives³ o Miguel de Giginta⁴ defendían la creación de lugares para el amparo de los niños expósitos. Tratando de remediar, por un lado, el problema de la mendicidad, mientras que, por el otro, conjuraban el peligro de la delincuencia, a la que fácilmente se veían abocados estos niños. Se unían dos tendencias:

- a) el espíritu de caridad cristiana del Medievo.
- b) la nueva ideología ilustrada, que buscaba la utilidad del individuo a través de su formación. Tanto Vives como la mayoría de los pensadores, defendían la participación del estado en este proceso.

Sin embargo, los resultados no fueron muy significativos, las cosas permanecieron prácticamente iguales, aunque cabría resaltar, que este pensamiento influiría de alguna manera, en el surgimiento de diferentes instituciones caritativas que fueron sostenidas generalmente por la iglesia.

Este cambio en la visión del niño se perfila de forma definitiva en el siglo XVII, como una influencia más de la reforma católica posterior a Trento. Había que educar a la población, para prevenir la naciente herejía. Además, la mayoría de los teólogos empezaron a considerar la madurez del niño en torno a los siete años, dotándole ya de un alma, la cual elevará su dignidad.

Además, los estudios de teología, mayoritariamente, pero también la influencia de la medicina iría desmontando la teoría tradicional, que identificaba la pobreza y

2. Álvarez Santaló, C., 1980: *Marginación social y mentalidad en Andalucía Occidental: Expósitos de Sevilla (1613/1910)*. Sevilla.

3. Vives, L., 2006: *Tratado del socorro de pobres*. Diputación de Alicante.

4. Giginta, M., 2000: *Tratado del remedio de los pobres*. Ariel. Barcelona.

Imagen 2: “El Patizambo” de José de Ribera
(<https://temasycomentariosartepaeg.blogspot.com/p/el-patizambo-i.html>)
La pobreza infantil

la enfermedad como castigo de anteriores pecados. La iglesia, ya no solamente se compadecería de estos niños, limitándose a rezar por ellos, sino que se obligaría a fundar hospitales, casas de expósitos, hospicios, colegios... cualquier tipo de institución que ayudara al niño desamparado.

Pero no será hasta la Ilustración cuando realmente se implique la corona. Las nuevas ideas además de los objetivos humanitarios, que ya hemos expuesto, buscarían la preparación de una mano de obra abundante y cualificada, que era necesaria para el futuro desarrollo del país.

Entre los numerosos pensadores de la época Antonio de Bilbao, será uno de los más relevantes y su importancia viene dada por haber sido él que denunció la situación de los expósitos ante el Consejo de Castilla en 1790/91⁵. Puso de manifiesto, el mal estado de las inclusas, las durísimas condiciones en que viven estos niños, la escasez del dinero para rentas, y la altísima mortandad que se deriva de ello (en torno al 80,4 %). Pide al rey (Carlos IV) que nombre “Un protector de su Real Consejo para que inspeccione las inclusas y determine los lugares dónde se han de establecer nuevos centros”.

5. Domínguez Ortíz, A., 1987: *Los expósitos en la España moderna: La obra de Antonio de Bilbao*. Granada.

Imagen 3: Antigua casa de Misericordia Orihuela (<https://guerra-historia-publica.es/recursos/616>)
A partir del siglo XVII sería el lugar de acogida de los expósitos.

El 6 de marzo de 1790, se dirige una circular a los Prelados de España para que informen de la situación del tema en sus Diócesis. Lo que se conoce como “*La encuesta*”. Es un interesantísimo documento que informa de una “*crudelísima situación de estos niños*”.

En lo referente a la Diócesis de Orihuela el obispo Gómez de Terán fundó la Casa de Misericordia en 1743 en Orihuela y en 1752 la de Alicante. Sin embargo, en la mencionada encuesta, refiere que la casa de misericordia se funda en 1761 y a la sazón era obispo Pedro Albornoz y Tapia. Solamente existe ese centro donde irán todos los expósitos de la diócesis, excepto Alicante, que será la Junta de Caridad la que se hará cargo de ellos. Ningún pueblo contribuye con los gastos salvo Elche que lo hace con 100 pesos, que por lo general procedían de los “bienes de propios y comunes”⁶.

Pedro Joaquín de Murcia, miembro del Consejo de Castilla y Colector General de Expósitos y Vacantes de las mitras del Reino, fue la persona elegida para tutelar los informes, visitar las inclusas e informar al Consejo.

6. De la Fuente Galán, M. P., 1997: *La situación de los expósitos en el siglo XVIII*. Universidad de Granada.

Imagen 4: Retrato de Carlos IV de Borbón (Goya)
(https://es.wikipedia.org/wiki/Carlos_IV_de_Espa%C3%B1a)
Durante su reinado se legisló a favor de los expósitos

Ante la dureza de los hechos que se informa⁷:

- Altísimas tasas de mortalidad; ya hemos visto que llegan a superar más del 80%.
- Escasez de centros; muchos niños mueren por las distancias tan largas que tienen que realizar.
- En algunos casos compartían el lugar con los enfermos.
- Escasez de medios.
- Falta de amas de lactancia.

LEGISLACIÓN

Frente a estos hechos, el Rey Carlos IV promulgó El Real Decreto del 5 de enero de 1794, que legitimaba a los expósitos. La LEY IV⁸, en la que se indicaba que “Los expósitos sin padres reconocidos se tengan por legítimos para todos los oficios civiles, sin que pueda servir de nota la calidad de tales”

7. P.J. de Murcia, 1798: *Discurso político sobre la importancia y necesidad de los hospicios, casas de expósitos y hospitales que tienen todos los Estados, y particularmente España*. Madrid.

8. Novísima recopilación de leyes. Tomo II.

Los principales logros que se consiguen son:

- a) Que los expósitos sean considerados hombres buenos del estado llano sin diferencia de los demás vasallos honrados de la misma clase.
- b) Que se castigue con retractación y multa a quien les injurie por motivo de ser expósito.
- c) Que no se les castigue con penas que sean iguales a los del estamento privilegiado.

Pese a lo novedoso de esta ley, no se mejora la asistencia y cuidados de estos niños, pero es importante el cambio de mentalidad que se produce en la Corona. La solución definitiva vendría con el Real Decreto dado por Carlos IV el 11 de diciembre de 1796, siendo ministro Manuel Godoy (LEY V⁹):

“Reglamento para el establecimiento de las Casas de expósitos, crianza y educación de estos.” En obsequio de la Religión y beneficio del Estado he mandado formar la presente instrucción, la qual se observará en todos mis dominios en forma que se previene en los capítulos siguientes”

Las aportaciones de esta Real Cédula serán las siguientes:

- a) Las Diócesis se dividirán en demarcaciones que permitan la creación de una casa de Expósitos por cada 12 o 14 leguas
- b) Estricto control anual de las rentas por administrador elegido por el pueblo.
- c) Valoración de las amas de cría.
- d) No detener a la madre que quiera llevar a su hijo a la parroquia o casa de expósitos.
- e) Los prelados pondrán el mayor cuidado en la buena asistencia y conservación de los expósitos.

Como vemos pese a la implicación de la Corona la Iglesia seguía controlando la beneficencia. No obstante, consiguió crear una corriente de simpatía que hizo que aparecieran numerosos benefactores.

Las Cortes de Cádiz en 1812 establecieron que la beneficencia era responsabilidad del Estado, y en el artículo 321 se ordenó que fueran los ayuntamientos quienes se hicieran cargo de ella. Tras la vuelta de Fernando VII se derogó esta ley, que aparecería nuevamente en el trienio liberal (1820/1823).

Finalmente sería en época de Isabel II (1849/1852) en adelante cuando empezaría a plantearse de forma definitiva la responsabilidad estatal dentro de la beneficencia.

ANÁLISIS DE LAS FUENTES

La principal fuente, que corresponde a esta primera parte del trabajo, es el archivo parroquial de Nuestra Señora de Belén, consultado en la parroquia y en el archivo diocesano de Orihuela.

9. Novísima Recopilación de leyes. Tomo II.

Imagen 5: Iglesia de Ntra. Sra. de Belén. (ALICANTEHOY)
Lugar donde se custodia "El Archivo"

Su estado de conservación es aceptable, aunque contamos con el inconveniente de que dos tomos del Racional de difuntos se perdieron en la Guerra Civil. Desde 1651 hasta 1803 no hay registro de defunciones de adultos. Para la serie de defunciones de "Párbulos" contamos con los libros para los años 1714 a 1769, de 1775 a 1791 y del año 1852 hasta la actualidad. Esto nos dificulta bastante el poder saber cuál fue la esperanza de vida de estos niños.

Como ya hemos señalado, en esta primera aproximación, estudiaremos los siglos XVI y XVII.

LOS DATOS DEL ARCHIVO PARROQUIAL DE NUESTRA SEÑORA DE BELÉN DEL SIGLO XVI Y PRINCIPIOS DEL XVII

Durante el siglo XVI y hasta 1609 Crevillent fue, de facto, una aljama morisca con una población bastante reducida de cristianos viejos¹⁰. En el momento de la expulsión

10. Gil López, M.L., 2016: "La población de la Aljama de Crevillent de 1481/1609". *Crevillent, la etnografía de un pueblo*, 2.

había 1.899 moriscos, frente a unos 180 o 200 cristianos viejos. El archivo parroquial de Nuestra Señora de Belén da comienzo en 1567, pero el libro de bautismos lo haría en 1569. Cuatro años antes, en 1565, la Diócesis de Orihuela se separa de la de Cartagena, siendo su primer obispo Gregorio Gallo de Andrade. Casi por las mismas fechas (1563) se había puesto fin al Concilio de Trento. En aquellos momentos el presbítero encargado de la iglesia era Antoni Juan, el alcaide Gaspar Álvarez, el colector Cosme López y el alguacil de la iglesia (familiar de la Inquisición) Sebastián Gonsálves.

La mayoría de los niños que se bautizan, son moriscos, y en los primeros folios serán difíciles de identificar porque, aparte del mal estado de conservación de algunos de estos documentos, el sacerdote no añade los datos muy concretos; “*Bategi a un fill de Rinda*” sin explicitar nada más. Poco a poco se van completando los datos, aunque el nombre de la madre no empieza a aparecer hasta 1571 con la venida de un nuevo mossén, Juan Roig, que escribe en castellano. Por el contrario, el nombre de los padrinos (o compadres) aparece siempre completo, eran cristianos viejos y cobraban por ello. Sin embargo, al estudiar sus apellidos es evidente que no eran muchos, repitiéndose en más de una ocasión. Además, son en la mayoría cargos del señorío, personas que llevan las regalías y algunos otros que no se ubican claramente. El primer niño que se bautiza como cristiano viejo data del año 1570 y sí se especifica los nombres de sus padres: “*A 26 de enero de 1570 bauticé a Catherina hija de Sebastián Gonsalves (alguacil de la iglesia) y Mechina Bendicha, cónyuges*”

Alrededor de 1574, aumenta la presencia de cristianos viejos, cuyas profesiones ya no están tan unidas al señorío. Cabe destacar también que, con motivo de la guerra de las Alpujarras (1568/1571) numerosos moriscos serían deportados a estas tierras. Finalmente, en torno a 1590, aumenta la población, hecho que coincide con la aparición de linajes nuevos, dentro de la población morisca de Crevillent.

El primer expósito¹¹ del que tenemos constancia lo encontramos el día 2 de febrero de 1574, “Gerónima”, que tal como indica el mossén Juan Roig la trajeron de Orihuela y es cristiana vieja. No será el único caso, pues el 12 de marzo de 1576 aparece otro, Blay, mossén Beltrà lo confirma al decir que, Sebastián Gonsalves (alguacil de la iglesia) lo envía desde Elche para que se crie aquí. Suponemos que esos niños vendrían a un sitio concreto.

El nombre de expósito solamente lo llevará un niño, Juan, que nace el 21 de febrero de 1579, hecho confirmado por el mossén Joan Babtista Roca. Los nombres son muy variados: *Hijo de nadie, de su padre y su madre, de padres incógnitos, de padres secretos, de fulano y fulana*. Hay un nombre que no es muy habitual: “Ventudere.” Aparece en 1579, en dos casos, lo inscribe mossén Joan Roca. Se trata de una palabra catalana que significa: “niño abandonado”.

11. Archivo N^o Señora de Belén. Libro de Bautismos, tomo I.

Imagen 6: Tomo II de Bautismos de la Iglesia de Ntra. Sra. de Belén. (Fotografía: Mª Luisa Gil)
Primer expósito 2 de febrero 1574

En total se han podido determinar 23 expósitos, de ellos 13 niños y 10 niñas. Es difícil saber si son cristianos viejos, o nuevos (moriscos). Cuatro de ellos sí son cristianos viejos; tres confirmados por el mossén y uno lleva una cédula donde dice que está bautizado.

En cuanto a moriscos hay constancia de ddos, indicándose solamente el linaje al que corresponden: Albadi y Coig. Son dos casos especiales, ya que no se pueden clasificar como expósitos, porque estos, no tienen ningún tipo de filiación, pero, tampoco entrarían dentro de los ilegítimos, pues no especifica el nombre de la madre. La sociedad islámica, es eminentemente clánica. En los Albadi, existen 52 familias de ese linaje (aproximadamente), y en el caso de los Coig (Coy) 35 aproximadamente. No se sabe el por qué se inscriben de ese modo, tal vez se pretendía salvar “la honra” y el niño sería recogido por la familia.

En Crevillent no se ha determinado todavía, el lugar habitual donde se abandonarían los niños, ya que, tres de ellos se dejaron en la puerta de la iglesia, uno en la de Andreu Vives, que era sastre, y fue padrino de varios niños moriscos. Finalmente hay otro que se abandona en la puerta de Luís Chicrat (morisco). Cuando se abandonaban en la puerta de alguien, generalmente eran personas de cierto nivel. Los demás no se especifican, pero sería presumible que lo hicieran en torno a la iglesia.

Hay tres casos que se bautizan *subconditione*. En la iglesia católica el bautismo es un sacramento irrepetible, no se puede recibir más que una vez; por ello cuando se

presenta un caso en que no se sabe si está o no bautizado, se utiliza esta fórmula: “bajo condición”.

Otra situación que se produce cuando el niño está en peligro de muerte, “De extrema necesidad” (como se indica en el archivo). Le puede bautizar cualquier persona; pero si sobrevive, en el templo, el sacerdote le dará los exorcismos, el crisma y los santos óleos. Estos son ritos del bautismo, que actualmente están en vigor.

El otro caso sería, los niños denominados “Ilegítimos”, es decir los que se inscriben solamente con el nombre de la madre. Hay un total de trece: cinco niños y ocho niñas. En la mayoría de los casos aparece el nombre de la madre sin apellido, pero en otros no. Contemplaremos estos:

- María de Medina Granadina (1591). Posiblemente morisca, de las que vienen procedentes de Granada. La profesora Ana Labarta, refiere en su obra “La onomástica de los moriscos valencianos”¹² que los moriscos andaluces perdieron su apellido prontamente, adoptando, en muchos casos, el de sus señores.
- Isabel Faraig (1580). Es morisca de un linaje crevillentino.
- Catalina Ferrisa (1593) y Lleonor Ferrisa (1600). Presumiblemente cristianas viejas. El apellido Ferris aparece muy temprano en Crevillent en 1567¹³ en el libro de “Desposados y velados”, cuando Miquel Ferris mayor, viudo con hijos y procedente de Elche, se casa con Lloisa Penyalvera de Crevillent. Era el encargado del mesón. El apellido se feminiza y aquí significa hija de, por tanto, Ferrisa es hija de Ferris. Ninguna de ellas aparece como madrina de niños moriscos.
- Isabel Abad (1582). Es cristiana vieja, actúa como madrina de niños moriscos.

Las demás no llevan el apellido, por tanto, no se pueden identificar.

Hay también dos niños, que no tienen madre: Juan, hijo de Gaspar (1584) y Ángela Perdida, hija de Pere Perdido (1594). Esta situación nos sugiere que se trataría de dos mujeres que murieron en el momento del parto o unos días después. También nace un niño en 1573 que se dice que es hijo de la viuda de Vuecar, nos decantamos por la opción de ser un hijo póstumo.

Finalmente, consta el bautizo de una esclava, pero ya adulta. El 21 de noviembre de 1574 mossén Pere Roig bautiza a María Álvarez, morena, esclava del alcaide Gaspar Álvarez. Es un hecho totalmente anecdótico, aunque la esclavitud existía y, en Crevillent estuvo presente tanto en moriscos como en cristianos viejos, pero no aparecen en los libros de bautismos. Es presumible que la hubieran comprado por esas fechas, es negra, y lleva el apellido de su dueño.

Durante este período la sociedad es mayoritariamente islámica, pese a su bautismo forzoso se mantienen sus ritos, su lengua, sus costumbres... Al parecer no es un fuerte

12. Labarta, A., 1987: “*La onomástica de los moriscos valencianos*”. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Madrid.

13. VV.AA., 2008.: “La población de Crevillent de 1609 a 1646”. *Libro de la Fiesta: Separata*.

Imagen 7: Tomo II de Bautismos Iglesia de Ntra. Sra. de Belén. (Fotografía: Mª Luisa Gil)
3 de marzo 1593. Francisco de la Gracia de Dios hijo de Catalina Ferrisa posible cristiana vieja.

obstáculo, para emprender negocios juntamente con cristianos viejos, los moriscos son conscientes de su situación y los crevillentinos no fueron conflictivos. La situación económica era bastante aceptable, habían conseguido un nivel estable, dentro de lo que cabe en la época, que se basaba en una agricultura de excedentes, la pasa y principalmente el aceite, con la producción de jabón; unido al artesanado de las esteras. Linajes como los Abdurramen, los Rinda, los Maymon, los Albadi, los Cachap, los Augeres y algunos más eran realmente potentes, y movían la economía. Muchos de los cristianos viejos que vivían aquí eran trabajadores de los nuevos convertidos, hay constancia de pastores, criados y posiblemente esclavos, al lado de notarios, mercaderes, sastres, miçer, abixadores, etc.

Haciendo un estudio comparativo con la gráfica de población del mismo período¹⁴, y tomando como base el trabajo del profesor Gozávez¹⁵, con las debidas reservas, podríamos establecer una serie de datos que nos parecen interesantes. Hay que tener presente que el único factor que permanece estable durante todo el periodo es la natalidad (los bautizos). Por el contrario, la mortalidad (entierros) es el más inestable, hay años en que no se tienen datos -alrededor de 16 años-, y otras veces son matizables.

14. Gil López, M. L., 2016: "La población de la Aljama de Crevillent de 1481/1609". *Crevillent, la etnografía de un pueblo*, 2.

15. Gozávez Pérez, V., 1983: *Crevillente: estudio urbano, demográfico e industrial*. Ayuntamiento de Crevillente.

Por tanto, los datos que se refieren hay que tomarlos, como ya hemos dicho, con las debidas reservas.

El estudio se realiza en los 42 años que van desde 1567 en que se abre el archivo parroquial, hasta 1609 cuando son expulsados los moriscos. En ese periodo hubo 21 años en que no hay constancia de niños expósitos e ilícitos.

Durante este tiempo no se produjeron grandes pandemias, pero sí había una gran cantidad de enfermedades infecciosas que causaban fuertes mortandades. Siguiendo al profesor Gozávez, cada cuatro o cinco años se producían epidemias y también hambrunas, se establece pues un marco de difícil estabilidad económica, que puede generar una fuerte marginación social.

En 1579 se constatan 5 expósitos y un ilegítimo (la cifra más alta). El saldo vegetativo fue -6, lo que indica que nos encontramos frente algún episodio catastrófico. Según la bibliografía de la época¹⁶ nos refiere una epidemia de “fiebre *punticularis*” -fiebre alta-una fiebre inespecífica. Entre 1580 y 1581 volvemos a tener otra subida con 4 casos más, el saldo vegetativo se coloca en -26, una epidemia gripal fue la responsable, pero por el contrario la mayor epidemia que se dio en 1592, con un saldo vegetativo de -51 solamente se contabilizan 2 casos. Se trató de una enfermedad infantil, murieron 72 niños frente a 28 adultos, tal vez se contabilizarían dentro del global de niños.

Es difícil establecer una opinión definitiva, sobre un tema tan complejo como el que nos ocupa, ya que son muchos los factores que intervienen en él, y en nuestro caso, algunos desgraciadamente son difíciles de comprobar; pero dado lo estudiado, se podría afirmar que los expósitos de Crevillent en esta época, se deben mayoritariamente a la “miseria”.

En cuanto a los ilegítimos, siempre se les ha encasillado en el adulterio, pero se debería matizar un poco más, aunque es muy difícil. Cualquier mujer soltera o casada que se viera en esa circunstancia, hubiera podido abandonar a su hijo, como un expósito más. El hecho de aceptarlo, se supone que sería una opción personal.

LOS DATOS DEL ARCHIVO PARROQUIAL DE NUESTRA SEÑORA DE BELÉN DEL SIGLO XVII.

“Este año 1609 salieron los moriscos de este Reyno de Valencia a Africa con pre-mática de su Magestad. Salieron los de Crevillente en 4 días de octubre domingo, y fiesta de Nuestra Señora del Rosario y en 10 de diciembre salieron los que quedauan sinquenta personas. El prevere Messén Gines Mason”¹⁷.

El bando de extrañamiento de los moriscos fue muy negativo para el Reino de Valencia, pues supuso una hemorragia demográfica de graves consecuencias. En lo que

16. Villalba, J.: *Epidemiología de España*. Tomo II.

17. Archivo Parroquial de Nuestra Señora de Belén. Libro II de Bautismos.

Imagen 8: Els Pontets

(<https://sites.google.com/site/cursodesitesadl002/paisajes-de-crevillent/els-pontets>)
Parte importante del sistema de regadío

concierno a Crevillent prácticamente perdería casi el total de su población: 1899 moriscos frente unos 200 cristianos viejos a lo sumo. Se imponía una dura repoblación. Uno de los mejores trabajos que hay sobre este tema es el del catedrático de la Universidad de Alicante Cayetano Mas Galvañ¹⁸, que se basa en el estudio de un Cabreve de 1624-1625 que se conserva en el Archivo Histórico de Elche.

Las llamadas Cartas Puebla, son los documentos más importantes para entender el proceso que nos ocupa, pero en Crevillent desgraciadamente no la tenemos, e incluso es posible que no se hiciera. En un último trabajo del citado catedrático¹⁹ nos habla de un magno estudio realizado por los profesores Guinot y Ardit, “Cartes de poblament valencianes modernes (segles XVI-XVII)”, en el que no está la carta crevillentina. Es más, desde el trabajo citado se lanza una hipótesis, que nos parece muy interesante:

“...nuestra hipótesis es que Crevillent funcionó esencialmente como segunda opción para aquellos que no pudieron acceder a las tierras del rico-y mejor irrigado- Magran ilicitano”.

Lo cierto es que casi de inmediato se inició la repoblación con gente mayoritariamente de Elche – hubo un porcentaje bajo de otros lugares- en régimen de enfiteusis bajo la

18. Mas Galvañ, C., 2009: “Llenar un vacío: Crevillent tras la expulsión de los moriscos (1609- 1625.)” *Separata del Libro de la Fiesta*.

19. Mas Galvañ, C., 2020: “Inestabilidad repobladora e insuficiencia hídrica: Crevillent en el Cabreve de 1624-1625”. *Revista de Semana Santa*.

señoría de Jorge de Cárdenas. El clima árido de Crevillent fue un poderoso inconveniente, máxime cuando, el sistema de regadío, la acequia, necesitaba una reparación dado su mal estado; por ello sería una de las principales reivindicaciones el arreglo de dicha acequia. El día 30 de enero de 1624 se procedió a la firma de un auto de convenio entre el duque y la Villa, pero la reparación no se haría hasta 1660.

En el ya citado Cabreve de 1624-25, se establece el pago mediante un canon en metálico, que favorecería a los campesinos, ya que, dada la inflación de la época, la partición de frutos era mucho más gravosa, pero, la necesidad de ver sus tierras repobladas de inmediato, como así mismo la búsqueda de un campesino fiel y manejable, que le sirviera de apoyo en el pleito que la ciudad de Elche le tenía interpuesto²⁰, hizo que las condiciones del duque fueran más asequibles, aunque si se aseguró una dependencia total de sus campesinos.

En el listado que figura, en el citado trabajo²¹, de los 160 enfiteutas que se inscriben, si establecemos una clasificación económica y social, quedarían así: 2 que pagan 1.500 libras, 7 más de 1.000 libras, 71 entre 500 y 900 libras, 80 por debajo de las 500 libras, 68 más de 138 reales, 92 menos de 100 reales.

Esto nos pone de manifiesto que se trata de una sociedad, eminentemente agraria de campesinos humildes. Solamente hay dos universitarios, Josep Cecilia, -el notario que suscribe los contratos- y el otro es el licenciado Miguel Morante, Rector de la parroquia de Nuestra Señora de Belén. Pero, a pesar de ello existía una minoría de propietarios importantes, que formaron parte del entorno del señor y controlaron toda la economía.

El primer Consell lo tenemos en la lista de cofrades de la Virgen del Rosario²²:

“Mechi Sempere Alcaide.	Joan Roda Justicia dedichavilla
Andrés de la Fuente Justica mayor	Jaime Lorca Jurado
Francisco de Camora Jurado	Andres Bernabeu Jurado”

En el cabreve (1624) aparecen estos nombres:

“Andrés de la Fuente, menor Alcaide y Baile	Francisco Martinez Beteta, menor Justicia
Fonso Santacreu Jurado	Miguel Quirante Jurado
Pedro Quirante Jurado	Miguel Gonçalez Sobresequiero
Alfonso Guirau Mutasen”	

El hecho en común es que todos los cargos, serían afines a la señoría.

20. Serrano i Jaén, J., 1995: *De patricis a burguesos Elx 1600/1855*. Alicante.

21. Mas Galvañ, C.: Obra citada.

22. Archivo Parroquial Nuestra Señora de Belén: *Libro Racional de Difuntos*, 72.

Imagen 9: “Palaus” de Crevillent M. Engalière. 1853.

La situación debió ser muy difícil; el siglo XVII es especialmente duro, sobre todo en sus décadas centrales, toda Europa se vería afectada, pero en España fue especialmente difícil, al no llegar los contingentes de plata americana, y la galopante inflación, fruto de las malas políticas. Si a esto unimos los problemas, de los nuevos colonos, las crisis de subsistencia de 1633/1637, 1684, más las dos grandes pandemias de peste bubónica, que se sufrieron en 1648 y 1676, tendremos una idea de la dificultad a la que tuvo que hacer frente el Crevillent cristiano.

En el ya mencionado documento de 1624/1625²³, se especifica, que la agricultura de la Villa cristiana se basaba en los cultivos tradicionales, que se repartían básicamente entre tierras de regadío y secano. En el regadío teníamos, huertos, hortalas, medianos, olivares, viñas. Mientras que el secano en la llamada tierra campa estaría el cereal y las leguminosas, y en la tierra blanca en esta época, abundaría mucho la barrilla. Josep Menargues²⁴, señala que se abren nuevos cultivos en el secano, en “cañadas”, que posiblemente estarían alejadas del control señorial. Según este mismo autor, el artesanado de las esteras continuaría, ya que existen los “palaus”, antiguos lugares donde se realizaba esta actividad; pero no será hasta finales del siglo XVII cuando comience su comercialización. “*En 1686 se venden esteras para le iglesia de Catral*” (Protocolo notarial de Josep Montero).

Otra fuente donde podemos ver la situación económico-social de la Villa será el libro “Racional de Difuntos”. Los sepelios siempre fueron caros, un funeral completo no era asequible a mucha gente. La mayoría se enterraría “como hombre o mujer pobre” Este

23. Mas Galvañ, C.: Obra citada.

24. Menargues, J., 2019: “Crònica dels pobladors de Crevillent” *Revista de la Setmana Santa Crevillente*.

hecho se puede apreciar en la peste de 1648²⁵, donde el 51% de las víctimas se enterró como pobre, y el 30% sus familiares pagaron algún tipo de limosna, solamente un 6% pudo pagar un oficio completo.

En torno a 1680 la situación cambia, la economía empieza a recuperarse y aumentará la población, que hará que en el siglo XVIII se llegue a conseguir el mismo número de habitantes de finales del siglo XVI.

El primer expósito aparece el 18 de enero de 1610 (Jaume Josep). Llama mucho la atención que en todo el periodo estudiado no existan los hijos ilegítimos, todos son expósitos, pero hay algunos detalles interesantes.

El 18 de enero de 1611 nace Paula “la bordeta” y muere un mes después. Mossén Ginés Mason así lo constata:

“A 24 de giner mori una chiqueta de un mes que criaba la de Joan Mas (la mujer) bordeta y es dia Paula”²⁶.

Se trata de un dato muy interesante como luego veremos.

El 1 de febrero de 1611 nació Joan y se inscribe como “*el criado de Gregorio Muñoz*”. Es posible que se trate de un esclavo. No se nace criado. No viene el nombre de los padres, pero si el del “*amo*”.

El 15 de mayo de 1613 se bautiza un niño y se dice que es hijo de cristianos viejos. Los moriscos ya habían sido deportados, por lo tanto, todos deben ser cristianos viejos. Podría tratarse de un despiste cometido por el mossén, más adelante trataremos el asunto.

En 1629 nacen unos mellizos, Joan y Joana.

Se bautizan 9 niños *Subconditione* – los diferentes sacerdotes nos dirán, que lo hacen por no tener seguridad de si estaban bautizados-.

“Por necesidad”, es decir, cuando el niño está en peligro de muerte, también se constatan bautizos.

El bautismo es el sacramento que perdona el pecado original (con el que todos nacen) y abre así las puertas de “*la Vida Eterna*”; por ello si alguien, no bautizado, se encuentra en peligro de muerte y no hubiera un ministro presente, cualquier persona, que esté bautizada, podrá ejecutarlo.

Tenemos 5 casos:

- 15 de septiembre de 1634 (Joan Diego). No hay padrinos. Posiblemente moriría.
- 23 de marzo de 1635 (Joan Joseph). Sobrevive.
- 25 de agosto de 1660 (Pedro). Muere.

25. Gil, M.L., Belmonte, F. y Martín, R., 2020: “La larga primavera de 1648 en Crevillent: La peste”. *Revista de Semana Santa*.

26. No cuadran las fechas, pero así vienen en los Libros de Bautismos y el Racional de Difuntos.

- 29 de abril de 1642 (Jayme Pascual). Sobrevive.
- 15 de julio de 1640 (Gaspar Joan). Sobrevive.

Los casos en que los niños sobreviven, se completaría el bautismo posteriormente en la iglesia.

Hay varios casos donde aparece la figura de Catalina Cáscales, en su calidad de “comadre” (partera). Los niños nacen en su casa y si están “en grave peligro” ella misma los bautiza. Aunque aquí no se comenta nada, sabemos por otros casos, que a veces, existía una persona que ejercía de partera y ella misma, a veces llevaba al niño al lugar dónde se entregaba (cobrando por ello).

Son dos los niños que son abandonados con albarán o cédula, donde se dice que ya están bautizados:

- 12 de enero de 1620 (Gaspar Simón Buenaventura). El sacerdote lo complementa después.
- 1 de enero de 1684 (Juan Antonio Emanuel). El sacerdote no lo respeta porque la cédula no tenía ni fecha ni firma. Le bautiza.

El 16 de noviembre de 1648 -fue el año de la peste-, hay una expósito (Jusepa Buenaventura) y el sacerdote añade una nota al final de la página.

“Todos los que an nacido en Crevillente hasta este día de 26 de hebreo de 1648 están bautizados y crismados, por que por descuido hay algunos asentar lo hago por descargo de mi consiensa. El licenciado Juan Baptista Ymperial Retor”. Nota marginal: “Todos los nacidos asta aquí”

El año “*del mal del contagio*”, que era el nombre que se le dio a la peste bubónica, la situación fue muy difícil y no es extraño que Mossén Imperial cometiera algún error.

El 27 de septiembre de 1681 se bautiza Francisca María Damiana, el Licenciado y Rector Mossén Bautista Mas, nos dice:

“Hija de padres infieles, nuevamente convertida a nuestra santa fe de comisión y por orden del Ordinario”

Ignoramos, por el momento que tipo de infieles serían.

El 17 de marzo de 1688 se bautiza Josefa María Juana hija de Josep Quesada y María Batiste, el licenciado Juan Vindes, Rector, aclara que la niña nació el 15 de agosto de 1687, “*Ante matrimonio*”.

Finalizando el siglo, Crevillent ya está saliendo de su postración y se producen dos casos especiales:

El día 6 de abril de 1691 se bautiza Francisco Xavier Buenaventura y el licenciado y rector Juan Vindes escribió:

“Hijo de padres no conocidos. Se le dijo y toma por hijo Francisco Ferrández y Francisca Cerdán cónyuges”.

El 14 de junio de 1697 se bautiza Joseph Vitorino Juan:

“Hijo de padres no conocidos bautizado subconditione. Se lo ahijaron a Juseph Juan y Jusepa Asensio cónyuges”.

En un caso lo “toma por hijo” y en el otro “se lo ahijaron”, ambos términos son sinónimos. Puede ser una adopción, pero, en muchos casos era una forma de conseguir un criado o un esclavo, con muy poco coste.

En algunos de los bautismos se dice que el niño había nacido 2 o 3 días antes, coincide con la media, que se maneja.

La esperanza de vida era muy corta en la infancia, más del 50% de los nacidos no llegaban a la edad adulta²⁷, pero en el caso, que nos ocupa es muy superior, ya dijimos que la tasa de mortalidad estaba en torno al 80%. En Crevillent no podemos calcularlo porque, como quedó dicho, en 1613 desaparecen del “Racional de difuntos” los albadets (niño que muere recién nacido), pero incluso en siglo XVI, tampoco es posible, ya que se incluyen todos en el mismo grupo sin especificar, por tanto, no es válido para los expósitos. Llegados a este punto, tal vez sería conveniente dar un repaso a la evolución de la concepción del niño. Como hemos visto antes, será en el Renacimiento cuando a partir de los siete años al niño se le considere “adulto” y se le adjudica un alma, por eso a los albadets no se les constata un nombre, ni se bautizan. La muerte de los infantes estaba muy presente en la sociedad del momento, mujeres con 6 o 7 partos²⁸ solamente tenían un hijo vivo, o incluso ninguno. Por extraño que pueda parecer el abandono de un hijo entraba dentro de los parámetros de la época. En muchos casos se buscaba con ello darle la posibilidad de una vida mejor. El abandono se realizaba siempre de noche, pero en momentos cercanos al amanecer, con el fin de que el niño fuese encontrado pronto, se le solía bautizar de inmediato, había que salvar su alma.

“El Bautismo es un nacimiento espiritual, en que nos perdona el pecado original y nos hace Hijos de Dios y herederos de su Gloria”²⁹.

Según la doctrina de la Iglesia los no bautizados no podían entrar en el Cielo y si eran infantes su lugar era “El Limbo”:

“Un lugar-estado de aquellos que, habiendo muerto antes de llegar al uso de razón y sin bautismo, y por tanto con pecado original pero solo con él, son privados de la visión de Dios, que es don gratuito y personal, aunque no sean castigados con penas afflictivas, sino que pueden gozar de una felicidad natural”³⁰.

27. De Miguel Ibáñez, M. P., 2007: “Necrópolis mudéjares de Crevillent: Estudio osteológico” *Lucentum*. Alicante.

28. Gil, M. L.: Obra citada.

29. Ripalda, J., 1956: *Catecismo de la doctrina cristiana*.

30. San Agustín de Hipona

Según esta doctrina lo importante era, como ya se ha dicho el bautismo, abrir las “puertas del Cielo”. Si podía hacerse en la iglesia, los padrinos se buscaban entre la gente piadosa del pueblo, que casi siempre daba alguna limosna para el niño.

Tenemos un único caso, muy interesante, que puede ayudarnos. Paula, como ya hemos visto, sólo vivió un mes, a pesar de que la estaba criando la mujer de Joan Mas. La situación era difícil, no existía lactancia alternativa y las nodrizas no eran fáciles de conseguir. Pero, aquí el mossén nos indica, con total rotundidad que la estaba “criando la de Joan Mas” podría tratarse (sólo podría) de Jusepa Chiva, mujer de Joan Mas y que el 29 de octubre de 1609 dio a luz a una niña Ana Mas -la primera niña que se bautiza en el Crevillent cristiano-.

Se plantea una perspectiva muy interesante: ¿había en Crevillent algún tipo de institución que se encargaba de estos niños?, ¿cómo y quién la dirigía y costeaba? La documentación del consell no se conserva y no podemos, por ello confirmar nada, pero si establecemos comparaciones con otros pueblos, sería el propio consell quien pagaba a las nodrizas, mujeres del pueblo que estaban en período de lactancia y necesitaban el dinero.

En cuanto a la onomástica, hay que tener en cuenta que el nombre de estos niños no lo escoge la familia, sería el mossén y tal vez los padrinos. En cuanto a niños: Juan, Josep, Jaume y Francisco, son los que más se repiten. Respecto a las niñas: Joana, Ángela, María, Ana y Jusepa. Pero, sobre todo Buenaventura, tanto en niños como en niñas, se demuestra así la formación franciscana de los diferentes mossenes.

RELACIÓN DE LOS EXPÓSITOS CON LA POBLACIÓN DE CREVILLENT

En cuanto a la relación de los expósitos con la población de Crevillent, nos apoyaremos en parte, como ya hemos hecho antes, en el profesor Gozávez³¹.

El periodo objeto de estudio se centra desde 1609 a 1700 (91 años), de ellos hay 32 años en que no se constata ningún expósito. Estableciendo una correlación con los diferentes momentos por los que pasa la población de Crevillent podemos aproximarnos a la importancia y desarrollo del tema que nos ocupa.

De 1611 a 1627, se mantienen unas cifras similares, entre 3, 2 y 1 casos (por año). El saldo vegetativo se mantiene bastante uniforme, lo que implica un cierto estancamiento. Es el momento en que los repobladores se están asentando, en que, según el citado estudio del catedrático Mas³², se producen las permutas, los cambios, etc. La situación sufría una cierta inestabilidad.

De 1629 a 1634, hay una subida en el número de abandonos que va de 3 a 2, y que coincide con unos años de crisis de subsistencia. El saldo vegetativo bajó como

31. Gozávez, V. Obra citada.

32. Mas Galvañ, C. Obra citada.

Imagen 10: Tomo II Bautismos de la Iglesia Ntra. Sra. de Belén (Fotografía: Mª Luisa Gil)
Bautismo de Paula "la bordeta"

Imagen 11: Tomo II Bautismo de la Iglesia de Ntra. Sra. de Belén. (Fotografía: Mª Luisa Gil)
Francisco Xavier buenaventura Primer prohijado

así, mismo la nupcialidad. En 1642/44 tenemos la cifra más alta 4 en cada año, hay un aumento de la mortalidad en 1643, se debió a una nueva crisis de subsistencia. Se llega a 1648, año de la Peste bubónica con una mortalidad de 121 personas, con saldo vegetativo de -86, sin embargo, solo hubo una expósito. La siguiente subida viene dada en 1663 con 4 abandonos, no hay una causa concreta, pero entraría dentro de las hambrunas que son tan frecuentes, también contamos con el inconveniente de que en la Guerra Civil se perdieron 2 libros del archivo de Nuestra Señora de Belén: “El Racional de difuntos” desde 1651 a 1803. En 1676, con motivo de la segunda pandemia de Peste bubónica volvemos a tener 4 abandonos, pero no podemos saber los fallecidos por la ya mencionada falta de documentación. Volvió a subir la cifra en 1688, ante una fuerte crisis de subsistencia. A partir de aquí, hasta 1700 se mantiene en las cifras normales de 1 a 2. En total se contabilizaron 103 expósitos.

Con la reserva, que hay que tener siempre con las cifras en el antiguo régimen; al igual que en el siglo anterior, la mayoría de los expósitos se deben mayoritariamente a la “miseria”.

CONCLUSIONES

Hacer un estudio de los diferentes grupos de los niños, que viven en situación de marginación durante los siglos XVI y XVII en Crevillent, plantea muchas incógnitas que tal vez no puedan resolverse por falta de fuentes. Lo primero que llama la atención es la diversidad entre el Crevillent morisco (1567/1609) y el cristiano (1609/1700).

En ambos el mayor número lo representan los expósitos, y otro punto en común, viene dado por la irrelevante presencia de esclavos. La diferencia se manifiesta en que, en la época morisca, sí se aprecia la presencia de los ilegítimos, es decir, aquellos niños que solamente consta el nombre de la madre, mientras que en el mundo cristiano solo habrá expósitos. Tal vez, como hemos dicho, por el mayor conservadurismo e hipocresía de la nueva sociedad, donde una madre “soltera” sería inaceptable.

En esta época es difícil saber cuáles fueron los lugares de acogida de estos niños, si es que los hubo, ni que disposiciones se tomaron. Generalmente era la iglesia la que se ocupaba, con mejor o peor suerte, de ellos. El hecho de que la prohijación se hiciera en la parroquia podría apoyar esta hipótesis, aunque tal vez el consell tomara también parte en ello.

Se trataba de una parte de la población (tal vez el eslabón más débil) que se movía entre la miseria y el prejuicio. Como hemos podido comprobar en el siglo XVIII empezaría a cambiar la situación.

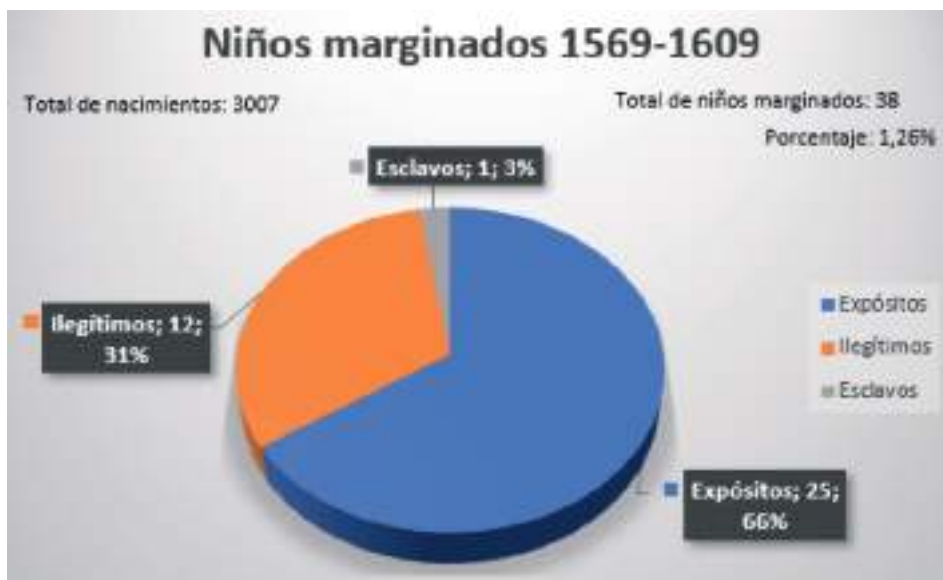
Agradecimientos: A Don Joaquín Carlos Párroco de la Iglesia de Nuestra Señora de Belén, a Estela Estela Caparrós secretaria de la misma. A Javier Cecilia responsable del archivo Diocesano de Orihuela. A Cristina Pérez por su asesoramiento en Ciencias

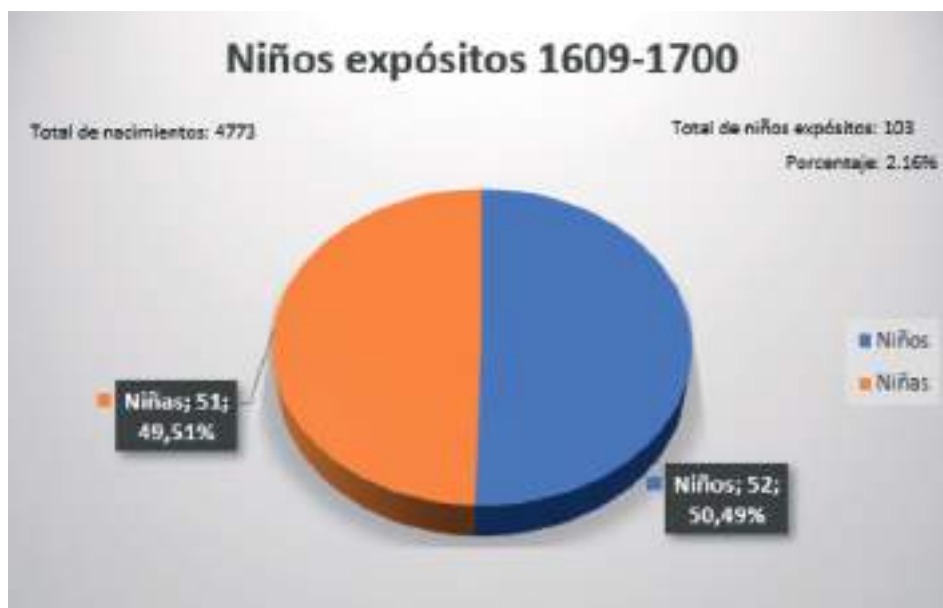

Religiosas. A Gloria Candela por su ayuda en filología. A Ana Satorre y Daniel Belmonte por su incondicional ayuda y mi hija Ana, que tuvo la paciencia de aguantarme.

APÉNDICE DOCUMENTAL

Para el total de la población se toma como referencia al profesor V. Gozávez: *Crevillente estudio urbano, demográfico e industrial* del Ayuntamiento de Crevillente, 1983.

Siglo XVI y principios del siglo XVII

Fecha	Nombre	Padrinos	Sacerdote	Observaciones
3 agosto 1573	Berlandino	Luis Pérez de Catral Margarita González	Mossén Juan Roig	Su madre: La viuda de Vuecar
2 febrero 1574	Gerónima	Pere López Catalina Pastora	Mossén Juan Roig	La traen de Orihuela y es cristiana vieja.
21 noviembre 1574	Maria "Morena"	Sebastián González Mechina Bendicha	Mossén Pere Roig	Esclava del Alcaide Gaspar Álvarez Alcaide
6 mayo 1575	Severina	Antonia González Miguel Amat	Fray Francisco de Cáceres	Tiene madre: Juana.
12 marzo 1576	Blay	Andreu Vives Jerónima Agostina de Elche	Mossén Beltrà	Sebastián González lo envía de Elche para que se crie aquí
9 mayo 1577	Juan	Andreu Vives Jerónima Torregrosa	Mossén Beltrà	Aparece en la puerta del cura y se bautiza bajo condición
6 mayo 1577	Juan	Ripoll Jerónima Peñalvera	Mossén Beltrà	Fue encontrado en la puerta de Vives.

21 febrero 1579	Juan	Juan Peres Carmen Sempera	Mossén Joan Roca	Por primera vez se le llama expósito
22 febrero 1579	Beatriz	Alonso Martínez Úrsula Torres	Mossén Joan Roca	Es hija de Leonor.
5 abril 1579	Martina	Francisco Alason Jerónima Penalvera	Mossén Joan Roca	Ventudere ³³
18 febrero 1579	Antonio	Jaime Salvador Juana Garro	Mossén Juan Roca	Ventudere
18 octubre 1579	Melchor	Baltasar Sançilia y la mujer de Ambros	Mossén Juan Roca	Dice que es hijo de Coig. Es muy posible que sea apellido morisco
4 diciembre 1579	Juana	Diego de Villegas y la mujer de Fco. López	Mossén Joan Beltrà	Es hija “de nadie”
4 mayo 1580	Martina	Andrés de Librilla Jerónima Penalvera	Mossén Macià	“Hija de sus padres”
30 diciembre 1580	Francisco	Alonso Martínez Mari Tudela	Mossén Nuncio	Es hijo de Isabel Faraig (morisca). No tiene padre.
18 mayo 1581	Ángela	Ginés Pérez Isabel del Olmo	Mossén Macià	Hijo de Juana
18 mayo 1581	Martín	Josep Campillo y la mujer de Espinosa	Mossén Macià	Su madre se llama Joana y no tiene padre.
4 noviembre 1581	Ángela	Ginés Pérez Isabel del Olmo	Mossén Francisco Muncio	Su madre se llama Ángela y no tiene padre.
7 noviembre 1581	Ángela	Alonso Muñoz Isabel del Olmo	Mossén Francisco Muncio	Su madre se llama Isabel y no tiene padre.
1 octubre 1582	Beatriz	Jaume Bataller Juana Garcia	Mossén Juan Baptista Muñoz	Madre Isabel Abad. No tiene padre.
16 noviembre 1582	Juan	Martín Sala y la de González	Mossén Juan Baptista Muñoz	No tiene padres.
19 febrero 1583	Lleonor	Jaume Bataller Violant Mosquefa	Mossén Ángulo	Dice que es hija de Albadi (linaje morisco). No especifica.
16 febrero 1584	Juan	Martín González Violant Mosquefa	Mossén Ángulo	Hijo de Gaspar y no tiene mare.

33. Niño abandonado.

1 noviembre 1588	Joana	Martín González Joana Estevan	Mossén Angulo	Hija de padres secretos.
12 mayo 1589	Pedro	Antoni Mer la picapedree Esperanza Sabater	Mossén Ángulo	Hija de padres secretos.
30 noviembre 1590	Lloisa	Martín Mateu Francina Pares	Mossén Ángulo	Hija de padres secretos.
29 noviembre 1591	Ana	Andeu Vives Ángela Gonzales	Mossén González	Encontrada en la puerta de Llois Chicrat (morisco).
6 septiembre 1591	Juan	Pedro Picazo Catalina Pastora	Mossén González	María de Medina Granadina y Deu.
4 abril 1592	Diego Ventura	Francisco de Gandía Violante Roda	Mossén Collado	De todo el mundo.
8 abril 1592	Juan	Baltasar Çeva y Mari Montero	Mossén Francisco Collado	No tiene padres.
3 marzo 1593	Francisco de la Gracia de Dios	Francisco Cubillo la mujer de Francisco Mason	Mossén Francisco Collado	Catalina Ferrisa no tiene padre.
3 febrero 1594	Ángela Perdida	Pedro Gallardo Hieronima Penalvera	Mossén Francisco Collado	Hija de Pedro Perdido. No aparece el nombre de la madre.
31 mayo 1595	Leonor	Alonso Pérez Jerónima Penalvera	Mossén Selles	Hija de la parroquial de esta iglesia y Ángela Cantora.
25 noviembre 1597	Andrés	Gaspar Pérez Francisca Serrano	Mossén Andreu Eferino	Aparece en la puerta del Cura. Se bautiza Subconditione.
21 diciembre 1597	Thomasa	Joan Alcaraz Crista García	Mossén Andreu Eferino	Padres no conocidos.
9 octubre 1598	Maria	Martin Gonçalves Madalena Sans	Mossén Andreu Eferino	Padres no conocidos. Abandonada en el mesón.
26 febrero 1600	Diego Jacinto	P. Serna Viuda de Eferino	Mossén Andreu Eferino	Aparece en la puerta de la Iglesia y lleva una cédula que dice que está bautizado.
19 febrero 1600	Lleonor Jhoan	Joan Sala Madalena Sansa	Mossén Andreu Eferino	Hija de Leonor Ferrisa. No tiene padre.

22 mayo 1607	Madalena Buenaventura	Gines Massón Beatriu Serrana	Mossén Andeu Eferino	Hija de padres secretos. Es cristiana vieja.
22 septiembre 1608	Agna	Frances Roig Leonor Quiranta	Mossén Gines Mason	Filla de sus pares
20 diciembre 1608	Joan	Luis Gumiel Francisca González	Mossén Gines Mason	Hijo de sus padres.

Siglo XVII

Fecha	Nombre	Padrinos	Sacerdote	Observaciones
18 enero 1610	Jaume Josep	Ginés Mason María Muñoz	Ginés Mason	Es hijo de fulà y fulana.
18 de enero 1611	Paula “la labordeta”	Gaspar Serna Agna Palacina	Mossén Ginés Mason	Es hija de fulà y fulana.
1 febrero 1611	Joan	Mechi Sempere Isabel Pérez (comare)	Mossén Ginés Mason	Criado de Gregorio Muñoz. Se bautiza <i>Subconditione</i> . Posible esclavo.
3 febrero 1611	Maria	Francisco Fuentes Isabel Maciana	Mossén Ginés Massón	Hija de sus pares.
15 mayo 1613	Joan Assensi	Joan Gambin Isabel Muñoz	Mossén Ginés Mason	Hija de Cristianos viejos.
1 mayo 1614	Jaume Felipe	Joan Bonete María Vicario	Mossén Ginés Mason	Hijo de pares secretos.
28 enero 1617	Bartholome	Bartolome Martinez Angela del Pi	Mossén Ginés Mason	Hijo de Bartolome Ana Martínez. El padre no tiene apellido y está subrayado.
16 mayo 1618	Francisco Buenaventura	Juan Pelegrin Catalina Seguer	Mossén Miguel Morante	Padres no conocidos.
11 noviembre 1618	Martin Buenaventura	Marco Cayuela Anna Martinez	Mossén Morante Rector	Hijo de padres no conocidos.
21 febrero 1619	Francisco Martin	Francisco Navarro Ginesa Durana	Mossén Miguel Morante	Hijo de padres no conocidos.
12 enero 1620	Gaspar Simon Buenaventura	Jusepe Galiano Isabel Cortes	Mossén Gaspar Sempere Vicario	Hijo de padres incógnitos. Lleva un albarán donde dice que está bautizado. Se le dicen los exorcismos, catecismos y se le dan los óleos.

20 abril 1620	Isabel Joan	Ginés Abad Isabel Armengola mujer de Gaspar Blasco	Mossén Miguel Morante	Hija de padres no conocidos.
7 marzo 1621	Joana Ángela	Ginés Abad Angela del Pi	Mossén Miguel Morante	Hija de padres desconocidos.
23 mayo 1621	Jusepe Miguel	Jusepe Cecilia Catalina Romero	Mossén Miguel Morante	Hijo de padres no conocidos.
10 agosto 1621	Salvador	Francisco Pons Leonor Cortes viuda de Gaspar Peres	Mossén Miguel Morante Rector	Hijo de padres no conocidos.
19 enero 1623	Sebastiana Buenaventura	Pedro Gallardo menor y la viuda de Pedro Molina	Mossén Vicente Ferrandez	Hijo de padres no conocidos.
16 febrero 1623	Juliana	Diego Moreno Joana Pasquala	Licenciado Rector Miguel Morante	Hija de padres no conocidos.
30 octubre 1623	Juspe Joan Buenaventura	Jusepe Molla Llorença Piñol	Mossén Christobal Gumiel Vicario	Hijo de padres no conocidos.
23 febrero 1624	Alexandro Joseps	Diego Palomeque Angela Morante	Mossén Christobal Gumiel Vicario	Hijo de padres no conocidos.
12 septiembre 1626	Agustina María	Francisco Samora Catalina Molla	Mossén Christoval Gumiel	Hija de padres no conocidos.
12 octubre 1626	Agueda Buenaventura	Hernando Martin Agueda Mazon	Mossén Christoval Gumiel	Hija de padres no conocidos.
21 marzo 1627	Pedro Buenaventura	Pedro Quirante Angela Quirante	Mossén Christobal Gumiel Vicario	Hijo de padres no conocidos.
21 abril 1627	Francisca Jusepa	Jusepe Cecilia Francisca Martinez	Mossén Christobal Gumiel Vicario	Hija de padres no conocidos.
7 octubre 1627	Anna María	Francisco Berenguer Luisa Vicent	Mossén Christobal Gumiel Vicario	Hija de padres no conocidos.
9 abril 1628	Lleonor Thomasa	Alfonso Santacreu Thomasa Castaño	Chistoval Gumiel Vicario	Hija de padres no conocidos.
7 julio 1628	Blas Hieronimo Josep	Hieronimo Mendiola Anna Sempere	Chistoval Gumiel Vicario	Hijo de padres no conocidos.
12 agosto 1629	Antonio	Blas Candela	Mossé Antonio Roca Cura y Rector	Hijo de padres no conocidos.

27 septiembre 1629	Joan	Diego Palomeque Francisca Martinez	Mossén Rector Miquel Morante	Hijo de padres no conocidos. Se bautiza <i>subconditione</i> .
El mismo día 27/9/1629	Joana que era bessona del anterior	Francisco Hernández Ana Pardo	Mossén Rector Miguel Morante	Hija de padres no conocidos Bessona del anterior. (Mellizos)
20 noviembre 1631	Francisco Buenaventura	Francisco Pérez Zaragoza Isabel Gonzalez mujer de Pablo Gallardo (jurado)	Mossèn Juan Bautista Imperial Rector	Padres no conocidos.
2 enero 1632	Jusepe Simón	Jaime Mas Jusepa Mas	Mossén Vicente Ferrandez	Padres incógnitos. Se bautiza <i>Subcondicione</i> .
18 enero 1632	Joan Antonyo	Ana Aznar mujer de Vicente Candela	Mossén Imperial	Bautizado <i>Subcondicione</i> : en casa de la comadre Catalina Cascales.
16 julio 1634	Francisca Buenaventura	Francisco de Çamora Aurora Fajardo	Mossén Juan Bautista Imperial Rector	Hija de padres incógnitos.
22 julio 1634	Maria Madalena	Pedro Castaño Luisa Vicente	Mossén Juan Babtista Imperial Rector	Padres incógnitos.
15 septiembre 1634	Joan Diego	No hay padrinos.” Es bautizado por necesidad por Ángela Sigura madre de Ginés Pomares”.	Mossén Fray Vicente Ferrandez “de licencia del señor Rector” En esa época era Mossén Imperial	La comadre era Catalina Cáscalez. No tiene padres. El sacerdote le da los ritos correspondientes (exorcismos, catequismos, Crisma y óleos Santos). Al no tener padrinos es posible que el niño muriera.
23 marzo 1635	Joan Joseph	Francisco Moles Cavallero Aroias Fajardo	Mossén Imperial le da los exorcismos Chrisma y Oleos Santos	Le bautizó por necesidad Francisco Pomares, siendo la madrina Catalina Cáscales. No nombra a los padres.

24 julio 1637	Christina Buenaventura	Jayme Mas Jusepa Morales mujer. De Antonio Tomás	Mossén Rector y Licenciado Juan Babtista Imperial	Hija de padres incógnitos.
15 julio 1640	Gaspar Joan	Alonso de Buenrostro y María de Buenrostro hermanos	Mossén Blas Martínez Cadjutor de Mossén Imperial	Le bautiza por necesidad Luis Joan y después en la iglesia se le dan los exorcismos, Crisma y Óleos Santos.
17 setiembre 1641	María Buenaventura	Pablo Serrano Esperanza Mera	Mossén Juan Babtista Imperial	Hija de padres no conocidos.
29 abril 1642	Jayme Pascual	Julián Jurado? María Ana Fajardo	Le bautiza M ^o Blas Martínez por tener peligro	M ^o Imperial le dio los demás ritos. Padres desconocidos.
29 mayo 1642	Joan Buenaventura	Francisco Blasco Águeda Mestre	Mossén Juan Babtista Imperial Rector	Hijo de padres incógnitos.
6 septiembre 1642	Amelia Buenaventura	Andrés Martínez Francisca Amorós	Mossén Blas Martínez	Hija de padres no conocidos.
7 diciembre 1642	Barbara Nicolasa	Francisco de Çamora Luisa Simón	Mossén Juan Baptista Imperial Rector	Hija de padres incógnitos.
2 febrero 1644	Ángela Buenaventura	Cristóbal Navarro Ángela García	Mossén Juan Babtista Imperial	Hija de padres no conocidos.
16 febrero 1644	Jusepe Joan	Viçente Cascales Anna Alcaraz	Mossén Juan Baptista Imperial	Hijo de padres no conocidos.
20 marzo 1644	Vicenta Esperanza Buenaventura	Nicolás Bola Esperanza M ^a mujer de Ginés Pomares	Mossén Juan Babtista Imperial Rector	Padres no conocidos.
21 septiembre 1644	Joan Mateo	Jayme Alçamora Ana Martínez viuda de Bartolomé Navarro	Mossén Juan Babtista Imperial Rector	Hijo de Padres no conocidos. Expósito.
10 octubre 1645	Vicente Joan	Vicente Navarro María Planillas	Mossén Juan Babtista Imperial Rector	Hijo de padres no conocidos.
6 enero 1647	Gaspar Buenaventura	Francisco Guilabert Catalina Gallardo	Mossén Juan Baptista Imperial Rector	Hijo de padres incógnitos.
16 noviembre 1648	Jusepa Buenaventura	Joan Aznar menor Jusepa Serna	Mossén Joan Baptista Imperial Rector	Hija de padres incógnitos. Fue el año de la Peste.

1 mayo 1655	Philipa Madalena	Juan Hurtado y Ángela González	Mossén Juan López Licenciado y Rector	Hija de padres no conocidos.
24 agosto 1656	Clara	Juan López y Margarita Monteagudo	Mossén Blas Martínez	Hija de padres no conocidos.
10 julio 1658	Vicente Buenaventura	Luís Candela y Esperanza Candela	Mossén Juan López Licenciado y Rector	Hijo de padres no conocidos. Bautizado <i>subconditione</i> .
2 octubre 1658	Jaime Jusepe	Jaime Más y Jusepa Sempere	Mossén Blas Martínez	Hijo de padres no conocidos.
26 septiembre 1659	María Madalena	Juan Más y Ángela Tarín	Mossén Juan López Licenciado y Rector	Hija de padres no conocidos.
25 agosto 1660	Pedro	No tiene	Mossén Juan López Licenciado y Rector	Se bautiza en casa del sacerdote por necesidad. Murió.
22 abril 1661	Jusepe Salvador	Andrés Fuentes y Francisca González	Mossén Juan López Licenciado y Rector	Hijo de padres no conocidos.
19 mayo 1662	Jusepe Juan	Juan Hurtado e Isabel Caiuela	Mossén Juan López Licenciado y Rector	Hijo de padres no conocidos. Bautizado <i>subconditione</i> por no traer cédula de si lo estaba.
6 junio 1662	Lorença Buenaventura	Alexandro Galipienso y Lorena Planilles	Mossén Juan López Licenciado y Rector	Hija de padres no conocidos.
18 febrero 1663	Vicenta María	Francisco Pons y Vicenta Postillo	Mossén Juan López Licenciado y Rector	Hija de padres no conocidos.
20 junio 1663	Miguel Ángel	Thomás Cascales y Elvira Martínez	Mossén Juan López Licenciado y Rector	Se bautiza <i>subconditione</i> por no haber certeza de si estaba bautizado. Hijo de padres no conocidos.
31 julio 1663	Leonor Buenaventura	Francisco Blasco y Leonor Santaeras	Mossén Juan López Licenciado y Rector	Hija de padres no conocidos
20 septiembre 1663	Jusepe Buenaventura	Carlos Ferrández y Luisa Ubete	Mossén Juan López Licenciado y Rector	Hijo de padres no conocidos
2 octubre 1664	Francisco Buenaventura	Jaime Más y María Díaz	Mossén Blas Martínez	Hijo de padres no conocidos

30 octubre 1664	Ana María de Buenaventura	Andrés de la Fuente y Juana Candela	Mossén Juan López Licenciado y Rector	Hija de padres no conocidos.
24 julio 1665	Ana María Buenaventura	Jusepe Cerdá y Clara Pomares	Mossén Blas Martínez	Bautizada <i>subconditione</i> . Hija de padres no conocidos.
30 agosto 1665	Jusepe Francisco	Jusepe Cerdá y Jusepa Cerdá su hija	Mossén Juan López Licenciado y Rector	Bautizado <i>subconditione</i> . Hijo de padres no conocidos.
9 febrero 1668	Antonia Buenaventura	Juan Hurtado y María Forcura	Mossén Bautista Más	Hija de padres no conocidos.
11 julio 1668	Salvador Jusepe	Bartholomé Martínez y Ana Gallardo	Mossén Juan López Licenciado y Rector	Hijo de padres no conocidos.
10 noviembre 1668	Nicolás Jusepe	Nicolás Hernández y Vicenta Postillo	Mossén Juan López Licenciado y Rector	Hijo de padres no conocidos.
14 noviembre 1668	Francisco Luís	Luis Santaeras y Eufemia Rico	Mossén Juan López Licenciado y Rector	Hijo de padres no conocidos.
3 octubre 1669	Francisco Juan	Juan Hurtado y Catalina Gallardo	Mossén Bautista Más	Hijo de padres no conocidos.
5 noviembre 1669	Jusepa Buenaventura	Jusepe Serdán y Ángela Tarín	Mossén Bautista Más	Hijo de padres no conocidos.
22 septiembre 1670	Jusepa María	Francisco Aznar y Eufemia Rico	Mossén Juan López Licenciado y Rector	Hija de padres no conocidos.
16 abril 1671	Ángela Jusepa	Vicente Más y Vicenta Lledó	Mossén Blas Martínez	Hija de padres no conocidos. Nació el día 12.
24 octubre 1672	Juana María	Francisco Pons y Mariana Pons	Mossén Bautista Más	Hija de padres no conocidos.
5 julio 1673	Jacinta Buenaventura	Mossén Francisco Pérez y Francisca Juan	Mossén Bautista Más	Hija de padres no conocidos.
19 diciembre 1673	Mariana	Mossén Francisco Pérez y Francisca Soriano	Mossén Juan López Licenciado y Rector	Hija de padres no conocidos.
2 julio 1675	Esperanza María	Juan Aznar y Esperanza Ontiniente	Licenciado Salvador Más	Hija de padres no conocidos.
18 mayo 1676	Francisco Buenaventura	Miguel Ferránder y Paula Morello	Mossén Francisco Pérez	Hijo de padres no conocidos.
1 junio 1676	Jusepe	Luis Santacruz y Mariana Martínez	Mossén Salvador Más	Hijo de padres incógnitos.
1 junio 1676	Juan	Juan de Lisian y Francisca Soriano	Mossén Salvador Más	Hijo de padres incógnitos.

22 abril 1678	María Manuela	Cosme Quesada y Mariana Quesada	Mossén Francisco Pérez	Hija de padres no conocidos.
10 abril 1681	Joseph Buenaventura	Simón Guilaberte y Estasia Planelles	Licenciado Salvador Mas	Hijo de padres no conocidos.
27 septiembre 1681	Francisca María Damiana	Martín Miralles y Francisca Martorella	Licenciado Juan Bautista Más	Hija de padres infieles, nuevamente convertida a nuestra santa fe de comisión y por orden del Ordinario.
11 febrero 1682	María Madalena	Joseph Planes y Ventura Planelles	Licenciado Salvador Más	Hija de padres no conocidos.
28 diciembre 1682	Juan Buenaventura	Antonio Soriano Mayor y María Pérez	Mossén Salvador Más	Hijo de padres no conocidos.
15 septiembre 1683	Joseph Francisco	Luis Más y Gertrudis Navarro	Licenciado Salvador Más Rector	Hijo de padres no conocidos.
1 enero 1684	Juan Antonio Emanuel	Luis Más Quesada y Gertrudis	Mossén Juan Viudes Rector	Hijo de padres no conocidos. Por haberle hallado una cédula del bautismo sin fecha ni firma.
16 junio 1684	Jusepa Gertrudis	Miguel Ferrández y Juana Ochoa	Licenciado Salvador Más Rector	Hija de padres no conocidos.
13 noviembre 1684	Juana María	Andrés Polo y Eugenia Miralles	Mossén Juan Viudes Rector	Hija de padres no conocidos.
11 septiembre 1686	Jacinta	Matheo Alfonso y Ángela Tomás	Mossén Juan Viudes Rector	Hija de padres no conocidos.
26 julio 1687	Vicenta Gertrudis	Gaspar Santacruz e Isabel Aznar Doña	Mossén Juan Viudes Rector	Hija de padres no conocidos. Bautizada <i>subconditione</i> por traer una cédula sin firma.
4 marzo 1688	Juana María Anastasia	Bautista Planillas Justicia y Lorena Aznar	Mossén Juan Viudes Rector	Hija de padres no conocidos.
17 marzo 1688	Josefa María Juana	Pedro Quesada Mossén y Mónica Noguera	Licenciado Juan Viudes Rector	Hija de Joseph Quesada y María Batiste. Nació el 15 del 8. Ante matrimonio.

11 junio 1688	Bautista Gabriel	Bautista Planilles y Antonia Lledó	Licenciado Mossén Francisco Pérez	Bautizado <i>subconditione</i> . Hijo de padres no conocidos.
3 septiembre 1688	María Francisca	Joseph Matías y María Zamora	Licenciado Mossén Francisco Pérez	Hija de padres no conocidos.
18 julio 1689	Teresa Buenaventura	Alexandro Gallipienso y Estasia Planilles	Licenciado Juan Viudes Rector	Hija de padres no conocidos.
6 abril 1691 Prohijado (adoptado)	Francisco Xavier Buenaventura	Mossén Joseph Pastor y Eugenia Gumiel	Licenciado Juan Viudes Rector	Hijo de padres no conocidos. Se le dijo y toma por hijo Francisco Ferrández y Francisca Cerdán cónyuges.
14 junio 1697 Prohijado (adoptado)	Joseph Vitorino Juan	Jayme Más de Luís y Jusepa María Alcaraz	Licenciado Juan Viudes Rector	Hijo de padres no conocidos. Bautizado <i>subconditione</i> . Se le ahijaron Joseph Juan y Jusepa Asensio cónyuges.
21 septiembre 1697	María Cayetana	Juan Aznar e Isabel Juan Burgos	Licenciado Juan Viudes Rector	Hija de padres no conocidos.
13 abril 1698	María Gertrudis	Francisco Ceneta y Teodora Pomares	Licenciado Juan Viudes Rector	Niña expósito hija de padres no conocidos.
31 octubre 1700	Theresa María	Miguel Ontiniente de Valentín y Ana María Onteniente	Licenciado Juan Viudes Rector	Hija de padres no conocidos.

BIBLIOGRAFÍA

- ÁLVAREZ SANTALÓ, L. C., 1980: *Marginación social y mentalidad en Andalucía occidental. Expósitos de Sevilla (1613/ 1910)*. Sevilla.
- CALLAHAN, W.J., 1988: *Iglesia, poder y sociedad en España*. Editorial Nerea.
- CARRERES PACHÓN A., 1977: *El problema del niño expósito en la España Ilustrada*. Servicio de publicaciones de la universidad. Salamanca.
- DE LA FUENTE GALÁN, M. P., 1997: "La situación de los expósitos en el siglo XVIII: La encuesta de 1790". *Crónica Nova*, 24.
- DE MIGUEL IBÁÑEZ, M. P., 2007: "Necrópolis mudéjares de Crevillent: Estudio osteológico". *Lucentum*. Alicante.
- DE MURCIA, P. J., 1798: *Discurso político sobre la importancia y necesidad de los hospicios, casas de expósitos y hospitales que tienen todos los Estados, y particularmente, España*. Madrid.

- DOMÍNGUEZ ORTIZ, A., 1987: *Los expósitos en la España moderna: La obra de Antonio de Bilbao*. Granada.
- DOMÍNGUEZ ORTIZ, A., 1990: *Política, demografía y realidad social en la España de la ilustración*. Granada.
- DONCEL DOMÍNGUEZ, J.A., 1993: “La ideología islamista”. *Revista Norba*, 13.
- GIGINTA, M., 2000: *Tratado del remedio de los pobres*. Barcelona.
- GIL LÓPEZ, M. L. y ASENCIO, M. C., 2008: “La población de Crevillent 1609/1646”. *Libro de la Fiesta*. Crevillent.
- GIL LÓPEZ, M. L., 2016: “La población de la Aljama de Crevillent de 1481/1609”. *Crevillent: La Etnografía de un pueblo*, 2. Ayuntamiento de Crevillent.
- GIL LÓPEZ, M. L., BELMONTE, F. y MARTÍN, R., 2020: “La larga primavera de 1648 en Crevillent: La peste”. *Revista de Semana Santa*. Crevillent.
- GOZÁLVEZ, V., 1983: *Crevillente: estudio urbano, demográfico e industrial*. Ayuntamiento de Crevillent.
- ILZARBE LÓPEZ, I., 2013: *Antonio de Bilbao y la ley general de beneficencia*. Universidad de la Rioja.
- LABARTA, A., 1987: *La onomástica de los moriscos valencianos*. Consejo superior de investigaciones científicas. Madrid.
- MARTÍNEZ, B., 1999: “Pobreza y niños en la edad moderna”. *Historia de la educación*, 18. Madrid.
- MAS GALVAÑ, C., 2009: “Llenar un vacío: Crevillente tras la expulsión de los moriscos (1609/1625)”. *Separata del Libro de la Fiesta*. Crevillent.
- MAS GALVAÑ, C., 2020: “Inestabilidad repobladora e insuficiencia hídrica”. *Revista de Semana Santa*. Crevillent.
- MENARGUES, J., 2019: “Crónica dels pobladors de Crevillent”. *Revista de Semana Santa de Crevillent*. Crevillent.
- MOZA ZORRILLA, E., 1999: *Pobreza y beneficencia en la España contemporánea*. Ed. Ariel.
- NEGRÍN FAJARDO, O. 1999: *El niño expósito en el Despotismo Ilustrado*. UNED. Madrid.
- RIPALDA, J., 1956: *Catecismo de la doctrina cristiana*.
- SÁNCHEZ AGESTA, L., 1977: *El problema del niño expósito en la España ilustrada*. Publicaciones de la Universidad de Salamanca.
- SERRANO I JAÉN, J., 1995: “De patricis a burguesos. Elx 1600/1855”. Alicante.
- SEVILLA BUJALANCE, J.L., 2001: *Niños expósitos en nuestro derecho histórico*. Universidad de Córdoba.
- VIDAL GALACHE, F.: *La enfermedad y pobreza en el Madrid del siglo XVII-XIX*. UNED.
- VILLALBA, J.: *Epidemiología de España*, Tomo II.
- VIVES, L., 2006: *Tratado del socorro de pobres*. Diputación de Alicante.

ARCHIVO

- Archivo Ntra. Sra. De Belén. Libro de Bautismos, I.
- Archivo Ntra. Sra. De Belén. Libro Racional de Difuntos.

ENLACES WEB

- Novísima Recopilación de las leyes de España*, tomo II.
- De: https://www.boe.es/biblioteca_juridica/abrir_pdf.php?id=PUB-LH-1993-63_2

ELS PASTORS SERRANS A CREVILLENT: ALGUNS TESTIMONIS DE LA SEUA ESTADA A LA NOSTRA SERRA.

Recibido: ???/??/20?? - Aceptado: ??/??/20??

Vicent-Josep Pérez i Navarro

Resum: Aquest article intenta recollir els testimonis sobre l'estada de pastors transhumants castellans i aragonesos amb ramats d'ovelles a la serra de Crevillent. Aquests pastors procedien de diferents pobles de La Serrania de les actuals províncies de Conca i de Terol i fins als anys 1960 passaven l'hivern al nostre terreny i a poblacions properes. Entre els testimonis s'inclouen les informacions de dones i hòmens de Crevillent que els van conèixer, els grafits que els mateixos pastors van deixar a coves i corrals de la serra, amb la seua signatura i lloc de procedència, i el testimoni directe d'un pastor transhumant que, procedent del poble serrà de Beamud, va passar algunes temporades a la nostra serra.

Paraules clau: Transhumància, ovelles, La Serranía, Crevillent, Beamud, via pecuària.

Abstract: This article tries to collect the testimonies about the stay of Castilian and Aragonese transhumant shepherds with flocks of sheep in the *serra de Crevillent*. These shepherds came from different towns of *La Serrania* region, from the current provinces of *Conca* and *Terol*, and till the end of the year 1960 they spent the winter in our land and in proxim villages. Among the testimonies we include the information of women and men of Crevillent that met these shepherds, and the graffiti that these same shepherds made in the caves and sheep pens of the mountain, with their names and origin place. Finally we include the testimony of Venancio, a transhumant shepherd who, coming from the village of *Beamud*, spent some winters in our mountains.

Keywords: Transhumance, sheep, La Serrania, Crevillent, Beamud, cattle road.

Al meu oncle Jesús

0. INTRODUCCIÓ

L'article que ara llegiu té el seu origen en un altre molt més breu que es va publicar a la revista *Moros y Cristianos. Fiestas Patronales* de Crevillent de l'any 2005. En aquella versió primera la meua intenció era posar per escrit els testimonis que havia pogut recollir de l'estada dels pastors transhumants castellans i aragonesos a la nostra serra. Aquells testimonis eren de dos tipus. Els primers eren els orals, a partir dels relats de persones de Crevillent que havien conegut aquells pastors; els testimonis a qui vam inquirir sobre aquesta qüestió eren generalment hòmens que havien tingut relació directa amb l'activitat de la ramaderia. D'altra banda hi havia els testimonis escrits, en forma de grafits que els pastors forasters havien deixat com a record de la seua estada a coves i corrals de la nostra serra.

La transhumància és una activitat cultural antiquíssima, que buscava optimitzar el rendiment de la cria del ramat, tot traslladant-lo de manera estacional, a la recerca de climes més benignes i major abundància d'aliment a l'hivern. Al nostre terreny, a l'anomenada serra Alta, és a dir, la part més elevada de la serra de Crevillent, era on s'assentaven estacionalment amb els seus ramats d'ovelles aquells hòmens que al nostre poble eren coneguts com a 'els serrans'. Procedien de poblacions molt xicotetes de la comarca anomenada *La Serranía*, a l'extrem oriental del Sistema Ibèric, al nord de la Manxa -el que avui administrativament pertany, des de la divisió en províncies de l'Estat Espanyol l'any 1833, al nord de la província de Conca-, i de la serra aragonesa de l'Albarrasí, a la comarca del mateix nom, dins del que ara pertany administrativament a la província de Terol (Aragó). Així doncs, els qui hivernaven amb els ramats a la nostra serra i altres terrenys propers eren castellans i aragonesos, encara que tots ells eren de parla castellana oriental i pertanyents a una àrea lingüística i cultural que podem considerar més o menys homogènia o comuna, tot i la pertanyença a dos regnes històrics diferents.

Aquesta activitat tradicional va quedar molt reduïda a partir dels anys 1960. A la nostra serra no tenim constància que hagen vingut des de fa almenys 50 anys. Alguns d'aquells ramaders encara segueixen traslladant els ramats des del seu país cap a altres llocs propers a nosaltres, però aquella migració gairebé èpica, a peu amb les ovelles per la *vereda*, va ser substituïda pel viatge ràpid i còmode amb vehicles de transport motoritzats.

En aquest he volgut reproduir l'estructura i continguts originals de l'article primitiu, amb només algunes correccions i aclaracions breus, fins al punt 3, i afegir per separat, a partir del punt 4, el testimoni oral, inesperat i interessantíssim, que vaig recollir posteriorment d'un d'aquells pastors serrans que venien a Crevillent. El motiu de no fer-ne una remodelació completa de l'article és perquè he volgut destacar una coincidència ben inusual que em va succeir arran de la investigació sobre els grafitos dels pastors serrans a la serra de Crevillent. Així, en questa aproximació al tema, es podrà veure amb molta claredat el que ja havia estudiat abans de conèixer el pastor i el que aquest em va aportar posteriorment.

El fet és el següent: només un poc de temps després d'haver recollit els grafitos, d'haver elaborat l'article amb aquests i amb el testimoni de les persones que havia entrevistat, i, per últim, d'haver-lo publicat en l'esmentada revista de festes de Crevillent en octubre de 2005, la meua esposa Mari-Trini Planelles i Mas, que aleshores treballava a un col·legi de Torrellano -o la Torre del Pla, rodal del Camp d'Elx conegut tradicionalment com a 'Lo-i Mori' ("allò d'en Mori, la terra d'en Mori")-, mentre estava a la parada de l'autobús, hi va coincidir amb un home gran que s'hi esperava per a agafar el bus i tornar a sa casa a l'Altet. Aquest home va entaular conversa espontània amb ella i li va explicar que era pastor, natural d'un poble de la serra a Conca, i que en de jove havia sigut transhumant i havia pasturat els ramats a la serra de Crevillent. La meua dona, que sabia que jo havia estudiat aquest tema, li va demanar el telèfon i l'home es va oferir molt amablement

1. El Gasparo el Palla al corral de la Parra, terrenys dels Brufaus, serra de Crevillent

a parlar amb mi. Resultava que li deien Venancio Ferrer. Quan la Mari-Trini m'ho va explicar, de seguida em va sonar familiar el nom. Vaig revisar el meu article, i ahí estava, amb fotografia i tot: era el mateix nom d'un dels grafits més interessants, el que jo havia recollit a la nostra ermita del Picatxo de Sant Gaitano: Venancio Ferrer, de Beamud, Cuenca, que l'any 1945 va signar a la paret interior en ruïnes a punta de navaja, juntament amb el seu germà Àngel.

Una coincidència que a mi em semblà realment extraordinària. Vaig telefonar aquell home de seguida i vam quedar per a parlar a sa casa de l'Altet el 26 d'octubre del 2005. La meua conversa amb en Venancio Ferrer Martínez, de Beamud (Castella) va durar unes 3 hores i va ser interessantíssima; us podeu imaginar que vaig gojar com un xiquet, amb tot el que aquell home, seriós i amable, em contava de la seua joventut i de la seua faena tan estimada: el ramat. L'entrevista va ser enregistrada en cassetts magnetofònics, en format digital amb el sistema Minidisc de Sony i també en vídeo amb la meua càmera Panasonic NV-EX3, amb sistema d'enregistrament amb cinta de MiniDv. Avui en dia tinc tot el material sonor i audiovisual digitalitzat als meus arxius personals. Al punt 4 d'aquest article és on us exposaré una part dels continguts d'aquesta entrevista. Dit això, anem endavant amb el tema.

1. JUSTIFICACIÓ PRÈVIA

Abans de començar amb la matèria d'aquest article, em ve de gust fer una reflexió de tipus personal sobre la cultura tradicional. El qui escriu aquestes línies es va criar en un món que girava l'esquena a la societat preindustrial. Nascut l'any 1968 i adoctrinat culturalment a l'escola i la televisió dels anys 1970-1980, el Crevillent rural i artesà era per a mi poca cosa més que inexistent. Carros, aladres, rodes de menar, el treball de l'esparg, la pisa del vi, l'activitat d'una almàssera, les faenes del conreu de la terra... cap d'aquestes coses no tenien massa significat, ni cara ni ulls. Em semblaven estampes de llibre o imatges de documental, i no les associava amb el món dels meus pares i avis, els quals feia no res les havien viscudes.

Ara que em dedique jo mateix a la docència, comprove com en les noves generacions aquest desconeixement arriba a l'extrem d'entrebancar la comprensió de fets històrics o culturals que, per als de la meua edat, encara podien tenir algun significat. No me n'estaré de posar un exemple: a finals del curs present (204-2005) vaig proposar com a examen de traducció al meu alumnat un text llatí breu, de dificultat ben minsa. La primera frase deia simplement que un bou arrossegava un aladre pel camp; quan em vaig adonar de les dificultats de comprensió que això els provocava, em vaig veure obligat a fer una explicació detallada del que es tractava, i encara així el resultat va ser molt poc satisfactori. Així és que pocs dies després em presente a l'aula amb un enregistrament en vídeo que vaig fer l'any 2002, on es pot veure 'el tio Nari', el nostre darrer pagès tradicional, llaurant amb la mula. A més a més els vaig mostrar uns gravats d'un llibre sobre la fundació de Roma, on s'hi veu l'aladre ritual per a marcar el solc que havia d'assenyalar les muralles de la futura ciutat. Sé quan els meus alumnes s'avorreixen, i sé quan gogen. I estic segur que aquell dia van posar els cinc sentits. Alguns em van sorprendre dies després repetint el crit que el Nari li feia a la mula perquè no es mogué: *aixa!* Tot plegat m'indicava fins a quin punt arriba a ser desconegut aquest món, encara no tan llunyà, i quines sorpreses pot deparar a aquell que el descobreix.

A mi em va captivar: vaig començar a endinsar-me en el coneixement de la nostra tradició cultural preindustrial, primer encuriósit per qüestions lingüístiques i de literatura oral, allò que ara en diuen etnopoètica. Ben aviat vaig poder comprovar que feia ben poc el món era molt diferent, i que, desproveïdes de tots aquells enginys que ens han canviat la vida, les persones s'havien hagut d'espavilar amb tot el que tenien a l'abast. I tot un món se'm va descobrir, d'un valor cultural incalculable, però abocat a l'extinció. Com en la qüestió de la nostra llengua, negada i bandejada de les aules, vaig sentir que se m'havia negat una rastra de coneixements importantíssims, que a l'escola eren practicament menyspreats. Des d'aquell moment vaig tenir clar que havia de recuperar la memòria amagada i parlar sense descans amb la gent gran, dipositària última d'aquell cabal immens de records, de paraules, d'oficis, de vivències.

2. El corral de Parpallota, proximitats del camí de la Garganta, serra de Crevillent

2. ELS PASTORS SERRANS A CREVILLENT

Feta aquesta justificació inicial, certament una mica desproporcionada respecte de l'extensió d'aquest article, passe a tractar el tema que vos vull proposar. Una de les qüestions que més amagades em quedaven era la de la ramaderia tradicional, una activitat bàsica del món tradicional. No tractaré ara —ho faré en altra ocasió— l'activitat ramadera dels nostres conveïns, que m'ha de donar temàtica per a un estudi molt ampli, sinó que em referiré a uns altres pastors, uns que ens arribaven de ben lluny: els serrans, pastors transhumants que venien de *La Serranía* de Conca i Terol, i que passaven l'hivern en la nostra serra amb els seus ramats. Ara farà uns 40 anys que van deixar de venir —el món modern acaba amb tot— i el record que van deixar és encara ben fort com per poder reconstruir bona part de les seues activitats. A més a més van deixar el seu testimoni en forma de grafits en les coves i xosses de la serra, uns testimonis espontanis que ens els acosten extraordinàriament, en un moment congelat en el temps de la seua activitat, del seu llinatge i procedència, del seu sentit del humor i del seu lleure. Vos n'oferiré uns tasts de tot això i em comprometo a reprendre el tema amb més extensió en treballs posteriors.

Entraré en matèria tot dient que no recorde quan vaig sentir parlar per primera volta dels serrans, però les referències que sentia eren sempre molt vagues. Quan estudiava a la

Universitat d'Alacant, al curs 1987-1988, el professor Juan-Luis Roman del Cerro em va explicar que la serra de Crevillent havia estat camí de pas dels ramats des de temps antics. Aquest autor va publicar no fa molt un article al diari *Información* ("Arneva (Vega Baja). Un redil ibèric", dins la secció *Los nombres de nuestros pueblos y lugares*, 03/2/2002) que he conegut tot just mentre redactava aquestes línies, en el qual fa referència a la transhumància a través de la serra de Crevillent, que diu que es pot documentar des d'època ibèrica, amb aquestes paraules:

"Esta trashumancia anual está muy testificada para la época ibérica. Mi colega González Prats, de la Universidad de Alicante, da cuenta de los pueblos ibéricos de la sierra de Crevillent. Sus resultados arqueológicos la confirman al verificar que el barranco de La Rambla ha constituido una de las cañadas o caminos de trashumancia por el que circulaban millares de cabezas de ganado: ovejas, cabras, caballos, bueyes y hasta los perros que vigilaban el ganado, todos en dirección a las praderas de la inmensa palus «inmenso humedal». El aparato defensivo y militar que muestran los asentamientos ibéricos crevillentinos no hace otra cosa que confirmar la importancia de esta ruta, que tenía que ser defendida de ladrones."

En aquest article l'autor ens ofereix un testimoni de la presència als camps d'Oriola de la mateixa transhumància moderna que en el present treball documente a Crevillent. Jo mateix tinc notícies sobre aquesta activitat a la serra oriolana d'Hurchillo i a San Miguel de Salinas.

3. *Es colles des Porrues*, a les Ermitetes, serra de Crevillent

Torne ara de bell nou al meu propi coneixement d'aquesta qüestió al nostre poble. Entre les meues eixides freqüents com a excursionista aficionat a la serra de Crevillent, n'hi ha una que recorde amb una enyorança especial: la que vaig fer amb l'Antonio el Marxanero, que en glòria estiga, el qual em va guiar per una de les rutes de la serra que ell havia fet moltes voltes. Tot just baixant de el Castellar Colorat, per a dirigir-nos cap a el Barranc Fort, em va assenyalar el fondo del tio Molina. Allà hi ha una cova, la cova del tio Molina, prou gran, que degué ser una habitança molt ben acondicionada a la seua època, destinada a servir d'aixoplug durant la temporada de les faenes agrícoles. Té una configuració semblant a les del nucli urbà, amb diferents habitacions, cuina i corral. En una ocasió posterior la vaig visitar i vaig descobrir els primers grafitis dels misteriosos pastors transhumants. Allà s'hi podien llegir noms de persones que deien provenir de diferents pobles manxecs i aragonesos, amb el desig de deixar testimoni del seu pas. Això, juntament amb algunes de les coses que el Marxanero em va contar sobre ells, em van fer interessar-me per aquestes persones que passaven part de la seua vida en la nostra serra. Així vaig començar a fer preguntats als nostres vells pastors sobre aquesta qüestió. Llegiu tot seguit el tastet que vos he promés del que he recollit per tradició oral, i després llegirem els grafitis que he transcrit a diferents llocs de la serra.

4. La Cova del tio Molina, al fondo del tio Molina, serra de Crevillent

Em cal, abans que cap altra cosa, destacar el testimoni de les persones següents, que m'han parlat dels serrans: l'Antonio el Marxanero, el Santiago el Carafal, el Pepe el Tocó, el Pampolet, la Loli la Sargenta, el Guillermo el Belso, el Gasparo el Palla i el Paco el Pipa. A tots ells el meu agraïment més sincer.

Els pastors serrans es reunien a la seua terra per baixar tots junts a l'entrada de l'hivern. Procedents de diferents pobles de la serralada de Conca i Terol, cercaven els pasturatges d'un clima més benigne. Tenim notícia que a l'hora d'ara se celebra per aquelles terres la festa anomenada *la despedida del pastor*, en record dels temps passats. Baixaven a peu per la via pecuària fins al sud del País Valencià. A Crevillent s'anomenen 'vere(d)es', amb aquest manlleu castellà, aquestes vies pecuàries. Anaven hòmens d'edat mitjana i d'altres més jòvens, vestits amb pantalons de pana i una manta al muscle. Eren coneguts amb el nom de ganyans. Duïen ramats enormes d'ovelles, propietat d'amos diferents. Els animals eren marcats per cada propietari, com ara amb una osca a l'orella, cosa que en facilitava el reconeixement a la tornada. Els acompanyaven gossos de gran talla, amb collars de punxes al coll, que antigament els servien per protegir-se de la mossegada mortal dels llops.

Els serrans duïen una cadena llarga, que mesurava exactament l'amplària legal de la *vereda*. Això els permetia d'evitar els abusos dels propietaris de terra que fitaven amb el camí; era freqüent que alguns camperols espavilats, a l'ampara del fet que els pastors sols passaven pel camí quan baixaven i pujaven, d'any en any, aprofitaven per agafar-ne terreny i fer-hi bancals. Si l'agricultor veia els animals menjant-se els conreus i se li acudia d'escriuïssar els pastors, aquests treïen la cadena i mesuraven el camí: el resultat era que els pastors deixaven els animals arrasar tranquilament tot el que estiguera plantat il·legalment dins els límits de la *vereda*, sense que el llaurador poguera fer-hi res.

Un mes abans que els pastors, els precedia un que s'encarregava d'anar a cada poble i arrendar les pastures abans que arribaren els ramats. A Crevillent, i suposem que igualment a cada poble, es feia aquesta mena de subhasta amb els terrenys de la serra que quedaven lliures després d'arrendar als ramaders locals. El procediment era el següent: quan les pastures eixien a licitació, el president de la societat de pastors de Crevillent ofería per elles una quantitat no molt elevada, perquè era l'únic postor; després ho pagaven entre tots els pastors i eixien a pagar 'quatre gitaes', és a dir, una suma insignificant. Les pastures que sobraven les oferien als serrans quan arribaven, per una quantitat molt més elevada del que havien costat inicialment: d'aquesta manera als pastors crevillentins els eixia el pasturatge de bades i encara els sobrava un fons per a la societat.

Una vegada a la serra, cap a l'octubre o novembre, els serrans es repartien per diferents rodals de la serra Alta (el Marxant, les Ortigues, la Moeixa, etc.), i tancaven el ramat als corrals. Solien tancar pel fem, és a dir, als propietaris locals d'alguns corrals els pagaven l'estada amb el fem de les ovelles, complement importantíssim de l'agricultura local, per

a abonar els bancals. Alguns dels pastors oferien també als propietaris de terres de la zona llet o panets de formatge, a canvi del pas o de la pastura en alguns bancals.

Vegeu aquí alguns dels corrals que he pogut documentar, on tancaven els serrans: *el corral del tio Pedrigohero*, per *el pla i Parretes*; el que hi havia a *lo del tio Simó*, per *es Ortigues*; *el corral des Paleres* (o *del tio Xiu*) i *el corral de la Catxa*, a *el Castell Vell*; *el corral del Pantorrilles*, prop de *la Cata*; *el corral del tio Cantahuesso*, per *la Moeixa*; *el Moli des Carafals*, just abans d'arribar a *es Pontets*; el corral de *el Coto el Memòria*; el de *la Palaia*; *el corral de Parpallota*, prop de *la Garganta*. Fins i tot a voltes aprofitaven les balmes o abrics naturals sense cap obra humana, com a *el Barranc Fort*.

A la nit els pastors tenien per costum de reunir-se, els que estaven per un mateix rodal, i sopar tots junts. Ens imaginem una escena semblant a la que tenia lloc cada nit a casa d'un ramader de Crevillent, el Memòria, a la vora de l'ermita del Pont: allà es reunia la família del Memòria i els seus pastors i llauradors, i la dona feia una olla gran de lleties, fetsols o gaspatxos i en menjaven tots, després d'un dia de dura faena.

Els animals pasturaven a la serra, i tenien sempre l'aigua necessària a disposició, en els barranquets i fondos, on per efecte de les barrancades es feien i desfeien clots contínuament, perquè plovia molt més que ara. A més a més, com que era hivern i els

5. Cova del tio Molina, interior

pasturatges estaven frescs, no els calia massa aigua a les ovelles. Ens suposem que sovint es beneficiarien de les fonts o ullals, com ara de la font del Polo, però sí sabem que no ho podien fer de l'aigua, sempre disponible, de les 'colles' (cadolles o cocós, forats excavats en la roca d'un congost per efecte de les barrancades), com ara 'es colles des Porrues' o les de 'la tanca del Castell Vell', que encara hui en dia acostumen a tenir aigua, per bé que poca. Això era perquè les 'colles' estan en la part baixa de la serra, i els serrans no podien baixar de la serra Alta, on tenien adjudicats els pasturatges, perquè podien ser denunciats. Per als serrans els crevillentins els deixaven aquesta zona perquè per on pasturen les ovelles ja no poden menjar les cabres, i així podien menjar tots els animals, els del poble i els forans.

La faena dels pastors serrans al nostre terreny acabava en arribar el bon temps, quan tornaven al seu país, fins a l'any següent. Tot aquest procés era necessari perquè resultava molt més barat i molt menys difícil traslladar els animals que alimentar-los durant tot l'hivern amb els pinsos i palla acumulats. Aquesta activitat es va acabar a començament dels anys 1960, quan començà a resultar ben barat llogar camions per traslladar el ramat, potser a llocs amb pasturatges millors, i els pinsos s'abaratiren fins al punt que resultà més econòmic i còmode tenir els animals enquadrats tot l'hivern que traslladar-los cada any.

3. RECULL DE GRAFITS

Aquests texts humils, gravats o escrits a llapis en l'algeps de les coves, ens proporcionen molta més informació de la que podria semblar a primer colp d'ull. En primer lloc hi podem llegir el nom d'alguns dels pobles de procedència dels serrans: Tragacete i Beamud, en La Serrania de Conca, i Villar del Cobo, en l'Albarrassí de Terol.

Després estan els noms dels pastors: Julian Basaurit, Jesús Gesa, Vicente, Serafín Torralba, Ramiro Balena Escriche, Fernando Martínez Lafuente, Hurtado Martínez, Gerardo Jarque, Benito Pérez González, Ángel Ferrer y Venancio Ferrer. A aquests noms escrits a les parets hem d'afegir el d'Elio, un pastor que es va quedar a viure entre nosaltres i que hem conegut personalment de tota la vida, i també els del pastor Bernardino i la Tomasa, la seua esposa, els quals van fer coneixença fa uns pocs anys amb persones de Crevillent a Sagunt, i els van explicar que de jóvens havien baixat al nostre poble com a matrimoni de novençans i se'n tornaren a la seua terra amb una criatura al ventre d'ella. Aquesta anècdota em va ser narrada per la senyora Vicenta Sánchez -filla del tio Sánchez i esposa del Deme Lledó, el Coveta- que la va viure personalment en un viatge de lleure a aquella ciutat.

Els grafits també ens informen de les condicions meteorològiques, climàtiques i orogràfiques de la nostra serra, a través dels ulls d'uns hòmens provinents d'una muntanya molt diferent a la nostra. I fins i tot hi podem llegir algunes pinzellades de l'humor i de les veleïtats poètiques dels pastors. Pel que fa a la llengua, els grafits, en especial el número 19, mostren unes característiques marcadament dialectals: reflecteixen molt fidelment el dialecte castellà oriental del sud d'Aragó i nord de la Manxa.

Passem, sense més comentari, a llegir aquests grafits. Els he transcrits sense fer-hi cap correcció ortogràfica ni gràfica. Tingueu en compte que les ratlles verticals indiquen la separació de les línies del text.

3.1. De la cova del tio Molina, al fondo del tio Molina (al darrere del Castellar Colorat). Incisos amb un objecte punxagut, potser una navalla.

1: Dia 26 de Enero | de 1955 les he lleva | do el ganado a los se | ñores Serranos. lo cu | al hace un día muy | malo, mucho viento | Diego Prieto

2: JULIAN BASAURIT | TRAGACETE CUENCA | AÑO 1960

3: eres un | tonto | J i [?] Jesus Gesa y un tonto | en esta cuevamelacos cas | me la casco | casco | biesle [...]

4: adios pasi | enpre adios | si dios quiere

5: Dia 3 de Marzo 1959 | oy ace un dia | muy buen dia [De] sol | Tragacete | Cuenca | VICENTE

6: SERAFIN TORRALBA | DE TRAGACET

7: El dia 6 de Marzo | a mi me toca la pichina

8: Teruel | año 1942 Dia 4 de Ma(r)zo | y esta nubol y buena Temperatura | Mala Sierra poco pan y mala agua | y muchas cuevas y malas al barcas | FYRMA Sr Dn | Ramiro Balena Escriche | A Dios [*ratlla de signatura*]

9: El qe lea ste | le trero | me l[?]A [?] ELI | algun tonto leera este latrero

10: Villar del cobo – Teruel | dia 15 de Marzo | ace sol muy vuenta | temperatura | Fernando Martinez | esta cuevas de | molina queme | toque la pichina

11: Julio 191[5?]

1º Viaje a las 7 y 5 en este viaje una hora 8 y 5

8 y 40 buelta á las 9 y 25

9 y 30 - - - 10 y 40

10 y 50 - - - 11 y 40

11 y 50 - - - 1 y 20

3 y 20 4 y 20

4 y 30 5 y 30

5 y 40

12: Fernanado | me despido de esta tierra pa | siempre sidios ciquiere y | si la burra nose muere | dia 5 de abril del año | 1962 | serrano | de Villar del | cobo Teruel

13: dia [5?] | de abril | estubo aquí | Fernando Mar(t)inez | Lafuente de | Teruel

14: [.....] dia 1960 | 22 M(arzo?) | R B Escriche

15: JULIAN

16: octubre | dia 16 de 1957 Hurtado Martinez este man ue tocara la [.....] | para que de c [.....]

3.2. A una cova de pastor al camí que va cap als Fondons, tot just havent pujat la costera des Dragons-la Bigotilla (des de la Moeixa), prop del Barranc Fort i es Ortigues. A llapis.

17: Dia 16 | de fevrero 1934 | hesta aqui Jerardo | Jarque de Teruel y [Aire?]y. frio

18: La mujer hes un ana- | be e que atodo el mun(do) | atropella que poco | del mundo sabe aquel que | sen barque en ella | Jerardo Jarque

3.3. Al corral des Paleres o del tio Xiu (al Castell Vell, prop del Barranc Fort). Incís.

19: dia 26 de Marzo | del 1960 | esta llobiendo y aze unabuena | temperatura pero llreba (sic) no Ay porque esta sieRa no echa nada Mas | que Riscos que E estoy arto de bajalo y subillos y el que lea stos Rengones | que Me toque los cojone y si no le payce bien que me la Menee y el que lea es | tos Remgon es un Maricon seRano Benito perez Gonzalez | de Tragacete Cuenca

3.4. A la xossa del tio Ruig. Incís

20: JULIAN BASAURIT | TRAGACE(T)E CUENCA | AÑO 1960 | ME DESPIDO DE ESTA | TIERRA PARA | SIENPRE | SI DIOS QUIERE | Y LA BURRA | NO SE MUE | RE

3.5. A la cova l'Auela. Incís

21: del 1960 | dia 29 deMarzo | estubo aqui | Benito Pérez SeRRano | de Tragacete | Cuenca es | toy Mu con[...]| u porque | Mese aMue[...]| el perro esta Ma[...]| ña de la este | [...]

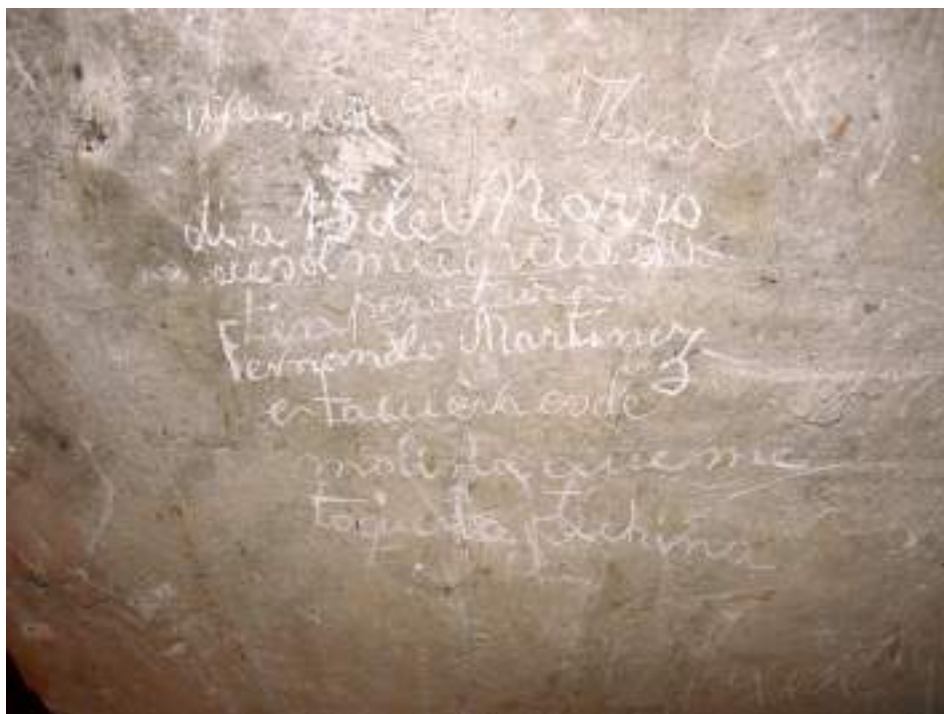
3.6. A l'ermita de Sant Gaitano, als Anouers, prop del Picatxo de Sant Gaitano. El primer incís i repassat amb llapis, el segon a llapis.

22: CUENCA NATURAL DE | BEAMUD | ANgEL FERRER | AÑO 1945 [entre les línies 1 i 2:] VENANCIO F(E)RRER

23: Dia 26-[-]-[.] | yzo un dia de f[...]| muy g[...]| de [...] | Cuenca | Beamud | [..ill...]

4. ENTREVISTA A EN VENANCIO FERRER MARTÍNEZ, PASTOR SERRÀ.

En Venancio Ferrer Martínez va nàixer l'any 1929, fill de la Concepción Martínez i del Rufino Ferrer, a Beamud de la Sierra, o simplement Beamud, a la comarca de La Serranía, a uns 50 quilòmetres de la capital de la província, Conca. Eren 7 germans, dels quals, inadvertidament, em va dir només el nom de 6: Rufino (el major, que era cego), Venancio, Ángel, Leo (Leónidas), Sofía i Florencia. Son pare, que va morir quan ell era

6. Grafit de la cova del tio Molina

menut, deixant la mare tota sola per a pujar la progènie, havia tingut al poble un taller de ferrar cavalleries. El Rufino feia aquest treball per als animals del poble i per als dels *cortijos*, *rentos* o *caseríos*, ja que els propietaris, ramaders, tenien també cavalleries per a servir-se'n en les faenes.

Beamud, en plena serra, era un lloc on hi nevava molt a l'hivern. Quan Venancio era un xiquet, La Serranía no estava afectada encara pel despoblament sever i totes les famílies hi vivien al poble. Tot el cicle de la vida consistia a recollir en estiu per a menjar en hivern, com les formigues, em deia Venancio. Aquesta referència per a descriure el mode de vida ens fa pensar de seguida en la coneguda falla d'Isop, popularitzada per Lafontaine i Samaniego, entre molts altres. Tot això ens fa l'efecte d'un terreny amb unes condicions de vida rigoroses. Cada parcel·la tenia su *parecico de burros*, i a l'estiu es collia el cereal, es trillava a les eres del poble i s'emmagatzemava el gra. Hi havia un *molinico* on cadascú baixava amb la cavalleria a moldre el blat. La farina es pastava i el pa de cada casa es coïa en un dels 3 forns que tenia el *pueblito*. El pa es feia per a tota la setmana i es guardava en una *artesa*.

S'hi feia també la matança del porc i es feien embotits que s'assecaven en *varas*, *jamonés* amb sal, i l'anomenat *frito* que es conservava en *orzas*. Per a acompanyar, a

més, la *fritanga*, *costillas* i la *vara de chorizos* del porc, es matava un *carnero* que des de xicotet estava *capón*. De tota aquesta carn es tirava mà després per posar a la bossa del pastor, *para merienda*.

Els grans ramaders del poble i dels voltants que eren propietaris de moltes ovelles no es conformaven amb aquesta vida i duïen el ramat *a extremo*, a llocs més càlids en hivern, és a dir, feien la transhumància, cap a Andalusia i les comarques alacantines.

Venancio va començar a treballar quan encara era un xiquet, orfe de pare, al seu poble de la serra, com a pastoret aprenent amb pastors més grans de les proximitats, i després també com a pastor per a una ramadera vídua de molt de pes, la senyora Natalia. Posteriorment ja venia de *vereda*, cap a la serra de Crevillent, al Molar d'Elx i a Albaterra. Finalment va acabar vivint entre nosaltres: sempre li havia dit a sa mare que no es casaria a Beamud, perquè el seu ofici de pastor trashumant li faria estar separat de l'esposa durant mig any. Ell volia establir-se a un lloc on poguera retirar-se a casa amb la família totes les nits. I així va ser. A *el Campico* de Guardamar conegué una xicona d'Oriola amb la qual es va casar, va deixar el seu poble i es va establir a la comarca del Baix Vinalopó, primer a l'Escuera, després pel seu compte a l'Altet, on va tenir ramat propi durant 25 anys. En Venancio hi va pasturar les seues ovelles, unes 300, pels bancals del Camp d'Elx, a les proximitats de l'aeroport, fins que es va fer gran. A nosaltres, però, ara ens interessa especialmet tot allò que respecta a la seua activitat com a pastor trashumant, sobretot la

7. Tragacete, a *La Serranía*, la Manxa

seua relació amb la nostra serra durant la seu joventut, i això és el que intentarem detallar tot seguit.

Com hem dit més amunt, el poble d'en Venancio, Beamud, en la seua joventut era una vila petita, però encara no afectada per la despoblació. No tothom vivia del ramat: n'hi havia de totes les activitats, però en particular destacava la de *sacar resina* dels pins, que es venia, segons en Venancio, per a fer medecines: eren els *resineros*, que treballaven extraent la reïna amb una destral i un pot de llauna penjat d'un clau. La reïna es dipositava en *barriles* que baixaven a *puerto*. Tots els habitants de Beamud eren, a més, llauradors, però no podien menjar només de l'agricultura, ja que el terreny era de muntanya i el clima molt dur en hivern, amb nevades fortes; a més, tots els hòmens havien de treballar als pins o al ramat. S'hi conreava forment, civada, avena, creïlles *pa gasto*, fesols, bajoquetes...: cada família tenia la seua *hortalícica* i s'hi collia per al consum de l'any.

Als 14 anys un germà gran se'n va dur en Venancio a Uña, un poble proper, a fer d'acompanyant d'un ramader d'allà (*un chaval pa acompanyar al abuelo*), un home gran, el tio Marianete, que va arribar als 105 anys i que encara vestia a l'ús d'èpoques passades, amb mocador al cap i aquells *calzones* que arribaven fins als genolls. Aquell home en sabia moltíssim, de l'ofici del ramat i el Venancio n'hi va aprendre moltes lliçons al camp. Em contà algunes, que ara compratis amb els lectors. Tenia l'home dos gossos mastins grans, que es quedaven a la nit guardant les ovelles, encara que en aquelles serres ja no hi havia llops. Anava una volta Venancio amb aquell viejete amb el ramat i els gossos, i s'aturen a un lloc ample, i diu: *-Venga, puñeta, chiquillo, qué vamos a comer?* Tenia els gossos davant, i no és que tingueren fam, però els donava a menjar. Aleshores, li tira mà a l'orella a Venancio i li diu: *-Mira, chiquillo, los animales, si hay que echarles un pedazo así de grande, lo echas de una vez, porque así ni se enteran, se comen lo que llevas.*

En altra ocasió duia un *atajo de ganao*, uns cinc-cents caps; i era costum allí que si els corders estaven barats a l'hora de vendre'ls, se'n capaven alguns per tal que s'engreixaren. Es feia així: tombaven el corder, li'n treien les dues boles i deixaven la pell. La ferida es desinfectava i s'amarrava amb un espart. El corder es quedava durant uns dies encongít (ens ho podem ben imaginar!), anava una mica coixet, però a la fi es curava. Aquests castrones (moltons) engreixaven molt, i un apoderat dels amos que tenia aquesta funció, els venia quan ho trobava convenient. El fet és que els *carneros castraos* duïen *els cencerros* (esquelles) més bonics. A Venancio li cridava molt l'atenció que un d'ells duïa una esquella que no sonava, i no parava de preguntar-li al iaio el perquè: *-Bueno, tio Mariano, ¿por qué no toca el cencerro del carnero ese castrón que lleva los cuernos?* I l'home es resistia a dir-li-ho: *-Puñeta, qué preguntón que eres, el chiquillo! Al final tendré que decirte el secreto.* Fins i tot Venancio, una volta que estava soles amb el ramat, va intentar agafar el moltó per a satisfer la curiositat, però ell tot sol no ho pogué fer, l'animal tenia tanta força que no es deixava i l'arrossegava. A la fi el vell li contà el secret: quan hi ha moltes cries jóvens en el ramat, *ganao de recrió*, entre elles ixen molts

8. Villar del Cobo, a la serra de l'Albarrassí, Aragó

modorros, bojós, als quals *se les vuelven los sesos agua*, i no fan altra cosa que fer voltes contínuament. Aleshores, quan ix algun *modorro*, se'l sacrifica, i els pocs cervellets que li queden, juntament amb la melsa, es fiquen en un pot, o en un cencerro, tapat amb un suro enganxat amb els *ribetes* doblegats. Es penja d'un dels animals que van *capones*, i per això no sona aquella esquella, perquè duu la *medecina* dins, la qual, deia, evita que isquen més *modorros*.

Un secret més que va aprendre del tio Marianete: quan una ovella té un *mal parto* i pateix un avortament, tira el corder abans d'hora, però a trossos, durant 2 o tres dies; d'això se'n diu *malparir* i l'ovella pot morir en aquest tràngol. Per a evitar-ho, aquell senyor agafava un espart verd, sense picar, i amb ell feia un *vencejo* (vencill) o *cuerda*. A aquest *vencejo* li has de fer 6 nusos i després l'has d'amarrar al ventre de l'animal malalt; amb el nus amb què l'amarres n'han de fer set, i aquesta corda *-filete, como dicen por estas tierras, cuerda se llamaba en mi tierra*, aclareix Venancio- es queda envoltant el cos de la *res*, com un *fajín*, que no li aprete. Amb això l'ovella va purgant-se a poc a poc, deixa anar totes les restes que porta dins i queda neta i sana.

I un altre més encara: als ulls dels animals a voltes els ix el que en diuen una *nube, granizo o pinta*, és a dir, un mussol, o *tramussol* que diem a Crevillent. Quan tenen un ull malalt així, aquest els pot saltar. El pastor ha de dur sempre a la butxaca una *hebra de lana azul* per a aquest cas, i quan veu que a un animal li plora l'ull, li ha de fer un foradet amb

la navaja a la punta de l'orella del costat de l'ull malalt. Aleshores per aquell foradet, pel qual raja una goteta de sang, s'ha de passar aquell bri de fil de llana blau i nugar-lo, fer-li un *nudito*, un *cabo*, i deixar-lo-hi penjant. Aquell tros de fil s'empaparà en sang i gotejarà, fins i tot les mans del pastor estaran sullades de sang. Aleshores, amb l'ovella tombada a terra, davall teu, li has d'obrir l'ull i deixar-hi caure dintre sang de la que goteja del fil, tres voltes, i a més li hi has d'escopir. L'ovella sotmesa a aquesta pràctica es cura, no perdrà l'ull: podrà veure-hi després més o menys, però l'ull no li saltarà. Aquesta era la saviesa ancestral del tio Marianete.

Quan Venancio passà a treballar per a l'ama Natalia, n'eren tres els pastors en estiu: ell, son germà i un altre pastor ja casat, Honorino. En estiu, per a baixar-les cap al sud, s'hi afegien 5 pastors més, temporers, que també duïen una vintena o poc més d'ovelles pròpies. Els pastors a sou menjaven tots a casa de la senyora. Tots els dies se'ls preparava a la casa la *merienda*: pa i *tajás*, com ara de truita, per a endur-se'n al camp a la bossa.

Els ramats i els pastors passaven l'estiu al poble i proximitats. A unes dues hores de camí des del poble a la muntanya, es deixaven solts els ramats grans per la nit, a la muntanya propietat del govern, anomenada *tierra muerta*. En canvi, els ramats xicotets de propietaris modestes feien nit al poble, tancats a los postigos particulars. Quan s'apropava l'hivern, el dia de *To Santos*, dia amunt, dia avall, marxaven a peu, ramats i pastors, *de vereda*, o, com es deia també a la transhumància, *a extremo*. En general tardaven uns 25 dies en arribar a la destinació, si les ovelles anaven criant, ja que, si generalment avançaven uns 20 quilòmetres diaris, en aquell estat no podien marxar-ne més de 10.

Els pastors anaven amb roba de pana, una bossa, una manta de llana i unes *abarcas* (espartenyas). El calcer els era proporcionat per l'amo del ramat, i la sola era feta de roda de goma ben grossa. La part de corretja que duïa el calcer, en cas de necessitar ser adobada, la reparaven els pastors mateixos amb uns claus xicotets anomenats *clavillos* o *tachuelas*, un filferro i uns alicates que duïen a la bossa: s'hi feien unes *lañas*, és a dir, com una mena de grapes que es *repuchaban* (?) per dins, per a enganxar la corretja que s'havia trencat. La manta de llana protegia el cos –tot i que era inservible, és clar, quan plovia-, i per un extrem estava doblada per la meitat i cosida de manera que formava un *bujón*, el qual tenia la finalitat de ficar-hi els corderets nounats durant el camí per poder-los transportar al muscle; el corder es sostenia pel bujón alhora que treia el cap de la manta.

Baix de la manta anaven molt ben aprofitats, amb bons jerséis de llana fets a casa. La mare del Venancio els feia: xollaven una ovella i del velló feia *calcetines* i *jersés* i d'altres peces de roba. El velló es rentava bé, després amb les mans feia a mode de *rollizos*, embolicant-lo. Després el cardava, amb uns raspalls que s'anomenaven *las cardas*. Tot seguit en treia del velló un hilico que es posava al fus, al *torcedor*, i filava el fil de llana a la manera tradicional. Finalment feia les peces de vestir amb les agulles de punt.

9. Ermita de Sant Gaitano, al peu del Picatxo de Sant Gaitano, paratge dels Anouers, serra de Crevillent

Per a no banyar-se els pantalons amb la pluja, amb la pell d'una ovella es feien uns *zaunes*, és a dir, un protector per a les cuixes format per una *bragueta* cosida i dues *garras* o mig camals fins als genolls, que s'enganxaven per darrere de la cintura amb *hebillas*. Alguns pastors portaven *delanteras* de couro, que eren cares i poc efectives, perquè no eren impermeables. Per baix dels genolls duïen *polainas* de couro, i als peus les *abarcas*. Al cap, una *gorra*, redona o amb visera.

En el moment de la partida, *el dia de To Santos* com hem dit abans, el propietari del ramat que havia de viatjar, ja havia anat previament a la ciutat de Conca –a peu o en cavalleria–, ell mateix o un pastor encarregat, a traure la *guia*, és a dir, la licència o permís que certificava que el ramat estava sa i es podia transportar d'un lloc a altre. Aquesta *guia* també s'havia de traure en estiu per a pasturar a les muntanyes del govern de *La Serranía*. Aleshores, amb aquest permís en mà, el ramat havia de partir el dia convingut, *lloviera* o *nevara*. Aquesta *guia* la feia el govern i permetia als ramaders justificar que el ramat no tenia cap de les malalties que sovint el podien afectar. Malalties com ara la *viruela* i la *cojera* o *mal de pezuña*, o la que en primavera els afectava, anomenada *bastilla*, per a la qual no hi havia vacuna encara en aquells temps (posteriorment sí) i que tenia el procés següent: les ovelles es queden fluïxes en hivern,

10. Grafit de l'ermita de Sant Gaitano

i en arribar la primavera, *al hacer sangre otra vez*, s'hi podien morir. Això Venancio creu que era el mateix que també en deien del bazo.

A Beamud les ovelles pasturaven als dos costats de la *vereda* que venia de Terol, i quan s'apropava el temps de baixar, no es podien deixar totes soles al camp, perquè de bon de matí, instintivament, es posaven a caminar cap al sud i els pastors haurien hagut de matinar molt per impedir-ho. El mateix es repetia al sud amb l'arribada de la primavera: cap al dia 15 de maig, encara que hi hagués encara abundància de menjar, les ovelles no estaven contentes i estaven desitjant d'enfilar la *vereda*, la qual es coneixien de memòria.

L'última nit que els pastors passaven a casa de l'ama Natalia, el costum d'ella era de fer *pollo con arroz*, amb motiu que a l'endemà marxaven *al Reino*, és a dir, a l'antic Regne de València. En Venancio em digué que així és com ho anomenaven, tot i exposar tot seguit algunes reticències referides a la lògica d'aquest nom, perquè a ell mateix li provocava extranyesa. Lògicament aquesta denominació transmetia oralment, als països propers, el record de la configuració política independent del nostre territori anterior al Decret de Nova Planta: el record de l'existència del nostre país, doncs, va sobreviure fins al segle XX a la desintegració política provocada per la invasió de Castella. La mateixa denominació tradicional del País Valencià pels seus veïns propers l'he poguda sentir

encara dins de Múrcia, a les proximitats de l'Horta d'Oriola, *el Reino*, i també a la zona sud de les Terres de l'Ebre, a Catalunya, on en diuen *lo Reine*.

Quan els pastors de Beamud baixaven a la tardor, amb destinació a Albaterra, Crevillent, Elx o Santa Pola, com que el dia era més curt que a la primavera i les ovelles anaven criant, tardaven molt més que a la tornada: uns 25 dies, com hem dit amunt. De tornada, en canvi, la partida era cap al 20 de maig i només hi tardaven uns 13 dies, ja que la jornada de camí era pràcticament el doble que la de baixada. Quan tornaven, comunicaven per carta a casa quin dia havia de ser l'arribada. Quan arribaven a la penya o muntanya, a *Tierra Muerta*, els esperaven les dones, filles i fills dels que eren casats i l'ama Natalia, la qual preparava un bon menjar. L'alegria era general. Si el ramat tornava gras, perquè havia estat un any de pluges, hi havia més alegria encara i l'ama tenia més ànim per a fer gasto en aquell àpat.

Tornem, però, a la baixada. Aquesta es feia per la *vereda*, que és el nom castellà del camí ramader o lligall, el camí pel qual tenen dret de pas els pastors amb els ramats, nom que és usual també al valencià de Crevillent amb la forma *verea*, i que s'hi aplica com a topònim a algunes vies de pas del nostre terme. Entre els 7 pastors que aproximadament solien formar la colla, sempre n'hi havia un al qui l'ama li donava el comandament: el *mayoral*, que era el qui portava la *guía* o *licencia*, els diners, i tenia el *mando*: era, com se'n deia, *el que hacía cabeza* en la marxa.

11. Venancio Ferrer de Beamud

Amb ells viatjava també un parell de cavalleries, amb el menjar dels pastors i les bèsties. De comprar el que havien de menester per a menjar s'encarregava l'amo o el *mayoral*; en el cas dels ramats del Venancio, un fill de l'amo del ramat els acompanyava i anava amb les cavalleries. Les cavalleries anaven a banda del ramat, pels camins, no per la *vereda*. Als pobles compraven el que necessitaven per a menjar, com ara arròs i creïlles. Encara que els llocs on havien de parar per a passar la nit estaven establerts de bon principi, com que hi havia dies que marxaven més o menys, l'amo que anava amb les cavalleries solia preguntar, al que feia de cap dels que anaven a peu amb les ovelles, a quina hora aproximada calculava que arribarien a dormir aquell dia. Aleshores, les cavalleries s'hi avançaven al lloc convingut, hi descarregaven, i recollien llenya al camp –a la Manxa, com no n'hi havia molta, collien unes quantes mates d'espert-, hi feien la *lumbre* i preparaven el *rancho*. Allà hi feien nit. Quan dormien al bell mig del camp, al ras, sense tancar les ovelles en cap corral, es feia una *imaginaria*: el primer dia que eixien es feia a la sort l'ordre dels torns de vigilància. A qui li tocava el primer torn, en acabar, havia de despertar al de la segona imaginaria, i així successivament. En dies posteriors l'ordre dels torns de vigilància canviava. No es podia deixar les ovelles sense vigilar a la nit, perquè si no, se n'anaven soles. El primer torn era molt bo, perquè venien fatigades del camí i estaven quietes, però al segon, que ja estaven descansades, ja volien marxar a menjar, i el vigilant havia de fer voltes a peu per tal d'evitar-ho.

Durant la jornada de camí les ovelles havien d'aturar-se a menjar de tant en tant, paraven on hi havia pastura i hi menjaven en un tres i no res: en 20 o 25 minuts

12. Beamud, a *La Serranía*, la Manxa

13. Uña, a la Serrania, la Manxa

enllestien i de seguida elles mateixes es tornaven a ficar a la *vereda* i es posaven en marxa.

En aquest camí coincidien els de Beamud amb els pastors i ramats d'altres pobles, que anaven a voltes amb diferència d'alguna jornada respecte d'ells. En ocasions s'avançaven els uns als altres, i hi baixaven ramaderies de tots els *ramos*. Al començament anaven pel mateix lloc que les ovelles, però en arribar prop del Campillo de Togores, començava una altra *vereda* diferent, per la qual es desviaven cap a Andalusia els altres animals, com ara, vaques i *cabras de Salamanca*, mentre que les ovelles continuaven cap al *Reino*.

Marxaven tots els ramats d'ovelles per la mateixa *vereda*, que es dividia en *ramaes* per a conduir a altres direccions. Venancio recorda que la principal mesurava d'ampla unes 90 *varas*, i que n'hi havia una altra que en tenia unes 40. Ja no recordava bé si els espais que hi havia per a que el ramat poguera pasturar i descansar eren cada 10 o cada 15 quilòmetres. En preguntar-li per aquella famosa cadena que esmentaven els pastors de Crevillent, destinada a mesurar l'amplària del camí i resoldre possibles conflictes amb els llauradors, en Venancio em digué que del que portava el caporal en deien la *cinta*, perquè era a mode d'una cinta mètrica.

Aleshores em comentà que, és clar, en tota l'amplària de la *vereda* no s'havia de llaurar ni plantar, però en ocasions els agricultors amb terres que hi fitaven, traspassaven els límits, plantaven dintre de la *vereda* i deixaven un pas molt estret als ramats. En aquests casos, però, generalment la voluntat dels pastors era de fer el menys mal possible al que

hi havia plantat i, si s'hi podia passar sense fer malbé les plantacions, ho procuraven fer. A un lloc anomenat El Llano de la Grieta, al terme de Chinchilla, els llauradors apuraven tant, que un ramat d'unes 2000 ovelles ho tenia molt difícil per a passar-hi, i ho havien de netejar, però a l'any següent ho havien tornat a plantar.

Un altre cas era el de l'Alguenya, dins del País Valencià, per on passaven quan anaven en direcció a la serra d'Albatera. Els pastors s'havien separat de la vereda principal més amunt del poble anomenat El Bonete. Aquesta vereda que passava per l'Alguenya era més estreta, de 40 vares i, a més, al pas per aquest poble, estava tota plantada de vinya, de manera que només hi deixaven un *camínico*, en paraules d'en Venancio. Però quan els pastors amb els ramats hi havien de passar, els xiquets i xiquetes i les dones els eixien a rebre amb la bota de vi, ametlles i figues (seques) per a obsequiar-los. Aleshores, com els pastors veien aquella voluntat tan gran en les persones de l'Alguenya, que no volien que els feren malbé les vinyes, ells feien estretar els ramats per a passar per allí, que era un tram curt, per tal de no fer mal.

Ben contrària era l'experiència que m'explicà del pas per Cabdet, l'antiga ciutat valenciana que va ser furtada del nostre país pel rei Borbó, la qual passà a formar part de Castella com a conseqüència de la guerra de Successió. Segons Venancio, la *vereda* passava pel bell mig del poble, formant el carrer més tort i amb revoltes de tot el nucli urbà: abans d'entrar al poble contaven les ovelles, i després, en eixir, les tornaven a contar i sempre els en mancaven 4 o 5 reses. Ja ho tenien previst els pastors, i en passar per Cabdet procuraven de situar-se a intervals en què pogueren controlar visualment tot el

14. Campillo de Altobuey, la Manxa

15. La Rambla d'Elx

ramat. Tot i així, els robaven les ovelles, perquè el carrer era estret i les cases formaven ixents que tapaven la vista completa, així que era ben fàcil de tenir una porta oberta, fer entrar una ovella i tancar tot seguit sense que els pastors se'n pogueren adonar. En general comenta que el pas per la Manxa, per la província d'Albacete, presentava més problemes que no quan arribaven al nostre país, principalment per l'abundància de ramaders locals que havien de guardar els seus interessos, així que els transhumants havien de baixar amb cautela i tots els permisos en regla.

Tornem de bell nou a la descripció del recorregut. La *vereda real*, que agafaven els pastors de Beamud venia de Terol i passava a una distància d'uns 20 quilòmetres del poble. Eixien del seu terreny, prenien la *vereda* i enfilaven cap al sud. La primera nit anaven a dormir -*hacer noche*- a un lloc que deien El Pueblo de la Cierva, un poblet molt xicotet, però no dins del poble, sinó a la muntanya, baix dels pins, ploguera o tronara. Com a molt, anaven a algun *cortijo* proper al camí on els deixaren estar, però com que no hi havia *patios* grans on es pogueren tancar les ovelles, aquestes dormien a la porta i així al menys els pastors tenien un aixopluc. Passaven després La Dehesa de Navarramiro i després El Campillo de Altobuey, i anaven a dormir a La Rambla de San Pedro. Des d'allí feien una altra *jornada* cap al bell mig de la Manxa. Passaven del límit de la província de Conca a la d'Albacete i anaven a dormir a un *caserío* anomenat Cenizate, on Venancio diu que estaven molt ben allotjats. Des d'allí, a l'endemà, a Valdeganga, per on travessaven el riu Xúquer i hi feien nit: hi havia uns corrals anomenats Los Corrucos, on cabien totes les

ovelles, i unes *caseticas* per als pastors. En total, em contà Venancio, tenien cobert només quatre nits durant el camí.

D'aquí ja enfilaven cap a Chinchilla, a la serra de Guiruelas. Una altra jornada fins a El Bonete, una altra a fer nit a Almansa, des d'allà una altra fins a La Encina. En aquest punt els ramats es dividien: els que anaven direcció a València se n'anaven per la Font de la Figuera, i els que continuaven més cap al sud anaven a dormir al terme de Novelda. Aquí, només passar el *puerto del Matadero*, començaven a dividir-se els pastors i les ovelles pels diferents ramales del camí ramader: alguns es quedaven ja a Montfort, a la *sierra del Sid*, d'altres passaven Asp i es dirigien a Crevillent. Els qui continuaven, des de Novelda baixaven per la Rambla d'Elx, per la zona del pantà. Anaven a dormir al bell mig de la Rambla, ben prop del poble d'Elx, a la Casa la Rata, on també hi havia un corral per a tancar les ovelles, prop del pont de ferro, un lloc on també diu que estaven molt bé. Des d'aquest punt anaven *a extremo*, en direcció a Santa Pola. A Santa Pola alguns es quedaven, d'altres continuaven *de vereda* pel Salar, cap a la Marina (el Molar), a la finca l'Escuera, els anys que la tenien arrendada, i també cap a Guardamar. Aquest repartiment entre diferents llocs era motivat pel fet que al nostre terreny les finques eren molt xicotetes per a poder contenir tan gran quantitat de ramat com ells portaven.

Venancio va estar a la serra de Crevillent i posteriorment també a Albatera, amb un altre patró diferent, durant dues temporades, quan va entrar en quintes. Per a anar a la serra d'Albatera, des de l'Alguenya, es dirigien al Fondó dels Frares i seguïen per a fer

16. La Rambla d'Elx. Pont de ferro

nit al corral del Sastre, una cova amb pati a la mateixa muntanya. En aquest terreny havia dos grups repartits de dos ramats, i els quatre pastors es recollien totes les nits a Albaterra, a una finca anomenada Los Ligeros, que pertanyia a una dona molt rica del Fondó dels Frares, anomenada la tia Anica. Sembla que hi havia un altre pastor en una caseta.

Quan a Venancio li tocava venir a la serra de Crevillent, des de Novelda ja anaven directament a fer nit a la serra Alta, és a dir, a la part més elevada de la nostra serra, on era el que ell en deia la *torreta* (a la Vella). El *ganao de vacío* dormia allà, al ras, solt. Venancio i son germà, a partir d'aquell moment, anaven a fer nit a una cosa que anomenaven *Los Evangelistas*, on tenien *el hato*, és a dir, *la comida y el dormitorio*. En Venancio recordava molt bé, després de 60 anys, els racons i els noms de la nostra serra. Em contava, per exemple, que una mica més avall d'on son germà i ell s'aixoplugaven, estava la casa de La Hoya –el lloc que antigament s'anomenava el Catí- on hi havia dos germans fadrins que hi tenien ramat de cabra blanca. Darrere del corral del Sastre també recordava que hi havia una cova on tenia ramat el *Algezere*, que no els mirava amb bons ulls, als pastors forans (*más borde que la madre que...*), igual que l'home que era al càrrec de la finca Las Parretas (les Parretes). Reconeixia, però, que era normal que aquelles persones es molestaren, ja que tenien uns poquets animals i ells arribaven amb una bona tropa que arrambava amb tota l'herba.

Recordava també un *peñascal* gran, un *cerro*, que en deien El Campanario (el Campanar), a la part de darrere del qual, i mirant cap avant, estava El Pocico de la Miel (el Pouet de la Mel). Al pic de la serra hi havia el corral de Sebolla i, a baix, Las Ortigas (les Ortigues), on també hi havia un corral; i cap a l'altra banda, San Gayetano (el Picatxo de Sant Gaitano), i La Cueva de Jaime de la Sierra.

Els dos germans tenien arrendats els pasturatges de la serra de Crevillent. Aquesta operació la feia l'amo dels ramats abans que aquests baixaren: al setembre *echaba un viaje* ell mateix, en tren, a *arrendar pastos*. Anava a Elx, a Santa Pola, a Albaterra, a Crevillent, allà *ande le daban cábila*, i feia el tracte amb el *rematante*, que era el qui arrendava els terrenys per al ramat transhumant. Calia avançar-se amb una bona oferta que superara la d'altres ramaders procedents d'altres llocs.

A la nostra serra en general tenien el ramat solt, el deixaven *campero*. Durant el dia el tenien pasturant per la part més baixa (*los bajos*) de la serra, i deprés a la nit *se empinaban*, és a dir, pujaven més amunt, Tanmateix cal diferenciar, d'una banda, el *ganao de vacío*, format per *corderas nuevas*, que encara no crien, i per *los simentales*, els mascles. Aquest ramat, que sempre dormia al ras, el duia Venancio, que aleshores era encara un xicon, per tot arreu de la serra. D'altra banda estaven les ovelles de cria i *las parías*, que duia son germà, més cap avall, on hi havia pasturatges més abundants; aquestes les tancava a la nit al corral del Sastre. Acabada la jornada, els dos germans es retiraven a l'altra banda de la serra, a la casa esmentada abans, dels Evangelistes.

17. Casa dels Evangelistes, umbria de la serra de Crevillent

Durant el dia, que passaven tot sencer al camp, a la *cartera* que duïen es posaven una *merienda*: un bocí de pa, y un *peazo de carne que teniamos de alguna res que s'havia desgraciao*, tal com diu Venancio. A la nit, a la casa dels Evangelistes, hi menjaven creïlles, arròs, *gachas*, *migas*. Allà tenien també penjat algun d'aquells animals que els havia eixit *modorro* i l'havien degollat. D'aquesta provisió en feien carn fregida i els *guisotes*. Deixaven un *putxero* (olla), en les restes del foc en terra amb què s'havien preparat l'esmorzar al matí, amb una mica de carn i *habitxueles*, i allò es feia durant tot el dia, al caliu de les brases. Quan tornaven a la nit, hi afegien una mica d'arròs, ho acabaven de coure i a sopar. No oblidava Venancio la faena que els va fer en una ocasió un gatet que tenien a la casa, un dia que van deixar l'olla amb la carn i els fesols fent-se durant el dia: el gat, quan els tions es van fer cendra i el menjar era gelat, va anar agafant les peces de carn una per una de l'olla, i ho va omplir tot de cendra banyada en el caldo. Ens podem imaginar com de ràpid va haver de córrer el gat escales amunt per a eixir per la finestra, quan els dos germans van tornar a la nit i van veure el que li havia passat al seu sopar.

Aquella casa era propietat de la senyora Nieves, que vivia al seu poble i els tractava molt bé quan en alguna ocasió hi baixaven a la nit a passar una estona. La casa dels Evangelistes estava formada per una planta baixa i un pis amb dues habitacions. La cuina

era a la dreta de la porta d'entrada, i estava formada pel foc enterra, ben adobat, tocant a la paret, amb la *cenefa* damunt, la campana i la *chimenera* (el fumeral, *ximenera* o *xumenera* a Crevillent), on posaven l'olla al damunt de *los yerros del fuego o trébedes*. A la vora de la cuina estava l'escaleta que pujava al pis de dalt, on hi havia dues habitacions i dues finestres que miraven devers la serra.

A la seua activitat com a pastor transhumant, en Venancio es preocupava pel seu futur. Els pastors ja casats no se solien emportar les dones en el viatge, perquè els mitjans econòmics eren precaris. Per aquest motiu Venancio li deia a sa mare que no es volia casar al poble, perquè ell, encara que s'estimava molt el seu ofici, volia fundar una família i tenir una vida en la qual poguera recollir-se a la llar en acabar la jornada diària, i no passar les nits tan lluny de casa. Després de la serra de Crevillent, Venancio també va estar a la serra d'Albatera, a una finqueta de l'Algüeda, una mica més enllà del corral del Sastre i prop de la fita amb Crevillent; i també més cap avall, en la finca de la senyora Mica, Los Narigaos, a *las lomas de Albatera*, l'any que va entrar en quintes. Al costat d'aquella finca n'hi havia una altra, La finca del tio Juan Tormo, on vivia la Paquita, filla única, amb els pares, a una cova molt ben adobada. Amb la Paquita Venancio va mantenir relacions de noviatge durant 4 anys. A la fi no es van posar d'acord sobre com havien d'afrontar el futur i la relació es va acabar. Venancio va estar arrendat després a Guardamar, a la finca anomenada La Inquisición, i solia anar als balls que es feien de nit a Rojals amb les persones d'aquella finca. Al segon any va conèixer la seua futura esposa, una xica oriolana que vivia a El Campico de Guardamar. Va continuar un temps més encara pujant i baixant de la seua terra, i als dos anys va poder finalment acomplir el seu desig: es va casar a Guardamar, va deixar de venir *de vereda* i s'hi va establir amb unes poques ovelles de la seua propietat. Després d'un any d'estar a les hortes i camps de Guardamar, es va establir per 5 anys d'arrendador a la finca l'Escuera, al Molar, al terme d'Elx, on les seues dos filles eren xicotetes i va passar els millors anys de la seua vida. Finalment se'n va anar a l'Altet, a establir-se amb un altre ramader de la zona, i va fer tractes amb el carnicer d'allí, un tal Manzanero (cognom tabarquí i, per tant, d'origen genovés). Des d'aquell moment ell cobrava un sou totes les setmanes i tenia ovelles pròpies. Al nostre terreny va poder acomplir Venancio el seu somni d'establir-se, formar una família i tornar a casa cada dia en acabar la jornada de treball.

EN CREVILLEN: UNA ESCULTURA LIGERA, REALIZADA CON PASTA DE CAÑA. INVESTIGACIONES SOBRE SU ORIGEN.

Recibido: ???/??/20?? - Aceptado: ???/??/20??

Rosa María Román Garrido¹

Resumen: En la localidad de Crevillent, provincia de Alicante, se tuvo conocimiento de una escultura ligera cuya técnica era a base de pasta de caña. Un caso anecdótico dentro de la Comunidad valenciana. Una escultura de tamaño natural, el “Cristo de la Torre” que representa un Cristo doliente del S. XVI – XVII, anónimo. Se encuentra en las dependencias del centro parroquial de Nuestra Señora de Belén de dicha ciudad. La clave de este estudio es conocer cómo llegó a esta población del interior de Alicante. Por el tipo de técnica, proviene de América, posiblemente la zona de México. Hay una pista sobre un canónigo, natural de Crevillent, que pudo donarla para sustituir al “Cristo de la Victoria”, imagen destruida en la guerra civil. Así que la investigación, girará en torno a este personaje que fue canónigo de la Catedral de Tudela, a principios del s. XX.

Palabras clave: Crevillent, Escultura ligera, pasta de caña, México y Tudela.

Abstract: In the town of Crevillent, Alicante, is located a lightweight sculpture made of corn stalk paste. This is an anecdotal case in Valencian Community. It is a full-size sculpture of a suffering Christ, placed in the dependencies of the parochial center of the mentioned town. The objective is to know how came to this interior town of Alicante, that kind of sculpture. Considering the technique, it comes from America, provably from the Mexico zone. There is a hint about a Canon, native of Crevillent, who was able to donate it to replace the "Christ of Victory", sculpture destroyed during the Spanish Civil War. Thus we will focus the investigation of the theme in the figure of the Canon from the Cathedral of Tudela.

Keywords: Crevillent, lightweight sculpture, corn stalk paste, Mexico and Tudela.

1. INTRODUCCIÓN

Esta aproximación a una escultura ligera en la población de Crevillent, comenzó aproximadamente hace un año y medio. Nuestra institución, l’Institut Valencià de Conservació, Restauració i Investigació (IVCR+i), tuvo constancia de un Cristo, “Cristo de la Torre”, que se encontraba en una de las estancias del Centro parroquial que pertenecía a la Iglesia de Nuestra Señora de Belén. Una obra que, debido a sus grandes dimensiones, 172 cm x 122 cm, así como por la técnica con la que estaba elaborada, pasta de caña², ya

1. Técnico superior de restauración del Departamento de pintura de caballete y escultura policromada del Institut valencià de conservació, restauració i investigació (IVCR+i). roman_rosgar@gva.es.

2. La técnica de pasta de caña es a base de papel amate y pasta de maíz con aglutinantes a lo que se suma una estructura de caña de maíz.

Figura 1. Escultura ligera “Cristo de la Torre” de Crevillente S. XVII. Posible origen hispanoamericano indeterminado. Técnica de pasta de caña.

nos indicaba un posible taller de origen hispanoamericano y más concretamente, México. (figura 1)

Esta escultura nos mostraba a un Cristo doliente con la cabeza inclinada con rasgos faciales afilados y expresivos. Este carácter se acentuaba a través de la estructura del tórax, con unas costillas muy marcadas, el arqueamiento de brazos y la flexión de las piernas con la siguiente torsión del cuerpo. El paño de pureza, muy reducido, se pegaba a la cadera con pliegues menudos y paralelos. En un principio, observábamos una policromía oscura con una gruesa capa de suciedad superficial. Pero en las pequeñas pérdidas de capa pictórica, nos descubría la policromía original, blanquecina y pulida (Figura 2). Este aspecto, junto con la técnica de elaboración de la imagen, nos dan algunas pistas para sospechar un posible origen americano.

Figura 2. Detalle de posible policromía original del “Cristo de la Torre”.

La cuestión y centro de este estudio es conocer cómo llega este tipo de escultura a una localidad del interior de Alicante. Primeramente, nos encontrábamos una falta de documentación escrita y gráfica, sólo hallábamos información verbal. Y en concreto, venía transmitida entre gente de avanzada edad o gente que se la transmitió sus familiares. Por ello, nos pusimos en contacto con personal competente de las distintas instituciones tanto culturales como religiosas de Crevillent, así como familiares³ del canónigo en cuestión, que hizo entrega de la escultura que nos ocupa. Todos muy amablemente se pusieron en contacto con nosotros para ayudarnos y asesorarnos en lo posible. Aun contando con esta ayuda desinteresada, desafortunadamente no hubo mucha suerte en el tema de origen y procedencia.

Desde que tuvimos el primer contacto con la escultura, por motivos de agenda de trabajo y programación, se ha dilatado en el tiempo, llegando a pasar casi año y medio.

La importancia de este hallazgo, se debe a que, dentro del territorio de la Comunidad Valenciana, hay documentadas esculturas ligeras, pero todas las que hemos inventariado hasta el momento, están elaboradas con papelón, es decir, papel de trapos de lino o cartón con colas naturales y cargas. De ahí la importancia de este descubrimiento dentro de nuestro territorio autonómico.

3. Agradecimiento a María Fernanda de Ayala Parets.

Antes de centrarnos en el estudio de esta enigmática escultura, haremos una introducción sobre el tema de las esculturas ligeras. Un tipo de esculturas desconocidas para la gran mayoría de público en general.

Esta técnica se introduce en el territorio valenciano gracias al intercambio cultural y comercial de artistas españoles e italianos entre el Reino de Nápoles y Sicilia y la Corona de Aragón. Por medio de estas relaciones culturales, se introdujo este novedoso tipo de escultura ligera, como es la “cartapesta” en España.

Desde un principio, esta técnica se utilizó para la confección de esculturas destinadas al uso procesional y cuyo objetivo prioritario era aliviar el peso de las imágenes. Pero no con carácter efímero como siempre se había creído, sino duradero. Desde mediados del siglo XVI se extendió su uso y se recurrió a utilizar distintas técnicas en el empleo del papelón y fibras vegetales. Ya en el XVII, esto derivó en la colocación de telas encoladas a esculturas con alma de madera (tableros que sirven de armazón), surgiendo también la modalidad de imagen “vestida” o “de candelero”.

Existen evidencias de la utilización de la técnica española del papelón de manera generalizada, encontrándose primero en la Corona de Aragón. Y desde principios del siglo XVI, en Castilla- León y Andalucía.

Se han documentado otros ejemplos de escultura ligera realizados con la técnica de papelón en el resto de la Península, pero ninguno con una datación tan temprana como es principios del s. XV. Únicamente en Valencia, se conservan esculturas ligeras de este periodo. Un ejemplo sería la imagen de la “Virgen de los Desamparados”, anónimo, S. XV, ubicada en la Real Basílica de los Desamparados de Valencia. Otro ejemplo, “San Miguel”, anónimo del S. XV del Museo del Ayuntamiento de Valencia.

De ahí que nuestra escultura de Crevillent sea un caso tan importante y haya captado nuestra atención. Como punto de partida para nuestro estudio, sólo tenemos el conocimiento de un personaje natural de Crevillente que donó en los años 30, el “Cristo de la Torre” a la localidad. El motivo de la donación fue la sustitución del “Cristo de Victoria”⁴ que fue destruido durante la guerra civil. (figura 3) Este personaje fue Don Juan Martínez García⁵, canónigo de la Catedral de Tudela durante los primeros años del s. XX.

Pero lo anecdótico del caso, fue que ya habían tomado la iniciativa previamente un miembro de la familia Magro⁶. Esta familia que ya había realizado donaciones al pueblo como las imágenes de la “Inmaculada”, “San José”, “la Virgen del Rosario”, “la Magdalena” y el “Cristo de la Victoria”. Cuando este Cristo se quemó durante la

4. Escultura cuyo autor es Joan Flotats, S. XIX. Barcelona. Se quemó en la guerra civil.

5. D. Juan Martínez García, nació el 1 de abril de 1879 en Crevillent de donde fue vicario. Fue canónigo de la Catedral de Tudela y en 1946 de la Colegiata de san Nicolás donde falleció el 11 de marzo de 1960.

6. Una familia proveniente de la Isla de Malta que se instaló en Crevillent.

Figura 3. “Cristo de la Victoria”, Joan Flotats, Taller en Barcelona. S. XIX.

guerra civil, fue D. José Manuel Magro Espinosa quien encargó un nuevo Cristo al hijo del escultor Joan Flotats, Carles Flotats. Éste, todavía conservaba en su taller, el boceto de escayola de su padre del antiguo “Cristo de la Victoria”. Por este motivo, se pudo reproducir el nuevo Cristo y sustituir al destruido en la guerra civil. Así, nuestro Cristo de pasta de caña quedó apartado y relegado a un segundo plano.

Buscando información, encontramos un artículo de prensa⁷ donde nos informaba que “Cristo de la Torre” fue sometida a una tomografía axial computarizada (TC)⁸ (Figura 4) de enorme utilidad en el estudio de escultura y su estructura interna. La convierte en una gran herramienta para el estudio de la técnica de ejecución, el estado de conservación de las esculturas. Y así planificar, a la hora de restaurar una obra de arte, un buen diseño en los distintos procesos de restauración. Por ello, se practicó este tipo de estudio científico para una posterior intervención en la pieza. También existía una razón especial para practicarle el TC, era comprobar si albergaba en su interior, como era práctica antigua, algún tipo de legado o de joyas litúrgicas que pudiera servir para datar y conocer su procedencia. Esta iniciativa

7. Artículo digital: elmundo.es, con fecha 24 de marzo 2005: “El Cristo de la Victoria de Crevillente, sometido a un TAC para su restauración”.

8. La tomografía axial computarizada o TAC, también conocida como escáner o TC (tomografía computarizada), es una prueba diagnóstica que, a través del uso de rayos X, permite obtener imágenes radiográficas del interior del organismo en forma de cortes trasversales o, si es necesario, en forma de imágenes tridimensionales. Las reconstrucciones tridimensionales que ofrece son de mayor resolución que las radiografías convencionales.

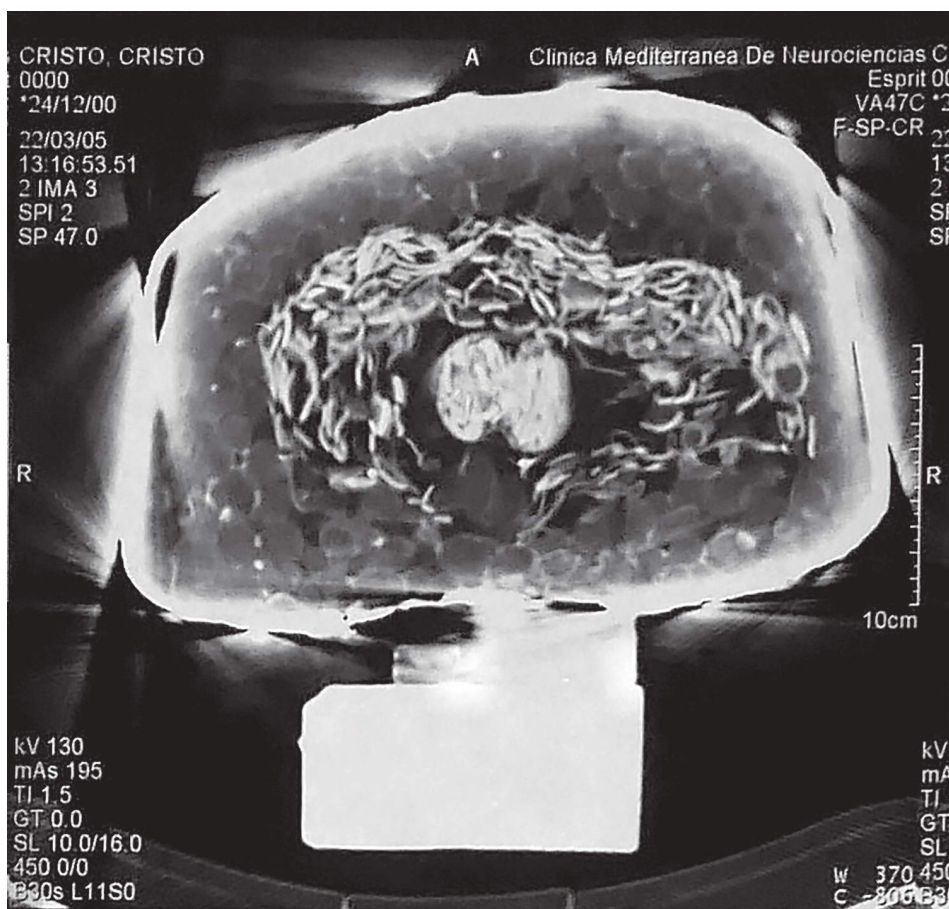

Figura 4. Detalle de la tomografía axial computerizada donde se observa la estructura interna. Agradecimiento a D. Miguel Riquelme Pomares, párroco de la Parroquia de Nuestra Señora de Belén, Crevillent.

partió de la Mayordomía del Santísimo Sacramento del Altar que pretendía después de su intervención, poder sacar la imagen en procesión durante la Semana Santa de Crevillent.

De los resultados del TC, según el jefe del Servicio de Radiología⁹, se observaba una estructura interna trenzada con elementos blandos de relleno para dar forma corporal y elementos de sostén de densidad metálica.

Gracias a Don Miguel Riquelme Pomares, párroco de la parroquia de Nuestra Señora de Belén, pudimos observar in situ, las radiografías y el TC que se realizaron en el 2005 a la escultura. Fue una suerte que esta documentación se conservara, ya que el Centro Mediterráneo de Neurociencias de Alicante, donde se realizaron, está clausurado hoy en día.

9. D. Wesceslao Flórez.

Como hemos podido constatar, la restauración no se llevó a cabo. No hemos podido averiguar el motivo por el cual no se llegó a intervenir.¹⁰

En este artículo digital, también descubrimos algo al respecto de la procedencia del Cristo. Se argumenta¹¹ que esta imagen conocida como el “Cristo de la Torre”, provenía de Valladolid y que fue donada en 1939 a Crevillente por el Canónigo Juan Martínez García. Este dato contradecía la información verbal que nos trasladaron en el Centro parroquial de la localidad.

Una segunda hipótesis sobre su procedencia, era la información que recibimos en el Centro Parroquial, la posible procedencia de la zona de Tudela. Como consecuencia de haber ejercido Don Juan de canónigo durante años, en la Catedral de Tudela, Navarra. De ahí que nos pusiéramos en contacto con Instituciones Culturales de Navarra, organismos oficiales y archivos¹².

Lo cierto, con estas pocas pistas, comenzamos a indagar la procedencia de esta imagen.

La posibilidad de que nuestra escultura proceda de la zona de Valladolid¹³, después de muchas indagaciones y consultar distintos documentos al respecto, es bastante complicado de asegurar. La imagen del “Cristo de la Torre” que estuviera en la provincia de Valladolid, es a día de hoy, poco probable¹⁴. Hemos consultado todas las localidades de la provincia que empezaban con la palabra “Torre”. Se ha contactado con los ayuntamientos de las localidades de Torres de Esgueva, Torres de Peñafiel, Torrescarcela y Torrecilla de la Torre. Y de momento, no ha habido éxito en la búsqueda. Así mismo, se ha consultado con la concejalía del municipio de Tudela del Duero¹⁵, pensando en una posible confusión entre Tudela, provincia de Navarra y esta localidad de Valladolid. Pero esta pista sigue sin dar frutos al respecto.

Posible procedencia de la zona de Tudela, Navarra.

Descartada la posibilidad que provenga de la zona de Valladolid, nos centramos en el territorio de Navarra. Para ello, debemos conocer la vía de comunicación entre América y Navarra; así como entender el origen y los donantes de este tipo de esculturas de origen hispanoamericano.

10. D. Miguel Riquelme Pomares, párroco de la Parroquia de Nuestra Señora de Belén, Crevillent, Alicante; desconoce el motivo.

11. Según D. Mario Ruiz, presidente de la cofradía La mayordomía del Santísimo Sacramento del Altar en el 2005.

12. Agradecimiento por su asesoramiento bibliográfico a Doña Ana Elena Redín Armañanzas, sección de registro, bienes muebles y arqueología. Servicio de Patrimonio Histórico. Dirección general de Cultura- Institución Príncipe de Viana. Gobierno de Navarra.

13. Nos pusimos en contacto con el Centro de conservación y restauración de Bienes culturales de Castilla y León (CCRBC de C y L), con D. Juan Carlos Martín.

14. Según D. Sergio Lledó, director Museo Semana Santa de Crevillente, no se tiene constancia que viniera de Valladolid como afirmó en su día D. Mario Ruiz.

15. Contacté con Doña Marta Vázquez Martínez de la casa de Cultura del Ayuntamiento de Tudela de Duero, Valladolid.

El arte hispanoamericano conservado en Navarra abarca una cronología de casi tres siglos (finales XVI y tercer cuarto del s. XIX). El grueso de las importaciones y de las mejores obras pertenecen a los finales años del s. XVII o al s. XVIII.

Respecto a la procedencia concreta, casi todas las obras fueron ejecutadas en los centros artísticos más significativos del momento y con una calidad muy aceptable. En capitales de México, Lima, Santiago de los Caballeros de Guatemala o Nueva Guatemala de Asunción. Así como en San Luis Potosí, Puebla de los Ángeles, Oaxaca, zacatecas o Guadalajara, Cuzco o Arequipa.

Por lo que concierne a las localidades de Navarra donde hoy se conservan piezas hispanoamericanas, están tanto en la capital, Pamplona, como en núcleos como Estella, Olite, Tafalla, Tudela, Lesaca, Corella, Artajona, Lorca, Arraiz, Goizueta, Alcoz, Uztarroz, Elizondo, Fitero... y un largo etc.

Todo el arte hispanoamericano conservado en Navarra, es el producto del mecenazgo indiano de los s. XVII, XVIII y XIX. Están documentados cientos de indianos navarros donantes de ajuares litúrgicos o dinero en metálico a las iglesias y conventos de sus respectivos lugares de origen. Por norma general, el donante compraba o encargaba directamente las piezas en su lugar de residencia o en su centro próximo e importante. Luego las remitía a Navarra vía Sevilla o Cádiz.

El tráfico comercial entre las Indias y la Península se hacía a través de dos flotas de galeones anuales. Ante lo incierto del viaje, era frecuente la repartición del legado en dos galeones. Tras la odisea del viaje, los buques llegaban a la Península al puerto de Sevilla en los s. XVI y XVII y a Cádiz desde 1717.

Cristos con ciertas semejanzas estilísticas.

Una vez conocemos las vías de canalización de las obras de arte y como llegan al territorio navarro, nos centramos en buscar similitudes con Cristos que se conservan en la zona.

Después de una exhaustiva investigación, localizando Cristos de origen hispanoamericano por todo el territorio de Navarra, encontramos cuatro, cuyo taller y procedencia es indeterminado, que por su semejanza estilística con el “Cristo de la Torre” nos pudiera servir para nuestro estudio.

El primero es el “Cristo de las Enaguillas”, situado en la Ermita de Nuestra Señora de la Esperanza de Valtierra. (Figura 5). Se desconoce el autor y taller, pero se sitúa en el último cuarto del siglo XVII. La técnica de ejecución de pasta de caña policromada y con unas dimensiones 77 x 72 cm, más pequeña que nuestra imagen.

Se conoce por la documentación que esta imagen la trajo de Indias, D. Sebastián Irigoyen, tío de Miguel Coraspe. Éste, en el año 1699 costeó un retablo para albergarla. Por tanto, el Cristo debió de llegar a Valtierra poco antes de esta fecha.¹⁶

16. Se reseña en el catálogo Monumental...I...Tudela, pág. 414.

Figura 5. “Cristo de Enagüillas”. Ermita de Nuestra señora de la Esperanza de Valtierra. S. XVII.
Pasta de caña. 77 x 72 cm.

Otro ejemplo que guarda similitud, es un “Crucificado” que se encuentra en la parroquia de San Agustín de Pamplona, antigua capilla de San Martín. (figura 6). Está datado en el siglo XVII, la técnica es pasta de caña con unos caracteres anatómicos y estilísticos muy semejantes al “Cristo de la Torre”. A diferencia del anterior ejemplo, este sí que es de dimensiones grandes como nuestro Cristo.

Los siguientes dos Cristos guardan semejanzas con el Cristo de Crevillent, a excepción de las dimensiones que son más reducidas, con un mayor suavizado en los rasgos y la inclinación del rostro que es diferente, a la izquierda. Pero, se repite el hecho de desconocer el taller de origen hispanoamericano.

El primero es el “Crucificado” que pertenece a la parroquia del Salvador de Arróniz. Esta datado a finales del s. XVII, con una manufactura de pasta de caña y sus dimensiones son 80 x 81 cm.

El segundo caso, un “Crucificado” que se haya en el Convento de concepcionista Recoletas de Tafalla. Datado en la segunda mitad del s. XVII, de pasta de caña policromada y cuyas dimensiones algo más pequeñas que el anterior, 64 x 62 cm.

Una vez contextualizado los distintos Cristos encontrados en el territorio de Navarra, nos centraremos en nuestra escultura y en su estado de conservación.

Figura 6. “Cristo” de la parroquia de san Agustín de Pamplona, antigua capilla de San Martín. S. XVII. Pasta de caña. Grandes dimensiones.

Aunque el “Cristo de la Torre” estuvo expuesto al culto en la parroquia de Nuestra Señora de Belén durante un breve tiempo. En estos momentos, la imagen se encuentra en una habitación de las dependencias parroquiales. A priori, el tamaño de la imagen, así como, el pésimo estado de conservación es lo que primeramente llama la atención. Para entender un poco en qué estado de conservación se encuentra, hay que comentar que esta escultura hizo las funciones de portería de fútbol, durante los tiempos de recreo de la catequesis que se impartía en el centro parroquial.

Presenta una capa gruesa de suciedad superficial, distintas capas de barniz y un repinte general que cubre toda la superficie del Cristo. (figura 7). Gracias a las pérdidas de las distintas capas que constituyen la escultura, podemos apreciar tanto la materia con la que está manufacturada, así como, la posible película pictórica original, una capa blanquecina y pulida. A la altura del hombro izquierdo presenta una pérdida de material importante en cuanto tamaño, gracias a lo cual, se observa fácilmente la materia constituyente, así como la estructura del brazo. (figura 8)

También se aprecia las fracturas en zonas donde se recogen tensión, como las rodillas y hombros. (figura 9.)

En cuanto a orificios, se concentran en la zona superior de la cabeza del Cristo. Posiblemente, a causa de distintos complementos, como, por ejemplo, corona de espinas.

Figura 7. Detalle suciedad en la escultura "Cristo de la Torre".

Figura 8. Detalle pérdida de materia en la escultura "Cristo de la Torre".

Figura 9. Detalle fracturas en las extremidades en la escultura “Cristo de la Torre”.

Tomamos muestras del material constituyente internamente para poder analizarla y observarla al microscopio óptico. (figura 10) y (figura 11). Cogimos fibra textil, fibra de madera y papel, pero no pudimos coger una muestra para analizar las distintas capas de preparación, imprimación, película pictórica, repintes y barnices. Ello se debió a lo precipitado del tiempo, como ya se ha comentado antes. Pero si al final, se toma la decisión de intervenir en el “Cristo de la Torre”, se aplicarán distintas técnicas de análisis, como un estudio estratigráfico y una técnica de microscopía electrónica de barrido.

Estamos seguros que hubo una intención en el pasado de intervenir esta imagen, aunque con poco éxito. Ello se evidencia en la aplicación de diferentes capas de pintura, adhesivos y barnices. Es significativa la capa de color negruzco que se extiende alrededor de la laguna del hombro, rodeándola y extendiéndola por todo ese brazo, donde se aprecia perfectamente la dirección de la pincelada. En la zona abdominal hay dos reintegraciones, poco acertadas en el color que indican una intervención bastante burda.

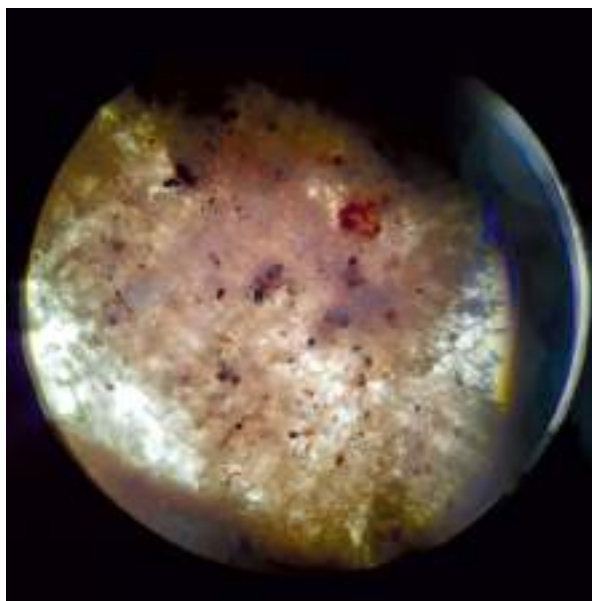

Figura 10. Detalle material constituyente bajo el microscopio óptico en la escultura “Cristo de la Torre”: Posible papel amate.

Figura 11. Detalle material constituyente bajo el microscopio óptico en la escultura “Cristo de la Torre”: Posible estructura de caña

Aunque no se ha realizado un estudio analítico de las distintas capas, sí que se puede distinguir a simple vista, hasta tres capas diferentes de capa pictórica en la obra. Esto, de debe a las numerosas pérdidas de las distintas capas, dejando al descubierto las distintas policromías. Ellas coinciden en las zonas que están más expuestas al roce, como pueden ser las piernas flexionadas y las caderas. Distinguimos por ello, una capa exterior más reciente que corresponde al repinte que cubre toda la superficie. Debajo de ella, se observa una película más rojiza. Y la tercera, posiblemente la policromía original, una capa pictórica de color blanquecino y con un aspecto pulido y brillante.

Por todo lo anterior expuesto, nos queda pendiente seguir indagando e investigando en la procedencia del “Cristo de la Torre”. Así como, poder intervenir esta maravillosa escultura ligera, en algún momento.

Lo que ha quedado demostrado es que debido al tipo de técnica de pasta de caña con la que está elaborada, es toda una rareza dentro de la catalogación de esculturas ligeras dentro de la Comunidad Valenciana, donde predomina la técnica de papelón.

BIBLIOGRAFÍA:

- AAVV. (2016) *La Restauración de la Virgen de los Desamparados y su Camarín*, Ed. Generalitat Valenciana.
- EHEVARRÍA GOÑI, PL. (1991): “Mecenazgo y legado artísticos indianos en Navarra”, *II Congreso General de Historia de Navarra, Pamplona*. Príncipe de Viana: 157-200.
- HEREDIA, C.; DE ORBE, M., DE ORBE, A. (1992): *Arte hispanoamericano en Navarra: plata, pintura y escultura*, Gobierno de Navarra, Departamento de Educación y Cultura.
- MARTÍN GONZALEZ, JJ. (1973): *Catálogo Monumental de la Provincia de Valladolid, Antiguo Partido Judicial de Valladolid*, Excma. Diputación provincial de Valladolid.
- OTERO, J.; ROMÁN, R. M. (2016): “El papel como materia prima en la realización de escultura ligera. Un ejemplo: La Virgen de los Desamparados del s. XV, Basílica de Valencia” en *33 IPH Congress, 20-24*. Valencia.
- SABAU GARCÍA, M.L. (1994): *México en el mundo de las colecciones de arte. Nueva España, Ciudad de México*.

DOCUMENTACIÓN SONORA DEL VIOLINISTA CREVILLENTINO TELMO VELA (*1889; †1978).

Recibido: ??/??/20?? - Aceptado: ??/??/20??

Javier Pallás Magraner
Catedrático de Música de Cámara en el Conservatorio
Superior de Música “Joaquín Rodrigo” de Valencia
javpall41@gmail.com

Julio Trelis Martí
Director Museu Arqueològic de Crevillent
jtrelis@crevillent.es

Resumen: La actividad de Telmo Vela, relevante violinista nacido en Crevillente se encuentra estrechamente vinculada al sujeto de mi tesis doctoral. Por ello, en este artículo se actualizarán y ampliarán algunos datos que ofrece la biografía escrita por José Alberto Aznar Asensio en 2012 sobre el violinista crevillentino, ayudándonos de la autobiografía del propio compositor y del hallazgo de grabaciones inéditas en cintas de magnetófono de bobina abierta que, formando parte del legado entregado por sus herederos al ayuntamiento de Crevillente, han podido digitalizarse recientemente, lo que ha posibilitado su escucha y posterior estudio. La investigación del material sonoro ha permitido realizar un análisis, tanto del tipo de obras que conformaban el repertorio de violín y piano a mediados del siglo XX, como de las características referidas al estilo interpretativo y a la técnica que poseía el citado violinista. Dichas grabaciones confirman la indudable relevancia que tuvo Telmo Vela en el panorama violinístico, tanto nacional como internacional de principios del siglo XX.

Palabras clave: Telmo Vela; violinista; compositor; docente; Música de Cámara; Crevillente; grabaciones inéditas.

Abstract: The activity of Telmo Vela, an important violinist born in Crevillente, is closely linked to the subject of my doctoral thesis. For this reason, we will update and expand in this article some information offered by the biography written by José Alberto Aznar Asensio in 2012 on the Crevillentino violinist, helping us with the composer's autobiography and the discovery of unpublished recordings on open-coil tape recorders that, as part of the legacy delivered by his heirs to the Crevillente town hall, have recently been digitized, which has made it possible to listen and study them. The investigation of the aforementioned sound material has allowed to carry out an analysis, both of the type of works that made up the repertoire of violin and piano in the mid-20th century, and of the characteristics related to the interpretive style and technique that the violinist from Alicante possessed. These recordings confirm the undoubted relevance that Telmo Vela had in the violin scene, both nationally and internationally at the beginning of the 20th century.

Keywords: Telmo Vela; violinist; composer; teacher; Chamber music; Crevillente; unreleased recordings.

CARACTERÍSTICAS DEL ARCHIVO LEGADO POR TELMO VELA LAFUENTE AL AYUNTAMIENTO DE CREVILLENTE EN 1991.

El relevante violinista crevillentino de fama internacional Telmo Vela ha sido un músico ampliamente reconocido en su ciudad natal, ya que fue nombrado Hijo Predilecto en 1932 y, con ese motivo, fue colocada una lápida conmemorativa en su casa natalicia de la calle Médico Lledó de la localidad. Además, fue nombrado Director de Honor de la Coral Crevillentina y el 19 de septiembre de 1969, diez años antes de fallecer Telmo Vela, la Sociedad Unión Musical, acompañada por la Coral Crevillentina y el Grupo Cantores Alfombras Imperial, celebraron un concierto homenaje en su honor¹.

A pesar de no vivir en Crevillente, no perdió la relación con la ciudad que le vio nacer y esa fue la razón por la que su familia donó su legado artístico a Crevillente, el cual constituye un bien patrimonial de incalculable valor para esta población, no sólo por su valor intrínseco, sino también por la sensibilidad del pueblo crevillentino con la música, y más concretamente, con el canto coral.

El conjunto legado no es muy voluminoso, pero sí lo suficientemente representativo para hacernos una idea de la trayectoria de este violinista. Después de la publicación editada con ocasión de la exposición titulada “I MUESTRA DE MÚSICOS CREVILLENTINOS: TELMO VELA Y MANUEL AZNAR” en 2012, siendo la comisaria y coordinadora Ana Satorre, donde existe un capítulo dedicado al legado en cuestión, está de más repetirse y extenderse en ello. Sólo mencionar algunos bienes significativos como su violín, cuatro encuadernaciones con fotografías, cartas, programas de mano de sus conciertos y giras, noticias de prensa..., obras dedicadas por otros músicos como Tomás Bretón y Óscar Esplá, al que le unía una gran amistad. Están asimismo otros reconocimientos que obtuvo, como el título de Hijo Predilecto de Crevillente en 1932, el nombramiento como Académico Numerario de la Real Academia de Bellas Artes de Santa Isabel de Hungría de Sevilla en 1947 y la medalla de la Encomienda de la Orden Civil de Alfonso X el Sabio en 1959. Cierra la relación numerosas partituras, siendo de especial interés su *Capricho Español*, y muchas fotografías, entre ellas, un retrato dedicado en 1923 de la Infanta Isabel de Borbón “La Chata”.

El legado comprende tres lotes, atendiendo a las entregas que fueron haciendo los familiares en concepto de donación:

Un primer lote corresponde a una serie de partituras originales donadas por la esposa de Telmo Vela, Doña María de las Mercedes Derosa de Vela, al Museo Municipal de Crevillente², cuya relación es la siguiente:

1. Este párrafo es un pequeño resumen de la publicación que se editó con ocasión de una exposición que se hizo en la Casa de Cultura de Crevillente sobre este músico en 2012: Satorre, Ana (coord.), 2012: *I Muestra de Músicos Crevillentinos: Telmo Vela y Manuel Aznar*.

2. Acta de la Sesión Plenaria del 30 de mayo de 1985.

Carpeta 1	2 títulos
Carpeta 2	18 títulos
Carpeta 3	11 títulos
Carpeta 4 (cintas)	2 títulos
Carpeta 5 (cintas)	5 títulos

Un segundo lote³, más numeroso, integrado por el violín, tres encuadernaciones, dos cintas magnetofónicas y gran parte de las fotografías, diplomas, reconocimientos y obras pictóricas.

De este lote no existe documentación en el Ayuntamiento, pero según información del nieto del artista, Don José Fernández-Tejeda Vela, la donación se llevó a cabo entre junio de 1990 y agosto de 1991:

“...El primer legado, cuya pieza principal era el violín de mi abuelo, lo hicieron mis padres directamente al museo, llevándolo ellos mismos en su coche. No he encontrado documento alguno que reflejara la donación, y conociendo a mis padres, dudo mucho que se hubiera redactado y no lo conservaran. Deduzco que no hubo tal documento, o por lo menos no lo he encontrado.

Se hizo una vez fallecida mi abuela, la esposa de mi abuelo Telmo, y mi padre condujo el coche desde Ciudad Real a Crevillente. Eso sitúa la fecha de la donación, puesto que mi abuela falleció en 1990 y mi padre en 1991, luego ellos fueron a Crevillente para entregar violín, diplomas y medallas aproximadamente entre junio de 1990 y agosto de 1991.

Mi madre murió en mayo de 2005, en Badajoz, pero el legado, no queda acotado por su fallecimiento, sino por el fallecimiento de mi padre en septiembre de 1991...”⁴

Del tercer lote tenemos más información, pues fue entregado por la nieta, Doña Elsa Fernández-Tejeda Vela en 2005, una vez fallecida la hija del violinista⁵. Se compone de:

- 2 escritos de fecha 1 de junio de 1934 y JUN34 y 19 de octubre de 1944 del Ministerio de Educación Nacional.
- 9 contratos de obras musicales cediendo la propiedad de las obras. Años: 1926-1927-1928-1929-1931-1932-1934(2)-1935.
- 5 inscripciones de propiedad intelectual. Fechas: 4 de noviembre de 1940- 19 de octubre de 1942-14 de septiembre de 1945 (2) -14 de agosto de 1949.
- 3 certificados de propiedad intelectual de 14 de febrero de 1942 (2) y 27 de mayo de 1942.

3. Si este segundo lote hubiera sido donado con anterioridad al primer lote, habría sido citado, lógicamente, en la correspondencia y actas municipales instruidas a tal efecto.

4. Respuesta literal del nieto de Telmo Vela a la pregunta que le hicimos para conocer los detalles del segundo lote.

5. Acta de la Junta de Gobierno Local del 30 enero de 2006.

- 2 escritos de la Sociedad Española de Reproducción de 10 de enero de 1934 y 5 de diciembre de 1934.
- Pasaporte de fecha 7 de noviembre de 1910.
- Certificado académico Conservatorio de Madrid del 14 de octubre de 1904.
- Partitura de la obra *Aria*.
- Partitura de la obra *Psalmos 129*.
- Documento miembro de la Asociación General de Profesores de Orquesta y Música de Madrid.
- Documento acreditativo personal docente del Ministerio de Educación Nacional.
- Documento acreditativo de Catedrático del Conservatorio de Música de Sevilla.
- Cinta magnetofónica HOMENAJE Y DESPEDIDA A DON TELMO VELA de Radio Sevilla de fecha 28 de octubre de 1961.
- Cinta magnetofónica RECITAL TELMO VELA en Radio Ciudad Real de 1959.
- Retrato al óleo de Telmo Vela firmado y dedicado por autor irreconocible.
- Fotografía de S.M. Isabel de Borbón dedicada a Telmo Vela de puño y letra en 1923.
- Encuadernación con dossier relativo a diversos premios, actos conmemorativos, nombramientos y demás reconocimientos a Telmo Vela desde 1945.

Varios han sido los estudiosos que han pasado por el Museo a consultar el contenido de este conjunto. De entre ellos, cabe citar a Diana Díaz González, quien se interesó en 2014 por la localización del Cuarteto en Mi Bemol de Manuel Manrique de Lara, pues posiblemente formara parte de este legado; a Andrea García Alcantarilla que lo visitó para documentar su tesis *El repertorio español para trío con piano (1894-1936): actores, análisis y proyección de un género* [Universidad de Oviedo, 2019 (Ramón Sobrino, director)]; y más recientemente, en 2019, a Javier Pallás Magraner, autor de este artículo, que nos contactó tratando de obtener información para la tesis doctoral que actualmente está elaborando titulada *La pedagogía de la Música de Cámara en España y el proceso de incorporación como asignatura en los conservatorios españoles (1900-1950): Rogelio del Villar González (*1875; †1937); José Salvador Martí (*1874; †1947) y Telmo Vela Lafuente (*1889; †1979)*. El interés que todos ellos demuestran confirma, de alguna manera, la importancia del conjunto.

Por último, cabe resaltar que, con ocasión de la apertura de las nuevas instalaciones del palacete de la Casa Parque en Crevillente, se inauguró en 2015 una exposición permanente en la primera planta del edificio a la que se incorporó este legado iniciando una sección del nuevo museo denominada Crevillentinos Ilustres, que da a conocer a personajes relevantes autóctonos que con su fama han traspasado las fronteras de su ciudad natal.

EL LEGADO SONORO DE TELMO VELA

Como ha confirmado anteriormente Julio Trelis (*vid.* pp. 158-160), el archivo documental legado al Ayuntamiento de Crevillente por los herederos de Telmo Vela comprende cuatro cintas de magnetófono de bobina abierta que todavía no habían podido escucharse. El único dato existente sobre ellas era la anotación «Radio Ciudad Real, 214, Telmo Vela, 1959»; «Sociedad Española de Radiodifusión RADIO SEVILLA, Rafael González Abreu,⁴ Programa, Homenaje y despedida a Don Telmo Vela; Sevilla día 28-10 hora 17», que figuraba en el estuche de dos de las cintas.

Finalmente, gracias a la labor del técnico Ramón Martínez Vayá⁶–; a la acertada gestión de Julio Trelis y a la colaboración económica del Ayuntamiento de Crevillente pudieron digitalizarse y actualizarse, con lo cual he podido acceder al contenido de las cuatro cintas para proceder a estudiarlas.

En primer lugar, ordené cronológicamente las cintas que estaban claramente identificadas en los estuches y organicé las que no ofrecían información alguna sobre su lugar y fecha de producción basándome en datos obtenidos tras su escucha y el análisis del resto de documentación del archivo de Vela, legado al Ayto. de Crevillente. Tres de ellas contenían grabaciones de interpretaciones efectuadas en tres fechas diferentes del año 1959 por el internacional violinista crevillentino, cuando ya contaba setenta años. La cuarta ha servido para recabar interesante documentación que ayuda a ilustrar la carrera artística de nuestro biografiado.

1ª cinta: Recital grabado en los estudios de Radio Sevilla, emitido en directo el 09/01/1959.

Aunque no figuraba ningún dato en el estuche, pude fecharla gracias a un documento firmado por José María de Mena Calvo⁷ hallado entre el legado, cuya imagen reproduzco en la página siguiente. El texto fue difundido en la sección «Notas culturales» el día del concierto en horario de sobremesa, y confirma que la actuación grabada tuvo lugar el nueve de enero de 1959 a las cinco de la tarde en la propia emisora Radio Sevilla. Esta primera cinta, según cita Vela en sus memorias (Vela, 1962), la regaló a sus hijos y nietos para que la conservasen como recuerdo, dado que el doce de febrero de ese mismo año

6. Ramón Martínez Vayá, Graduado en Información y documentación, Gestión de contenidos web y comercial Radio Banda [<https://www.radiobanda.com/quienes-somos/>; 16/08/20]

7. José María de Mena Calvo (*Córdoba, 1923; † Puerto de Santa María [Cádiz], 2018). Poeta e historiador. De familia militar, pasó su infancia entre Córdoba, Toledo y Madrid. Su vida profesional se desarrolló, fundamentalmente, en Sevilla, aunque también vivió en Bogotá (Colombia), Madrid y Barcelona. Ejerció como catedrático de Declamación y subdirector del Conservatorio de Música y Arte Dramático de Sevilla desde 1948. Autor del libro *Historia del Conservatorio Superior de Música y Escuela de Arte Dramático de Sevilla*. En los años 50 y 60 fue Redactor Jefe de Radio Sevilla, siendo todavía recordado su programa diario «El comentario del día, por D. José María de Mena». En las décadas de 1960 y 70, fue uno de los pioneros en pedagogía terapéutica, ejerciendo con éxito como tal en el Hospital Virgen del Rocío de la citada capital andaluza. (Europa Press, 2018).

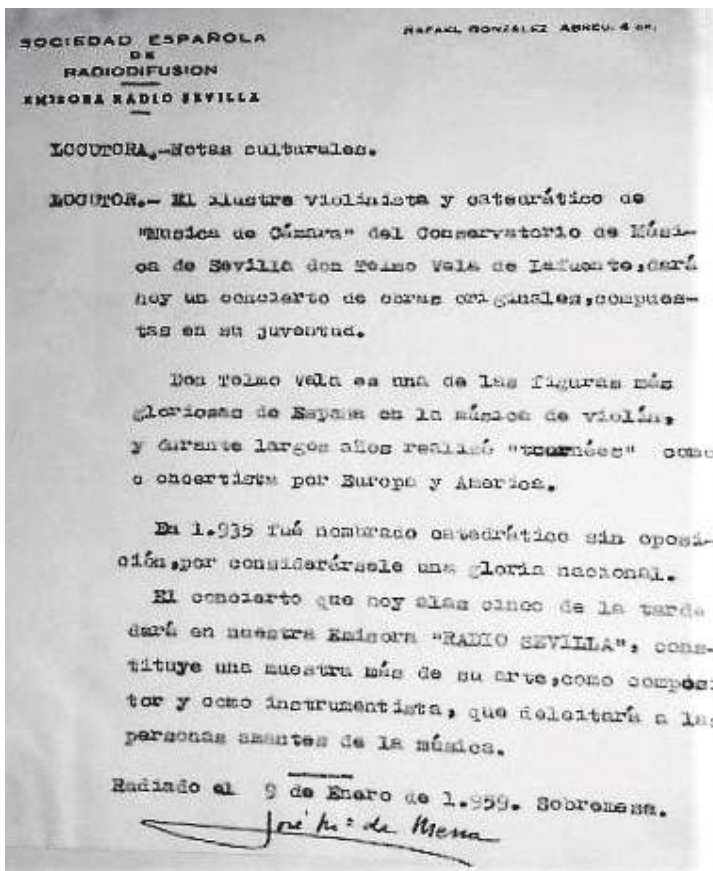

se jubiló del Conservatorio; sin embargo, todavía se mantendría activo como director de Radio Sevilla hasta octubre de 1961.

Contiene composiciones de Telmo Vela interpretadas en el estudio de Radio Sevilla el 9 de enero de 1959 por el propio autor acompañado por el pianista, compositor, director de orquesta y compañero de Vela en el conservatorio de Sevilla, Manuel Navarro Lozano.

Relaciono a continuación las obras que constan en esta primera cinta aportando información y haciendo constar la duración en minutos que corresponde a cada una:

1. *Capricho Español* (París, 1911), dedicado al violonchelista Juan Ruiz Casaux (5.48 minutos).
2. *Improvisación* (Asunción [Paraguay], 1923) dedicada a su hermano José Vela, violonchelista y barítono (5.59 minutos).

Documento firmado por José Mª de Mena, Redactor Jefe de Radio Sevilla, por el que se anunciaba, en horario de sobremesa, el concierto celebrado y grabado por Telmo Vela en dicha emisora el 09/01/1959.

[Legado de Telmo Vela. Museo Arqueológico Municipal de Crevillent]

3. *Habanera* (Santiago de Chile, 1919). A su hija Elsa (4.49 minutos).
4. *Canción de cuna* (Buenos Aires [Argentina], 1915). A su esposa (3.20 minutos).
5. *Tango* (Venezuela [Caracas], 1934). Al pianista y director de orquesta José Cubiles (4.50 minutos).
6. *Malagueña popular* (Valparaíso [Chile], 1916). Al violinista y compositor Joan Manen (3.32 minutos).
7. *Jota Aragonesa* (1932). Compuesta para un homenaje que Zaragoza dedicó al tenor Miguel Fleta. Contó con la participación de la soprano Maruja Vallojera, la Rondalla Aragonesa y Telmo Vela. Está dedicada al Dr. Aurelio Gil Mariscal (2.30 minutos).

Las obras grabadas en esta primera cinta están presentadas y referenciadas por Telmo Vela y fueron compuestas por el violinista durante su juventud. Las obras más recientes, *Tango* compuesta en septiembre de 1934 en Caracas (Venezuela) grabada en quinto lugar, dedicada al pianista y director de orquesta José Cubiles; y la *Jota Aragonesa*⁸ de 1932, dedicada su interpretación al Dr. Aurelio Gil Mariscal en agradecimiento, ya que trató con éxito a Vela cuando le diagnosticaron, en julio de 1958, una grave enfermedad circulatoria –tromboflebitis de la vena safena– que le impidió continuar con sus compromisos violinísticos⁹.

Durante su período de convalecencia de esta delicada dolencia se celebraron importantes festivales de música en Sevilla en los cuales actuaban grandes amigos de Telmo Vela, como los pianistas José Iturbi, Alicia de Larrocha, José Cubiles y Arthur Rubinstein; el compositor español afincado en Francia, Manuel Infante; los violonchelistas Gaspar Cassadó y su apreciado amigo y compañero Juan Antonio Ruiz-Casaux y López de Carvajal –quinto marqués de Atalaya Bermeja, vizconde de Carrión y señor de Algar–¹⁰.

Estas visitas le dieron ánimo para reiniciar a estudiar paulatinamente el violín, lo que le permitió recuperar el mecanismo y la seguridad en el arco. Su recuperación fue tan

8. Compuesta con motivo del homenaje que Zaragoza dedicó el lunes 25 de abril de 1932 a la 01h de la madrugada en el Teatro Parisiana al tenor Miguel [Burro] Fleta (*1897; †1938), en el que participaron la soprano Maruja Vallojera Royo (*Bilbao 1918), la Rondalla Aragonesa y Telmo Vela, que interpretó *La jota aragonesa* compuesta por el propio violinista y estrenada para la ocasión, *Cavatina [Six Morceaux op. 85, n. 3 (1859)]* de Joachim Raff (1822; †1882) y *Dudziarz. Obertas 2 Mazurkas op. 19, n. 1]* de H. Wieniawski (*1835; †1880). La voz de Aragón: diario gráfico independiente, Año VIII Número 2053, martes 26 de abril de 1932, pp.3.

9. Fue trasladado a Ciudad Real para estar más cerca de sus hijos. Tuvo fiebre alta, dificultad para respirar, presión arterial baja, dolencia pulmonar, perdió el apetito y bajó de peso –veinticinco kilos en tres meses–. A fines de septiembre, al ir mejorando, volvió a Sevilla. Con la autorización de su amigo el Dr. Gil Mariscal, regresó a sus menesteres en los primeros días del mes de enero de 1959 pero, dada su debilidad, solo podía tocar el violín un máximo de media hora y a intervalos de cinco minutos. Cuando Vela preguntó al Dr. Mariscal cuáles eran sus honorarios, éste contestó «no admito ningún dinero, Telmo. A mí me gusta redondear las obras, dejarlas bien terminadas, y sepa que me siento honradísimo por haber contribuido a la curación de un artista como usted, y muy feliz por haber acertado». Como agradecimiento, el violinista le dedico su *Jota Aragonesa*.

10. A Ruiz-Casaux dedicó su *Rapsodia Española* en 1911 en París, primera pieza grabada en esta cinta.

completa que se vio motivado a preparar un programa para grabarlo en el salón-estudio de Radio Sevilla, cinta magnetofónica que aquí analizamos:

[...] anunciando yo mismo los títulos de las obras, fechas y dedicatorias. El programa quedó formado por un grupo de composiciones mías, para violín y piano, escritas en mi juventud y salvadas de la revisión (Vela, 1962: 170).

2ª cinta: Recital grabado en los estudios de Radio Ciudad Real en 1959.

El estuche de esta segunda cinta concreta que el recital fue grabado en 1959 en Ciudad Real, sin especificar la fecha de la actuación. No obstante, al escucharla después de ser digitalizada, pude recuperar interesante documentación sobre el violinista crevillentino que el locutor detallaba en sus intervenciones.

Uno de los datos recabados es que, según palabras del periodista radiofónico, «el gobierno español le honró al ingresarle en la Orden Civil de Alfonso X el Sabio con la categoría de comendador».

Vela no hace referencia en sus memorias a esta grabación, pero sí a su ingreso en la citada Orden a finales del mes de abril, por lo tanto, las obras tuvieron que grabarse a partir de mayo de 1959.

Cruz de la Orden Civil de Alfonso X «El Sabio», otorgada a Telmo Vela a finales de abril de 1959
[Museo Arqueológico Municipal de Crevillent]

El contenido de esta segunda cinta difiere sustancialmente del grabado en la primera cinta analizada, pues no alberga composiciones propias, contiene piezas de distintos autores procedentes de diversas épocas pertenecientes al repertorio violinístico internacional de concierto. Las dos obras relacionadas en primer lugar (*Aria sobre la cuerda Sol*; y *Segunda Romanza en Fa Mayor opus 50*), aunque estaban originalmente compuestas para violín y orquesta, fueron grabadas en 1959 en los estudios de Radio Ciudad Real por nuestro biografiado acompañado por la pianista manchega Silvina Roldan Fernández, con la parte orquestal transcrita para piano.

Las piezas grabadas en la segunda cinta son las siguientes:

1. *Aria sobre la cuerda de Sol*. Arreglo del violinista August Wilhelmj¹¹ (*1845; †1908) del *Aria* [2º Movimiento] de la *Suite Orquestal n. 3 en Re Mayor BWV 1068* de J.S. Bach (*1685; †1750).
2. *Segunda Romanza en Fa Mayor opus 50* de L. van Beethoven (*1770; †1827).
3. *Nocturno op. 9, n. 2 en Mi Bemol Mayor* de F. Chopin (*1810; †1849) transcrito para violín y piano por Telmo Vela.
4. *Cavatina [Six Morceaux op. 85, n. 3 (1859)]* de Joachim Raff (1822; †1882).
5. *Dudziarz. Le Ménétrier [2 Mazurkas op. 19, n. 2]* de H. Wieniawski (*1835 ; †1880).

Este programa coincide plenamente con el interpretado por Telmo Vela, acompañado por el pianista y compositor Manuel Infante (*1883; †1958), en su debut en París, que tuvo lugar en la «Salle Gaveau» de la capital francesa, el sábado cuatro de febrero de 1911 a las 21 horas (Vela, 1962). La única diferencia entre ambos conciertos es el orden en que Vela ejecutó las piezas, ya que en su debut parisino de 1911 interpretó en segundo lugar la citada *Aria en la cuerda Sol* basada en el tema *bachiano*. El éxito obtenido obligó al violinista a salir varias veces a saludar para corresponder el fervoroso y unánime aplauso que el público le otorgó. Para agradecerlo interpretó dos bises: *Dudziarz. Le Ménétrier [Mazurka op. 19, n. 2]* de H. Wieniawski y la *Segunda Romanza en Fa Mayor op. 50* de L. van Beethoven, entonces fuera de programa, que fueron grabadas en la segunda cinta del legado crevillentino en segundo y último lugar respectivamente.

La tercera pieza grabada es una transcripción para violín y piano de Telmo Vela del célebre *Nocturno op. 9 n. 2*, compuesto originalmente por F. Chopin para piano solo que, por las especiales características de la pieza y la belleza de su «melodía cantada» como si de una voz humana se tratara, se adecuaba a las características tímbricas del registro del violín.

11. August Wilhelmj (Emil Daniel Ferdinand Viktor). Violinista alemán. Estudió en el Conservatorio de Leipzig y en 1964 se traslada a estudiar con Joachim Raff. Fundó una escuela de violín con Rudolf Niemann en Wiesbaden. En 1894 fue nombrado profesor de violín en la Guildhall School of Music de Londres (Heron-Allen y MacGregor, 2001).

El internacional violinista navarro Pablo Sarasate ya había publicado en 1877 un arreglo violinístico muy virtuosístico de dicho nocturno [París, Durand / Schoenewerk & Cie. (Imp. E. Delanchy)] y la versión de Telmo Vela muestra fuerte influencia del arreglo anterior de su compatriota, aunque posee menos pretensiones virtuosísticas. Tras la escucha comparada de ambas, se evidencian entre ellas sólo sutiles diferencias en los compases cadenciales y la coda final.

La *Cavatina* [*Six Morceaux op. 85*, n. 3 (1859)] de Joachim Raff, es una de las obras más conocidas e interpretadas de su autor. Las seis piezas que componen este opus 85 de Raff –*Marcia, Pastorale, Cavatina, Scherzino, Canzona y Tarantella*– están dedicadas al violinista alemán y director de orquesta Ludwig Strauss (*1835; †1898) en 1859, año del matrimonio de su autor con Doris Genast (*1826; †1912), actriz e hija del director del teatro de Weimar, Eduard Genast (*1797; †1866).

Telmo Vela mantuvo una estrecha relación con Radio Ciudad Real desde 1935, cuando su hija Elsa contrajo matrimonio con Francisco Fernández Tejada¹². Aunque la ceremonia se celebró en Madrid, los nuevos esposos se establecieron en Ciudad Real y formaron una sociedad junto con los cuñados de Telmo Vela, Isabel Derosa (hermana de María de las Mercedes) y Eduardo Valentín, para la creación de «Radio Ciudad Real», que comenzó a emitir el nueve de diciembre de 1934 a las veintidós horas bajo el nombre Radio Ciudad Real E.A.J.¹³. La hija del violinista, Elsa Vela Derosa, acompañó a los citados en el proyecto como locutora¹⁴.

3ª cinta: Homenaje a Telmo Vela emitido por Radio Sevilla el 29/10/1961.

La tercera cinta recoge un programa titulado «Homenaje y despedida a D. Telmo Vela» que le rindió Radio Sevilla cuando el violinista contaba setenta y dos años. A pesar de su avanzada edad, y después de haber padecido y superado la grave enfermedad sufrida en 1958, se despidió de los oyentes de la capital hispalense mostrando la agilidad y el dominio técnico del arco que poseía tocando el violín. Fue la última vez que tocó para el público, por lo que esta cinta, además de constituir un testimonio sonoro de alto interés para esta investigación, supone la emotiva despedida de Telmo Vela como intérprete. Por ello, a nuestro biografiado se le quiebra la voz al final de la grabación cuando nombra a

12. La boda tuvo lugar el 04.10.1935 en la iglesia de San Sebastián de Madrid. Los padrinos fueron la esposa de Telmo Vela, María de las Mercedes Derosa, y el compositor alicantino Óscar Esplá, amigo entrañable de Telmo Vela. En la ceremonia actuó una orquesta formada por cuarenta profesores integrantes de la Orquesta de Madrid.

13. «Su gestación se había producido en Madrid dos años antes, en 1932, cuando a la Empresa Radio Eléctrica, cuyos dueños eran Eduardo Valentín Maroto y Francisco Fernández Tejada Domínguez se les concedió licencia para ello. Previamente habían tenido que aportar un capital de diez mil pesetas de la época» (Ballesteros, 2014).

14. Alegro las mañanas de las amas de casa y contó cuentos a los niños. Supo acompañar a las familias en los momentos más difíciles de la Guerra Civil y la posguerra. El 11.12.1965, Elsa Vela recibió la Medalla de Oro en la Gala de los Premios Antena de Oro; fue galardonada como «Ciudadana Ejemplar» en 1991; y José Luis Pécker, periodista pionero de la SER, la calificó como «La mejor voz de la radiodifusión española» (Ballesteros, 2015).

su gran amigo Norberto Almandoz Mendizábal (*1933; †1964), compositor, organista y crítico musical, entonces director del conservatorio de Sevilla.

El homenaje radiofónico grabado en la tercera cinta fue conducido por Carmen Muñoz¹⁵ y Rafael Santiesteban¹⁶, que presentan a Telmo Vela como director artístico y musical de Radio Sevilla, y recuerdan emocionados los veintisiete años que el crevillentino colaboró con la emisora de radio hispalense. Con las palabras «dejará de ser el director, pero no dejará de ser mientras viva, un gran artista» los citados locutores especificaban que ese mismo día, Vela abandonaba la radio para marchar hacia su nueva residencia en Ciudad Real y pasar la última etapa de su vida junto con su esposa, hija y nietos.

Entre palabras de elogio, Carmen Muñoz y Rafael Santiesteban resaltaban a Telmo como uno de los representantes más relevantes de la vida cultural tanto sevillana, como española de su tiempo, procediendo a efectuar a continuación un detallado panegírico ensalzando la figura artística, docente y radiofónica de nuestro biografiado. La documentación biográfica obtenida tras su escucha es, precisamente, la que ha posibilitado detallar muchos de los aspectos recogidos en la biografía actualizada que se ofrece al final del artículo.

Esta tercera cinta recoge también interpretaciones que Telmo Vela ofrece a sus oyentes de Radio Sevilla como despedida, unas previamente grabadas –sus composiciones *Capricho español*, que se escucha en la introducción del programa; *Poema a la Santísima Virgen de la Soledad de San Lorenzo*; y un fragmento del *Poema Nuestro Padre Jesús del Gran Poder* que incluye el emotivo final de la obra–; y *Canción de Cuna*, interpretada en directo por el maduro violinista acompañado al piano por el maestro Manuel Navarro. Finalizada su interpretación, se escucha la voz de Telmo Vela, que, emotivamente, expresa lo transcrito a continuación:

«Profundamente emocionado, dedico estas palabras de efusiva despedida al director de Radio Sevilla Don Fernando Machado, a quien expreso mi gratitud por el cari-

15. Carmen Muñoz, como el resto de las mujeres que trabajaron en la radio durante los primeros años de la dictadura franquista en Sevilla, no era periodista, ejerció como locutora y actriz. Hija del actor Miguel Muñoz y Santiesteban, siempre consideró que obtuvo su fama en la radio como actriz, no como locutora. Todavía continuaba trabajando cumplidos los ochenta años, por lo que se dirigían a ella llamándola «doña Carmen» y fue la más veterana de Radio Sevilla junto a Jacinta Alenza. Llegó a Sevilla como actriz cuando la compañía de Pilarín Ruste actuaba en el Teatro Cervantes y Marcial Gómez, un actor en paro que actuaba de manera esporádica en Radio Sevilla, la recomendó al director de la emisora como locutora. Tras superar una prueba a micrófono abierto y habiendo cumplido su contrato con Pilarín Ruste, se la incluyó definitivamente en la plantilla de Radio Sevilla (Santiesteban, 1991).

16. Rafael Santiesteban (*1913; †1999). Natural de Badajoz, murió el 21.01.1999 a los 86 años, y fue enterrado en el cementerio de San Fernando de la capital sevillana. Establecido en Sevilla desde 1942, dirigió el popular programa *Conozca usted a sus vecinos* y también *Lo toma o lo deja*, que obtuvieron gran éxito cuando aún no existía la competencia de la televisión. Trabajó en el programa *Comentarios del día* que dirigía José María de Mena y escribió el libro de memorias *Aquí Radio Sevilla*, donde detalla que, cuando él empezó a trabajar, en la radio se utilizaban discos de pizarra y el locutor intervenía en la composición del programa, realizaba gestión directa con los artistas que pasaban por la ciudad, atendía los platillos giratorios y hasta cambiaba la aguja de los antiguos tocadiscos (El País, 22.01.1999).

ñoso trato que me ha dispensado a lo largo de mis veintisiete años de actividades radiofónicas en esta querida emisora, como a todos mis compañeros. Dedicando un recuerdo al caballeroso e inolvidable Don Antonio Fontán; despidiéndome desde estos micrófonos; de las dignas autoridades de Sevilla; de la prensa que siempre me favoreció con su apoyo; de los profesores del Conservatorio y de su director Don Norberto Almandoz; y del excelentísimo señor Don José Hernández Díaz, presidente de la Real Academia de Bellas Artes de Santa Isabel de Hungría y sus ilustres miembros. De la Orquesta Bética de Cámara, con su presidente Joaquín Fons, de la Sociedad Sevillana de Conciertos, al frente de la cual continua entusiasta Manuel de Tejada; de innumerables amigos sevillanos y entidades culturales de la ciudad; y de Andalucía entera a quienes, mientras yo viva, no podré olvidar jamás.».

4ª cinta: Homenaje a Telmo Vela organizado por la banda de la Sociedad Unión Musical Local acompañada por la coral crevillentina de Educación y Descanso y el grupo cantores «Alfombras Imperial», emitido por Radio Coral de Crevillente el 19/09/1969.

Fue un festival nocturno efectuado en el Teatro Chapí de Crevillente en honor de Telmo Vela y otros crevillentinos ausentes, organizado por las entidades ya mencionadas que contó con la colaboración del Excmo. Ayuntamiento de la localidad. El narrador que se escucha en la grabación, también crevillentino¹⁷, confirma la estrecha amistad que mantiene con el homenajeado, y hace un recorrido biográfico ensalzando los valores artísticos, pedagógicos y humanos de Telmo Vela entre los cuales resalta su inclusión en el célebre *Diccionario Espasa* como uno de los violinistas más sobresalientes del siglo XX, y el hecho de ser conocido en Madrid y el resto de España con el apelativo «Mago del violín», por sus extraordinarias dotes violinísticas.

Sin embargo, el orador expone algunos datos cuando se remonta a los inicios violinísticos de Telmo Vela que, una vez contrastados con los que recogen las memorias de nuestro biografiado (Vela, 1962) y otra documentación relevante al respecto ([Satorre; coord.] Aznar, 2012), resultan erróneos.

Los datos cronológicos equivocados expuestos en esta grabación que se remiten a la primera etapa de formación de Vela en Crevillente y Valencia han sido ya corregidos en la biografía precedente que incluye este artículo. También se afirma en esta cuarta cinta que el pequeño artista ya acompañaba a los siete años las misas y funciones religiosas de días solemnes celebradas en la parroquia crevillentina con su violín, sin embargo, aunque es cierto que Telmo Vela actuó tempranamente en la iglesia parroquial local, lo hizo antes de tener seis años como tiple (actor y corista) en los desfiles de la Semana Santa crevillentina, pero no tocando el violín, dado que a los seis años ya estaba viviendo y estudiando en Valencia con Andrés Goñi. La parte más emotiva del discurso grabado es, sin duda, cuando el orador leyó un párrafo extraído de una carta que él mismo recibió de Telmo Vela, en la que éste

17. En la cinta se le nombra por el apelativo familiar Paco, pero hasta el momento no he podido saber su identidad completa, ni qué vínculo pudo tener con Telmo Vela.

Telmo Vela

El Mago del Violín

Telmo Vela

Una feliz coincidencia hace encontrarnos..... Un apretón de manos al glorioso autor de la Rapsodia de cantos y danzas gallegas denominada «Galicia».

Bien D. Telmo... que tal... como van esos proyectos.....

«Pues le diré para que por intermedio de R. A. I. G. de a conocer a mi querido público lo que voy a hacer.

Para Octubre he de estar en Madrid, porque el día 5 de ese mes se casará mi hija. Además en este mismo mes y en unión con Joaquín Fuster, que llegará de un momento a otro de Colombia, daremos un concierto de música venezolana y colombiana en un teatro importante. Este concierto será exclusivamente patrocinado por los ministros acreditados en Madrid de los respectivos países y serán invitados a asistir los ministros de Estado y de Instrucción Pública.

Después daremos una serie de conciertos en varias ciudades de Galicia.

En Enero o Febrero de 1936, con mi quinteto Hispania y en compañía del eminente tenor Miguel Flea daremos una larga serie de conciertos por varias repúblicas sudamericanas. En estas audiciones se interpretará «música moderna» sin omitir como es natural la música española.

Entrevista publicada Revista Artística Ilustrada de Galicia, 9 [p. 17], donde figura el apelativo con que era conocido Telmo Vela, «El Mago del Violín».

(Vigo, 01.09.1935)

le contaba: «Para sufragar los gastos de mi enfermedad, me veo en la dolorosa situación de tener que vender mi violín, mi querido violín, el compañero inseparable de mi vida, el confidente de mis penas y alegrías, mi violín, querido Paco, mi violín¹⁸». El momento halla su punto culminante en esta cuarta cinta analizada cuando el destinatario narra «Huellas como de gotas de agua observé en el papel de aquella carta, que debían ser lágrimas de Telmo».

El discurso finaliza invitando a Telmo Vela a visitar Crevillente para celebrar las próximas festividades de Semana Santa (1970) y alabando al célebre violinista como

18. Telmo Vela se refiere en el párrafo de esta carta al violín que usó durante su dilatada carrera violinística que, según relata Paco en su disertación, le fue regalado por su padre cuando tenía trece años durante una excursión veraniega por la Sierra de Gredos efectuada con su familia como premio a la brillantez con que había concluido el curso en el conservatorio de Madrid. Tras pasar la ciudad de Ávila, se detuvieron en una humilde casa de comidas en cuyo patio colgaba, cubierto de polvo y telarañas, un viejo violín. El joven pidió a su padre que lo comprara, pero el dueño de la fonda, que no daba valor al objeto, no supo ponerle precio, Don Telmo le entregó un duro para que lo distribuyera entre sus pequeños. Cuando regresaron a Madrid, resultó que el viejo violín era de alta calidad. El padre de Telmo, que era médico, ante la constatación de su rica adquisición, mantuvo durante toda su vida estrecha relación de amistad con aquella familia, a la cual ofreció constantes obsequios y favores hasta su fallecimiento.

hombre honrado, bueno, cristiano y familiar; un crevillentino que, a pesar de haber abandonado de muy niño, recuerda su ciudad natal y la quiere; un artista.

BIOGRAFÍA ACTUALIZADA DE TELMO VELA LAFUENTE

El análisis de las cintas de magnetófono de bobina abierta que forman parte del legado entregado por los herederos de Telmo Vela al ayuntamiento de Crevillente, recientemente digitalizadas, han servido para ampliar los datos que ofrecen las biografías que documentan actualmente la vida y obra del violinista que nos ocupa ([Satorre, coord.] Aznar, 2012; Vela, 1962). Expongo a continuación, debidamente sintetizada y contrastada con la documentación que ya recogen las biografías existentes de Vela.

El violinista crevillentino nació el 12 de febrero de 1889; su padre fue Telmo Vela Sánchez, médico nacido en Filipinas, y su madre, Teresa Lafuente Ruiz, ambos aficionados a la música.

El pequeño Telmo se inició en la música cuando contaba solo cuatro años, primero con su madre y, después, con el maestro José Más Llopis¹⁹. Vio por primera vez un violín en un barracón de las Ferias de San Cayetano de Crevillente, quedó impresionado y pidió insistentemente a sus padres que le comprasen el instrumento. Terminó consiguiendo su objetivo y comenzó a estudiar con el violinista local Francisco Juan de Juanes, hasta que éste, viéndose superado por el talento del joven, sugirió a su padre que buscara a otro profesor para que Telmo pudiera continuar sus estudios con aprovechamiento, por lo cual la familia Vela Lafuente decidió trasladarse a Valencia.

El pequeño violín usado por Vela en sus inicios se conserva actualmente en el Museo Arqueológico Municipal de Crevillente. Cuando lo tuve en mis manos me sorprendieron unas extrañas marcas que tenían las clavijas que no pude identificar hasta que leí el siguiente párrafo en sus memorias:

El violincito en miniatura usado entonces para mi adiestramiento, que todavía guardo con amor para deleite del alma, conserva bien marcadas las huellas de mis dientecillos que, hace sesenta y seis años se hincaban en las clavijas para lograr moverlas... (Vela, 1962: 13).

A su llegada, sus padres lo matricularon en el conservatorio de la capital del Turia y fue aceptado en la clase del entonces catedrático de violín del centro, Andrés Goñi Otermín²⁰.

19. José Más Llopis (†1902), fue director de la banda de música de Crevillente entre 1876 y 1902, año de su muerte. Además, también fue organista de la parroquia de Nuestra Señora de Belén de dicha localidad (*La Correspondencia de Alicante* 6023: 2)

20. Andrés Goñi Otermín (*Pamplona 1864; †Valencia 1906) inició sus estudios de solfeo y violín en Pamplona con Fermín Ichaso y se desplazó posteriormente a Madrid para estudiar con Jesús Monasterio. Obtuvo primeros premios en Solfeo, Armonía y violín. En 1886 sustituyó a su profesor en la clase superior de violín de la Escuela Nacional de Música (nombre por entonces el Real Conservatorio de Música de la capital española). A los dieciséis años entró a formar parte de la Orquesta del Teatro Real de Madrid como primer violín e ingresó también como

Primer violín de Telmo Vela, cuyas clavijas conservan unas curiosas marcas producidas por el niño cuando las movía con sus dienteitos para afinarlo [Museo Arqueológico Municipal de Crevillent].

El maestro Goñi supo ver de inmediato las extraordinarias dotes violinísticas del niño e inició su formación perfeccionándole su técnica y su sonido. Fue presentado en público en 1895, cuando contaba tan solo seis años, interpretando *Scène de ballet op. 100 para violín y orquesta*²¹ de Charles-Auguste de Bériot (*1802; †1870)²² en una audición celebrada en el Salón de Actos del conservatorio, con la cual consiguió un notable éxito que el público agradeció con largas ovaciones y aplausos.

tal en la madrileña Sociedad de Conciertos. Fue concertino de las orquestas de Santander y San Sebastián; formó parte del sexteto que dirigía el pianista Isaac Albéniz; y obtuvo por oposición la plaza de profesor de Viola y Violín en el Conservatorio de Música de Valencia, donde creó la célebre «Orquesta Goñi» formada por jóvenes músicos y profesores del conservatorio y una Sociedad de Conciertos que daría origen a la Sociedad Valenciana de Cuartetos (1889). Fue, asimismo, director de orquesta; debutó como tal en la función de gala que tuvo lugar en el Teatro Real con motivo de la boda de la infanta Paz con el príncipe de Baviera. También fue catedrático de Violín del Conservatorio de Lisboa, puesto que abandonó a consecuencia de una grave enfermedad para trasladarse de nuevo a Valencia, donde falleció en 1906 (Galbis, 1999: 791 [vol. 5]).

21. Dicha obra consta con el título *Air de Ballet* en el Libro *Confesiones de un músico (memorias)* de Telmo Vela en pp.15.

22. El violinista y compositor Charles de Bériot mantuvo un romance con la gran soprano María Malibran [María Felicia García Sitches], cantante de ascendencia española –hija de Manuel del Pópulo Vicente García y de la soprano Joaquina Briones, y hermana de la cantante Pauline Viardot-García y del maestro de canto Manuel Patricio Rodríguez García–, cuando todavía estaba casada con Eugène Malibran, su primer marido. Tuvieron un hijo, Charles-Wilfrid de Bériot –que sería un gran pianista y ejerció como profesor en el Conservatorio de París– y terminaron casándose una vez pudo anularse el primer matrimonio de la Malibran. Bériot hijo, dado su dominio de la lengua española, tuvo bajo su tutela a grandes pianistas españoles que se desplazaban para completar su formación en el conservatorio parisino, entre los que se encuentran Ricardo Viñes, Enrique Granados y Joaquín Malats.

Andrés Goñi recibió como profesor, asimismo, las felicitaciones de sus colegas presentes, incluido el célebre violinista, director y compositor Salvador Giner, a la sazón director del centro. A partir de entonces y hasta que finalizó el séptimo curso, que ponía fin a sus estudios en el centro valenciano, Telmo Vela intervino en todas las audiciones de violín celebradas en su Salón de Actos.

Telmo Vela tenía una hermana llamada Luisa²³ que, tras ver los éxitos de su hermano en Valencia, se animó a estudiar canto en el conservatorio con Pietro Varvaro, célebre barítono italiano profesor entonces del centro. En 1898, cuando nuestro biografiado contaba nueve años, la familia Vela al completo vuelve a trasladarse, esta vez a Madrid, con la finalidad de que pudieran ampliar sus estudios los dos hermanos y también procurando buscar nuevos escenarios para que ambos se dieran a conocer. Antes de marchar a su nuevo destino, Andrés Goñi escribió una carta de recomendación para Telmo Vela dirigida a su maestro Jesús de Monasterio, catedrático de violín en el Real Conservatorio madrileño.

Establecidos en Madrid, Telmo Vela padre tuvo que hacer grandes esfuerzos para mantener a la familia en la capital española, continuar sufragando los estudios musicales de los dos hermanos y comprarle un violín medio al niño. La primera toma de contacto de Telmo Vela con el maestro Monasterio²⁴ fue a través de una visita a su propio domicilio acompañado de su madre. Cuando, una vez presentados, le entregaron la carta de recomendación escrita por Andrés Goñi, el gran violinista la leyó con atención y dijo: «Chico, desde este momento ya eres mi discípulo, y en adelante te llamaré nieto, por haber estudiado con un alumno mío». No obstante, para ingresar en el Conservatorio de

23. Luisa Vela Lafuente (*1884; †1938). Soprano, una de las primeras figuras del género lírico español, consiguió fama y popularidad en España, América Central y Sudamérica. Artista completa y versátil de gran temperamento, voz limpia, timbrada y de gran extensión. Cantó un amplio repertorio, zarzuela y otros géneros como la opereta, fundamentalmente. Entre sus representaciones más célebres se encuentra *La viuda alegre* (1909) de Franz Christian Lehár (*1870; †1948); sin embargo, su mayor logro fue Interpretar el personaje de Salud en el estreno en España de *La vida breve* de Manuel de Falla (*1876; †1946), que tuvo lugar en 1914 en el Teatro de la Zarzuela de Madrid –dicha ópera se había estrenado un año antes en el Casino Municipal de Niza (Francia) traducida al francés por Paul Millet–. Luisa Vela estrenó, asimismo, las *Siete Canciones populares*, también del maestro Falla, el 15 de enero de 1915 en el Ateneo de Madrid acompañada al piano por el propio autor gaditano. Una de sus últimas actuaciones fue en *El Dictador* de Rafael Millán (*1893; †1957), estrenada el 17 de noviembre de 1923 en Barcelona. Casada con el barítono Emilio Sagi Barba, tuvieron tres hijos, de los cuales uno, Luis [Sagi Vela], siguió los pasos de sus padres convirtiéndose en un reconocido barítono, pianista, compositor y escritor de novelas (Casares, 2002: Vol.10: 787).

24. Jesús de Monasterio y Agüeros (*1836; †1903) nació en Potes (Cantabria), y allí recibió las primeras nociones musicales de su padre, Jacinto Monasterio, aficionado al violín. En 1843 se trasladaría a Madrid para continuar su formación, primero, con el violinista José Vega y, después, con los profesores de la Real Capilla Juan Guillermo Ortega y Antonio Daroca. Posteriormente, fue admitido en el Real Conservatorio de Bruselas en 1849 y finalizó sus estudios allí con la obtención del premio de honor de la clase de violín. Realizó conciertos en París y, tras lograr varios éxitos por Europa, regresó a Madrid en 1854, siendo nombrado violinista honorario de la Real Capilla. Tras realizar varias giras internacionales, se establece definitivamente en 1862 en la capital española para ocupar su puesto de Profesor de Violín en el conservatorio madrileño. Violinista, compositor, director y profesor del Real Conservatorio de Música de Madrid, su relevante contribución a la evolución de la actividad musical española en general ha sido estudiada a través de la tesis de dra. María Mónica García Velasco *El violinista y compositor Jesús de Monasterio: estudio biográfico y analítico* (Universidad de Oviedo, 2003 [Ramón Sobrino, director]).

Madrid tuvo que hacer unas pruebas de solfeo y violín que superó holgadamente, pues recibió las felicitaciones del tribunal. Una vez matriculado, Monasterio lo admitió en su clase, excepcionalmente, dado que la asignatura que impartía era «de perfeccionamiento y música de cámara»²⁵ y solo podían asistir a ella alumnos que habían terminado sus estudios obteniendo premio en las especialidades de piano, violín y/o violonchelo. La materia que impartía Monasterio entonces en el conservatorio madrileño era, por tanto, una especie de máster que funcionaba como elitistas estudios de postgrado.

Las primeras notas que le escuchó el gran maestro fueron unos estudios de Jean-Delphin Alard (*1815, Bayona; †1888, París)²⁶, y Vela siempre alabó los conocimientos del maestro Monasterio en lo referente a la técnica y a la fidelidad en el matiz, su buen gusto en el fraseo y su justeza en la interpretación, sobre todo en lo que se refiere a la música de cámara, su especialidad preferida.

Muchos años trascurrieron ya desde entonces y he conocido grandes violinistas, artistas de fama mundial y catedráticos en la materia de verdadero mérito, pero, a juicio mío, nadie ha llegado musicalmente a su altura en esa especialidad (Vela, 1962: 23).

Las enseñanzas del maestro Monasterio se ajustaban a la forma de componer de cada una de las grandes figuras de la música, al contenido de su obra y a su intención. El violinista crevillentino curso con él los cursos sexto y séptimo interpretando sonatas clásicas y románticas que ejecutaba con los alumnos de piano de postgrado de su cátedra.

Monasterio presentó a Telmo Vela al público de Madrid en un concierto celebrado en el Palacio de Cristal del Retiro el año 1900, cuando tenía once años. En aquella ocasión su jovencísimo alumno obtuvo un gran éxito interpretando *Adiós a la Alhambra op. 12* (1855) del propio Monasterio, por lo que el maestro dedicó una nueva composición, *Rondó liebanense*²⁷ (1857) al joven violinista.

En 1901 y 1902 finalizó los cursos sexto y séptimo de violín obteniendo las máximas calificaciones, al igual que en la asignatura Música de Cámara de postgrado que impartía

25. Al ocupar Monasterio el nuevo puesto como profesor de la clase de Perfeccionamiento de Violín y Música de cámara en 1888, quedó vacante la plaza de Profesor Numerario de Violín que ostentaba. Se convocaron oposiciones y concurren Enrique Fernández Arbós (*1863; †1939) y José del Hierro (*1864; †1933). Arbós ganó el puesto y se incorporó al claustro del conservatorio bajo la dirección de Monasterio, siendo nombrado profesor numerario el 12 de julio de 1888 (del Valle, 2018).

26. Violinista y compositor francés, discípulo de F. A. Habeneck en el Conservatorio de París en 1827; finalizó sus estudios allí ganando el primer premio en 1830. También estudió con François-Joseph Fétis entre 1831-1833, mientras tocaba en la orquesta de la Ópera. Formó su propio cuarteto de cuerda con el violonchelista Pierre-Alexandre Chevillard y fue profesor de violín en el Conservatorio de París de 1843 a 1875. Su alumno más afamado fue Pablo Sarasate. Yerno del famoso luthier Vuillaume, poseía uno de los violines más bellos, el «Mesías» Stradivari. Su reconocida escuela de violín cobró considerable valor llegando a ser considerado el máximo representante de la escuela moderna violinística francesa. Compuso nocturnos, dúos, estudios, etc. para violín y fue el autor de una célebre *École du violon* que todavía tiene amplio uso didáctico. Unas de sus publicaciones más importantes fueron *Les Maîtres classiques du violon*, edición en cuarenta partes de una selección de obras para violín compuestas por los maestros más eminentes del siglo XVIII (Schwarz y Newark, 2001).

27. Inspirado en el Valle de Liébana, comarca a la que pertenece Potes, municipio natal de José de Monasterio.

Monasterio, en la cual tocó la *Séptima Sonata para violín y piano en Do Menor, op. 30 n. 2* de Ludwig van Beethoven, que se convertiría en una de sus obras predilectas.

El 28 de septiembre de 1903 fallecía Jesús de Monasterio y a Telmo Vela todavía le faltaba por cursar el octavo curso de violín. El maestro gaditano José del Hierro²⁸, que substituyó a Monasterio, también le daba lecciones en su domicilio cuatro horas semanales procurando ampliar su repertorio. José del Hierro, que poseía un violín construido en el siglo XVIII por el luthier Nicolaus Gagliano [activo en Nápoles entre 1730 y 1787], era un exitoso artista que, debido al gran sufrimiento que le causaba tocar en público, llegó a cesar sus actuaciones para dedicarse por completo a la enseñanza.

Con el maestro del Hierro, Telmo Vela estudió doce grandes conciertos para violín y orquesta: *BWV 1042 en Mi Mayor y el Concierto para dos violines BWV 1043 en Re Menor* de Juan Sebastián Bach (*1685; †1750); el *Concierto en Mi Menor* de Pietro Nardini (*1722; †1793); un *Concierto para violín y orquesta en Re Mayor*²⁹ de Wolfgang Amadeus Mozart (*1756; †1791); el *Opus 61 en Re Mayor* de Ludwig van Beethoven (*1770; †1827); el *13º Concierto en Re Mayor* de Rodolph Kreutzer (*1766; †1831); el *Opus 64 en Mi Menor* de Felix Mendelssohn (*1809; †1847); el *Concierto militar Op. 22* [número 2] de Karol Józef Lipinski (*1790; †1861); el *Primero, Opus 16* de Charles de Bériot (*1802; †1870); uno de los tres conciertos para violín y orquesta³⁰ de Max Bruch (*1838; †1880); el *Opus 35* de Pyotr Il'yich Tchaikovsky (*1840; †1893); y el *Segundo Concierto Opus 22 en Re Menor* de Henri Wieniawski (*1835; †1920); además de otras piezas brillantes de Pablo de Sarasate (*1844; †1908) y del propio Hierro, su profesor –*Jota y Habanera*–; hasta completar un total de ciento diez obras, dado que siguió recibiendo lecciones aún después de haber terminado sus estudios oficiales. Entre los compañeros que completaban entonces sus estudios violinísticos dando clases particulares con el maestro del Hierro se encontraba su entrañable amigo Manuel Quiroga. Antes de cumplir los dieciséis años, Telmo Vela finalizó sus estudios de violín en el Conservatorio de Madrid.

Preparado por su nuevo profesor, en 1904 realizó un buen examen de octavo curso obteniendo la calificación de Sobresaliente; y el veintidós de noviembre del mismo año,

28. Aunque Fernández Arbós mantuvo la plaza de profesor en el Conservatorio de Madrid 45 años –hasta su jubilación a los 70 años–, su carrera internacional y otros compromisos hicieron difícil atender sus obligaciones en el conservatorio madrileño –entre ellos, sus cometidos como profesor titular en Londres, que conservó durante más de 20 años–, viéndose obligado a solicitar constantes licencias y excedencias en el mismo. José del Hierro y Palomino (*Cádiz 1864; †Madrid, 1933) accedió al conservatorio de la capital como profesor interino “encargado de desempeñar dicha cátedra durante la ausencia del Sr. Fernández Arbós para estudiar en el extranjero los adelantos del arte”. La excedencia solicitada por Arbós era de cuatro años y José del Hierro fue nombrado como tal el 20.05.1903.

29. No puedo concretar más dado que, de los cinco conciertos de Mozart para violín y orquesta, dos los están en la tonalidad de Re Mayor: el 2º, KV. 211; y el 4º, KV. 218, ambos compuestos en 1775.

30. Imposible identificarlo, dado que Bruch compuso tres conciertos para violín y orquesta catalogados como Opus 26 (1866); Opus 44 (1877); y Opus 58 (1891).

Diploma del Primer Premio en la enseñanza de violín del Conservatorio de Música y Declamación de Madrid a Telmo Vela [Museo Arqueológico Municipal de Crevillente].

festividad de Santa Cecilia, patrona de los músicos, se celebró el concurso-oposición a premio y Vela consiguió el preciado galardón interpretando el *Concierto en Re Mayor* [número 13] de R. Kreutzer, obra obligada, y la *Ballade et polonaise Opus 38* de H. Vieuxtemps como pieza de libre elección, terminando su intervención con una lectura a primera vista.

Un año después (1905), Telmo Vela comienza sus estudios de armonía en el Real Conservatorio de Madrid con Valentín Arín Goenaga (*1874; †1912)³¹ y, una vez terminados los cuatro cursos que integraban dicha materia, proseguiría con Emilio Serrano Ruiz (*1850; †1939)³² Contrapunto y Fuga. También estudió y recibió consejos

31. Valentín de Arín Goenaga fue profesor de armonía del Conservatorio de Madrid y notable organista. Nacido en Villafranca de Oria (Guipúzcoa), fue un gran divulgador de la música wagneriana y amigo íntimo del maestro Ruperto Chapí. Académico de Bellas Artes de San Fernando, en el acto de ingreso leyó un bien documentado discurso titulado «Progresos y decadencias de la música española» (Bengoechea, 1912: 512-516I).

32. Emilio Serrano Ruiz fue, con Ruperto Chapí y Tomás Bretón, uno de los grandes compositores y activistas musicales de la España de la Restauración. Catedrático de composición del Conservatorio de Madrid durante más de cinco décadas –hasta 1920–, cultivó todos los géneros y destacó como compositor de óperas. Participó en las instituciones culturales más relevantes y tuvo una importante función como contacto entre la monarquía borbónica y la sociedad musical de la época (Alonso, 2015).

de composición, instrumentación y formas musicales de Cleto Zabala Arámbarri (*1847; †1912), Tomás Bretón Hernández (*1850; †1923)³³ y Camille Saint-Saëns (*1835; †1921)³⁴.

Al finalizar una de sus clases, Serrano propuso presentar a Telmo Vela ante S.A. Doña Isabel de Borbón, dado que ejercía como orientador musical de la infanta. Telmo accedió y tocó con el maestro Serrano en el Palacio de Oriente, primero para la infanta, y, posteriormente, para S.M. la Reina Doña María Cristina, quien elogió su sonido, su temperamento y su técnica.

En 1909 fue elegido entre todos los violinistas españoles para estrenar *La Rêve*, obra póstuma de Pablo Sarasate (*1844; †1908), en el homenaje que Madrid dedicó a la memoria del desaparecido violinista navarro, acompañado por la Orquesta Sinfónica de Madrid bajo la dirección del maestro Tomás Bretón³⁵.

En 1913 viaja por primera vez a Buenos Aires para expandir su incipiente carrera violinística. Se instaló en el hotel Beti Bat de la calle Cangallo, 1089, cuyo propietario, Pedro Planas, era catalán y conocía a su madre y a su hermana Luisa por haberse hospedado allí durante algunas temporadas. Planas presentó a Telmo Vela a varias personalidades, entre ellas a la familia Derosa que esperaba en el hotel la partida del buque que los llevaría a Europa: España, Francia e Italia, país natal del padre, Carmelo Derosa, viudo, con cuatro hijas nacidas en Argentina, La mayor, de diecisiete años, que hacía de madre de sus hermanas, impresionó a Vela por su belleza, bondad e inteligencia y simpatizaron enormemente.

El joven violinista llegó a entrevistarse en el Teatro de la Ópera de la capital argentina con Faustino Da Rosa, poderoso empresario portugués que había contratado varias veces a su hermana Luisa, pero tuvo que volver a Europa con el fin de ofrecer una serie de conciertos que sirvieran de propaganda y preparación para su debut en Buenos Aires. Se embarcó en el

33. Tomás Bretón Hernández. Violinista, compositor y director de orquesta. Empieza sus estudios en la Escuela de Bellas Artes de San Eloy de su ciudad natal, Salamanca. Discípulo de Emilio Arrieta en el Conservatorio de Madrid, tocó durante su juventud en diversas orquestas y cafés. Dirigió la madrileña Orquesta de la Sociedad de Conciertos, con la que realizó una valiosa labor en la introducción del repertorio sinfónico europeo; al igual que Ruperto Chapí, buscó incorporar las grandes formas europeas a la música española, sin abandonar por ello el nacionalismo musical. En 1901 ejerció como profesor de composición hasta su jubilación en 1921 en el Conservatorio de Madrid y llegó a ser nombrado director del mismo. Entre sus alumnos figuran Manuel de Falla y Pau Casals (Ruiza, Fernández y Tamaro, 2004).

34. Camille Saint-Saëns accedió en 1848 al Conservatorio de París, y estudió órgano con Halévy y composición con Reber. En 1851 obtuvo primer premio de órgano y en 1853 compuso su primera sinfonía. Fue organista en París, primero de la iglesia de Saint-Merry y, en 1858, de la Madeleine. En 1861 fue nombrado profesor de composición en la parisina Escuela Niedermeyer, donde impartió clase a Gabriel Fauré y André Messager, entre otros (Tranchefort, 1995).

35. Los datos consignados a partir de aquí en esta biografía actualizada de Telmo Vela Lafuente, desconocidos hasta ahora, proceden de información recabada recientemente tras la escucha de la tercera cinta digitalizada del legado que el internacional violinista legó a su ciudad natal, Crevillente. Ello confirma la importancia del análisis de las grabaciones en las que se centra este artículo.

mismo buque que viajaba María de las Mercedes Derosa con su familia, lo cual sirvió a la joven pareja para intimar y quedar profundamente impresionados uno del otro.

A la llegada a Madrid organizó varios conciertos en la capital y en ciudades de provincia que sirvieron para que el empresario Da Rosa pudiera lanzar la carrera de Telmo Vela en la ciudad porteña (fotografías, programas de mano, prensa y carteles). Volvió a continuación a Buenos Aires y comenzó a frecuentar el domicilio que la familia Derosa tenía en el número 253 de la calle Sadi Carnot, comenzando así el noviazgo con M^a de las Mercedes. Pero necesitaba encontrar sueldo fijo para poder casarse, y lo único que pudo hallar es trabajo en un cinematógrafo de barrio tocando a dúo con piano para amenizar la proyección de películas mudas.

Consiguió agradar al público y fue contratado por un empresario español propietario del célebre Cinematógrafo del Congreso, denominado así por estar situado en la plaza bonaerense que albergaba el palacio de los diputados. Ernesto Drangosch, eminente pianista y compositor argentino de ascendencia alemana, formado en Berlín, escuchó a Telmo Vela tocar mientras actuaba en dicha sala y le ofreció la cátedra de violín del por entonces privado Conservatorio de Buenos Aires, que el mismo dirigía y del que era propietario. Habida cuenta que las ocupaciones y los ingresos de Telmo Vela iban en crescendo, el cuatro de noviembre de 1914 se celebró la boda de Telmo Vela con la joven argentina de ascendencia italiana María de las Mercedes Derosa.

A partir de entonces se impulsa definitivamente la relevante carrera violinística internacional de Telmo Vela, que comprende doscientos treinta y seis conciertos como solista y quinientos veintinueve con diversas agrupaciones de música de cámara, que sumados a las actuaciones como violín concertino en París, con la Orquesta Municipal de Santiago de Chile, de Valparaíso, del Palacio de la Música de Madrid y con la Orquesta Bética de Cámara de Sevilla, de la que fue nombrado concertino de Honor, se aproxima al millar de audiciones en público.

El ya internacional violinista crevillentino llegó a Sevilla en 1934 invitado por la Dirección General de Bellas Artes para ocupar la cátedra de música de cámara del entonces oficializado Conservatorio de Música y Declamación de la ciudad. No tuvo que hacer oposiciones, al aplicársele una ley que permitía hacer esta excepción cuando se trataba de personalidades reconocidas, y en dicho centro ejerció la docencia camerística durante veinticinco años –de 1934 a 1959–. Poco después de acceder a la mencionada cátedra en el conservatorio sevillano fue nombrado director artístico de Radio Sevilla, y allí inició sus prolongadas series de «Charlas Musicales», que, junto con el denominado «Concierto de la tarde» –emisión también creada por Vela–, abarca casi mil charlas centradas en difundir la historia de la música. Su vinculación con la citada emisora fue tan importante, que Vela aún continuó colaborando con ella dos años después de jubilarse como catedrático de Música de Cámara del conservatorio.

Actuó ante relevantes personalidades de la realeza –el rey Don Alfonso XIII, la Reina Doña María Cristina; la Reina Doña Victoria; el Príncipe de Asturias; la Infanta Doña Isabel y el Infante Don Fernando de España; el Rey Don Carlos de Portugal; la Reina Guillermina de Holanda, y ante los presidentes de la República de Francia –a la sazón, Clément Armand Fallières–; Uruguay, Argentina y Chile. Asimismo, realizó giras por España, Portugal, Francia, Bélgica, Italia, Holanda, Suiza, Puerto Rico, Cuba, Brasil, Paraguay, Perú, Ecuador, Venezuela y Colombia, entre otros países.

Entre los reconocimientos obtenidos por Vela cabe destacar que fue académico de la Real Academia de Bellas Artes de Santa Isabel de Hungría de Sevilla desde 1947³⁶; que es poseedor de la Gran Medalla de Oro de la Asociación Wagneriana de Buenos Aires y la Medalla de la Orden de Alfonso X El Sabio, concedida por el Ministro de Educación Nacional español; y fue nombrado en 1932 Hijo Predilecto de Crevillente, su pueblo natal. Celebró sus Bodas de Plata con la Música en Buenos Aires (1920), y conmemoró las de Oro el 28.10.1945 con un concierto celebrado en el Teatro San Fernando de Sevilla, que fue patrocinado por el Ayuntamiento, la Real Academia de Bellas Artes de Santa Isabel de Hungría y el Conservatorio de Música de Sevilla.

También compuso más de treinta obras, tanto didácticas como de concierto, que incluyen el género lírico (canciones), el camerístico –dúo violín y piano, quintetos, obras para orquesta de cámara– y el religioso.

En este último ámbito destacan poemas musicales dedicados a la Santísima Virgen de la Esperanza, a la Macarena, a la Santísima Virgen de la Soledad de San Lorenzo –versos de Joaquín Romero Morue– y al Cristo del Gran Poder –versos de Antonio Rodríguez Buzón–.

Es importante resaltar, asimismo, la influencia que tuvo el maestro Monasterio³⁷ en la amplia faceta camerística desarrollada por Telmo Vela. A lo largo de su amplia trayectoria camerística fundó diferentes agrupaciones de Música de Cámara:

36. Ingresó en la Real Academia de Bellas Artes Santa Isabel de Hungría el 22.11.1947, festividad de Santa Cecilia, Patrona de los Músicos, con un discurso centrado en la interpretación de la música de cámara, disciplina de la que Vela era catedrático en el conservatorio de Sevilla. Su disertación fue contestada por Norberto Almandoz, director entonces del conservatorio sevillano, y por el académico numerario Manuel Lerdo de Tejada.

37. El 28.11.1887 se promulgó una real orden nombrando a Jesús de Monasterio titular de la cátedra de Perfeccionamiento de Violín y de Música Instrumental de Cámara, que sustituyó a la de Violín que había ocupado hasta ese momento en el Conservatorio madrileño, y que funcionó desde finales de 1888, lo que confirma que Monasterio impartió la materia de Música de Cámara, aunque no apareciera como tal en el cuadro de asignaturas del currículo. La clase de cámara de Monasterio era altamente restrictiva, ya que solo podían acceder a ella alumnos que hubiesen obtenido primeros o segundos premios de violín en los dos últimos concursos públicos celebrados en la Escuela Nacional de Música; los que acreditaran haber sido premiados en centros públicos de otros países; y los que, careciendo de título académico, demostraran su alto nivel violinístico en un examen de selección. El gran violonchelista catalán Pablo Casals, que fue también alumno de música de cámara de Monasterio desde 1894, apreció la docencia del gran violinista con las siguientes palabras: “Yo digo siempre que Monasterio era el maestro más grande que hubiese podido tener. Sin duda alguna, en aquel período crucial de mis estudios, su magisterio fue para mí una verdadera bendición”. Las palabras de Casals confirman el alto nivel que tuvo que demostrar Telmo Vela para ser aceptado en su clase (Pallás, 2019).

- **Sexteto Español** (1906).
- **Cuarteto Vela** (Madrid, 1908). Integrado por Francisco Cano (segundo violín), Enrique Alcoba (viola) y Juan Antonio Ruiz-Casaux (violoncelo), amigos del joven violinista cuyas edades oscilaban entonces entre los diecisiete y veinte años que coincidieron como compañeros de estudios en las clases de postgrado que impartía Jesús de Monasterio en el conservatorio madrileño³⁸.
- **Trio español** (París, 1911). Formado por Telmo Vela (violín), Antonio Sala (violonchelo) y el célebre compositor Manuel Infante (piano)³⁹.
- **Cuarteto Beethoven** (Buenos Aires [Argentina], 1914). Se fundó a propuesta de Josep Lleonart i Nart, catalán establecido en la ciudad porteña y miembro fundador de la “Asociación Wagneriana de Buenos Aires”, tras escuchar a Vela tocar en el ya citado Cinematógrafo del Congreso bonaerense. Sus miembros fueron, además del violinista crevillentino, Enrique Casals (segundo violín), Eduardo Gambuzzi (viola) y Ramón Vilaclara (violoncelo)⁴⁰.
- **Trio de la Plata** (La Plata [Argentina], 1914). Se constituyó al regresar a Europa Enrique Casals, circunstancia que forzó la extinción del Cuarteto Beethoven. Integrado por los tres miembros del cuarteto que permanecieron en Argentina –Vela, Gambuzzi y Vilaclara.
- **Octeto Argentino** (Buenos Aires, 1915).
- **Orquesta de Cámara** (Valparaíso [Chile], 1920).
- **Quinteto Hispania** (Madrid, 1923). De vuelta a Madrid, Vela contactó con antiguos compañeros y amigos para fundar este grupo camerístico, quedando constituido por nuestro biografiado; José Outumuro, segundo violín [Premio “Sarasate” 1912 (*Mundo Gráfico* [10/7/1912], p. 19.); Manuel Montano (viola, antiguo compañero de Vela en la clase de Monasterio y solista de la Orquesta Sinfónica de Madrid); Domingo Taltavull (violoncelo) y José María Franco (piano). El Quinteto Hispania divulgó la mayor parte de la obra camerística española del siglo XX en Europa y América a través de conferencias, conciertos y publicando artículos sobre el tema en los principales diarios americanos.

CONCLUSIONES

El hallazgo de grabaciones inéditas y desconocidas sobre Telmo Vela Lafuente, permite, por una parte, aportar una biografía actualizada del violinista crevillentino que revisa, actualiza y completa la disponible hasta ahora, publicada hace más de dieciocho años (Seguí, 2002); por otra, analizar, tanto el tipo de obras que formaban parte del repertorio de violín y piano a mitad del siglo XX, como las características referidas al estilo interpretativo y a la técnica del citado violinista. Pero la primera valoración de

38. Hizo su presentación en el Teatro Lara de Madrid, el miércoles 11/03/1908.

39. Su primer concierto fue el 29 de marzo de 1911 en la Sala Gaveau de París, bajo el patrocinio de D. Juan Pérez Caballero, embajador de España en París por entonces.

40. El 12 de julio de 1914, hizo su presentación en la “Asociación Wagneriana de Buenos Aires”.

dichas grabaciones es que contribuyen a confirmar la relevancia que tuvo Telmo Vela en el panorama violinístico nacional e internacional de principios del siglo XX.

En relación con el repertorio de Telmo Vela, las cintas analizadas contienen grabaciones de composiciones violinísticas de diferente tipología:

a) Composiciones violinísticas originales:

1. *Segunda Romanza en Fa Mayor opus 50* de Ludwig van Beethoven (*1770; †1827).

2. *Cavatina [Six Morceaux op. 85, n. 3 (1859)]* de Joachim Raff (1822 ; †1882).

3. *2 Mazurkas op. 19* [1. *Obertass*⁴¹; y 2. *Dudziarz. Le Ménétrier*] de Henryk Wieniawski (*1835; †1880).

b) Transcripciones violinísticas de piezas clásicas compuestas originalmente para orquesta u otros instrumentos.

1. *Aria sobre la cuerda de Sol*. Arreglo del violinista August Wilhelmj (*1845; †1908) del *Aria [2º Movimiento]* de la *Suite Orquestal n. 3 en Re Mayor BWV 1068* de J.S. Bach (*1685; †1750).

2. *Nocturno op. 9, n. 2 en Mi Bemol Mayor* de F. Chopin (*1810; †1849) transcrito para violín y piano por el propio Telmo Vela.

c) Composiciones propias, la mayoría danzas y piezas cortas con diferentes dedicatorias.

1. *Capricho Español* (1911-París), dedicado al violonchelista Juan Ruiz Casaux.

2. *Improvisación* (1923- Asunción; Paraguay) A su hermano José, chelista y barítono.

3. *Habanera* (1919, agosto- Santiago de Chile) A su hija Elsa.

4. *Canción de cuna* (1915; Buenos Aires). A su esposa.

5. *Tango* (septiembre, 1934- Caracas; Venezuela) Al pianista y director de orquesta José Cubiles.

6. *Malagueña popular* (1916, Valparaíso; Chile) Al violinista y compositor Joan Manen.

7. *Jota Aragonesa* (1932), Compuesta con motivo del homenaje que Zaragoza dedicó al tenor Miguel Fleta en 1932.

Era habitual que los recitales de violín con acompañamiento de piano efectuados en la primera mitad del siglo XX incluyeran este tipo de obras cortas –bien propias, bien extraídas del repertorio violinístico general–, junto a arreglos virtuosísticos de piezas instrumentales, para orquesta u otros instrumentos, o de arias de ópera o/y

41. Aunque Vela no grabó *Obertass op. 19 n. 1* en ninguna de las cintas estudiadas, sabemos que interpretó dicha obra, junto a una Jota aragonesa compuesta por el propio Vela y estrenada para la ocasión, y una *Cavatina [Six Morceaux op. 85, n. 3 (1859)]* de Joachim Raff, en el homenaje que Zaragoza dedicó al tenor Miguel [Burro] Fleta (*1897; †1938) el lunes 25.04.1932 a la 01h. de la madrugada en el Teatro Parisiana, en el cual participaron, además del violinista crevillentino, la soprano Maruja Vallojera Royo (*Bilbao 1918) y la Rondalla Aragonesa (La voz de Aragón 2053, 1932: 3).

otras páginas líricas que resaltarán la técnica y las cualidades expresivas de cada intérprete.

En las composiciones de Telmo Vela grabadas en las cintas analizadas se aprecia un lenguaje violinístico principalmente idiomático, es decir, su escritura revela un gran conocimiento de los recursos violinísticos técnicos y éstos se aplican al violín debidamente para facilitar la interpretación de las obras: las dobles cuerdas –en general terceras y sextas (aunque también utiliza, en menor medida, las octavas)–, habitualmente empleadas en motivos cortos y finales de frase, se circunscriben a las primeras tres posiciones. El motivo es que Vela, consciente de las deficiencias técnicas que, debido a su edad y a la grave enfermedad que le apartó largo tiempo de su querido violín, podrían perjudicar su ejecución, procuró adaptar el repertorio a sus posibilidades técnicas, demostrando ser buen transcriptor, dado que consiguió fusionar técnica e interpretación para ofrecer la máxima expresividad.

El conseguido resultado sonoro de sus obras está muy conseguido y la dificultad técnica es asequible.

Los elementos virtuosísticos cuya ejecución se encomienda a la mano izquierda –escalas, arpeggios, acordes o *pizzicati*– están escritos eligiendo la disposición más favorable para su realización, de manera que pueda lucirse el intérprete sin arriesgar seguridad. Es destacable el uso de la cuarta cuerda como elemento virtuoso y expresivo, tal y como aparece en las principales obras del repertorio violinístico de Niccolò Paganini (*1782; †1840), Henryk Wieniawsky (*1835; †1880) y Pablo Sarasate (*1844; †1908).

Un rasgo distintivo de la escritura violinística de Vela es el acceso restringido a la zona sobreaguda y la preferencia por el uso de posiciones bajas, característica que muestra su adaptación violinística del *Nocturno op. 9 n. 2* de Frédéric Chopin, en comparación con la de Sarasate. Respecto de su interpretación, puede afirmarse que el violinista crevillentino hace uso abundante del *rubato* y el *portamento*⁴², recursos interpretativos propios de finales del siglo XIX y principios del siglo XX,

42. El portamento es la conexión entre dos notas pasando auditivamente de un sonido al siguiente, bien sea ascendente o descendente. Es una terminología y técnica vocal, ya que se empezó a utilizar en el canto desde el siglo XVII, se trata de deslizar a través del legato a voz, despacio casi imperceptiblemente. En los tratados franceses del mismo periodo el portamento se definía como un tipo de ornamento. En la cinta 3 en el *Poema a la Santísima Virgen de la Soledad de San Lorenzo*; y un fragmento del *Poema Nuestro Padre Jesús del Gran Poder* que incluye el emotivo final de la obra–; se puede apreciar ese efecto. A principio del siglo XX el portamento se solía hacer también en los instrumentos de cuerda queriendo dar más expresividad y romanticismo a la interpretación. Poco a poco, los portamentos en la interpretación de los instrumentos de cuerda han ido en desuso (Harris, 2001).

Se entiende por *rubato* la alteración flexible y expresiva del tempo. Usado desde el siglo XVIII en arias italianas, fue ampliamente utilizado durante el periodo romántico. Incluso los compositores lo señalaron en los siglos XIX y principios del XX en sus partituras. El compositor alemán J.E. Galliard (*1687; †1749) lo definió de la siguiente manera en 1743: «Cuando el bajo va a un ritmo exactamente regular, la otra parte retrasa o anticipa de manera singular, a título de expresión, pero después de esto vuelve a su exactitud, para ser guiada por la bajo» (Hudson, 2001).

que potencian la libertad del intérprete para lograr cierta analogía expresiva con la ejecución vocal.

En las grabaciones se percibe el uso del *rubato*, principalmente, en los finales de frase y también en algunas notas concretas que, pretendiendo resaltarlas para hacerlas más expresivas, Vela mantiene incluso más allá de lo deseable para los estándares actuales provocando leves desajustes con el pianista.

El *portamento*⁴³, especie de conexión expresiva entre dos notas, era un recurso típicamente usado por los cantantes y los instrumentistas de cuerda del Barroco al Romanticismo, aunque su utilización abusiva fue criticada en todas las épocas –Antonio Salieri (*1750; †1825) dijo a principios del siglo XIX que era un manierismo risible–. Telmo Vela usa *portamenti* tanto por motivos expresivos como técnicos; por ejemplo, para alcanzar más fácilmente la quinta posición desde la tercera, ya que de esta forma se asegura el cambio de posición, aunque empañando la claridad de la frase.

La sonoridad violinística de Vela que se aprecia en las grabaciones es de gran calidad, redonda, profunda en los graves y brillante en los agudos, lo que indica que poseía una buena técnica de arco para los pasajes *cantabile*. Su articulación, clara, se aprecia, fundamentalmente, en las danzas y los pasajes en *ricochet* y en *staccato*⁴⁴ *volante* –éstos últimos se escuchan realizados de manera muy solvente–. El vibrato es algunas veces irregular y demasiado amplio, lo cual desdibuja la afinación de los pasajes agudos –de hecho, a mi juicio, la afinación es el elemento técnico más impreciso en estas grabaciones–. Vela no mantiene una afinación equilibrada en algunos pasajes de predominio de notas largas y también, aunque en menor medida, en las dobles cuerdas, llegando a perjudicar lo que hubiera podido ser una interpretación modélica, personal y expresiva.

No obstante, antes de valorar la calidad de las cintas analizadas, conviene considerar que Telmo Vela contaba setenta años y había sufrido una grave enfermedad que lo había apartado del mundo musical activo, y que accedió a realizarlas por la insistencia

43. De hecho, en la época en fueron grabadas las cintas que se analizan, el *portamento* apenas se empleaba y hoy en día se considera uno de los manierismos más pasados de moda. Mischa Elman (*1891; †1967), alumno de Leopold Auer (*1845; †1930), que nunca renunció a emplear estos recursos, aún los usaba en plena época de la búsqueda de perfección en las grabaciones; y Jascha Heifetz (*1901; †1987) siguió usando el *rubato* y los *portamenti* de forma generosa en sus interpretaciones buscando la expresiva ejecución violinística de finales del siglo XIX cuya máxima prioridad era “imitar” las inflexiones que sólo puede realizar la voz humana.

44. El *ricochet* es un efecto idiomático propio de los instrumentos de cuerda frotada, un golpe peculiar del arco que lo hace rebotar sobre la cuerda. Como explica I. A. Galamian (*1903; †1981), se realiza tras un impulso del arco en la misma dirección que hace «que salte por sí mismo, de modo similar a como lo haría una pelota de goma» (Galamian, 1962 [1998]: 109). Por otra parte, el *staccato* en el violín se obtiene destacando y separando las notas en un mismo golpe de arco brillante y sin levantar éste. Se obtiene un efecto de repetición rápido y firme. El *staccato volante* se consigue a través del mismo movimiento usado para obtener el *staccato*, pero separando levemente el arco de la cuerda después de cada ataque. Un *staccato* simple tiende a transformarse en *staccato volante* al acelerar el tempo, ya que la velocidad de ejecución hace rebotar ligeramente el arco sobre la cuerda.

Imagen del pequeño violín de Telmo Vela comprado por su padre en un barracón de las Ferias de San Cayetano de Crevillent en 1903 y la partitura original del «Capricho Español», compuesta en París en junio de 1911 a su querido amigo el violoncelista Juan A. Ruiz Casaux

[Exposición permanente de la Casa Parque, Crevillent]

Sala dedicada a Telmo Vela en la exposición permanente de la Casa Parque de Crevillent.

de grandes personalidades de nivel internacional del mundo musical y amigos que supieron valorarle como violinista –los violoncelistas Gaspar Cassadó (*1897; †1966) y Juan Ruiz-Casaux (*1889; †1972); y los pianistas José Iturbi (*1895; †1980), Alicia de Larrocha (*1923; †2009), José Cubiles (*1894; †1971) y Arthur Rubinstein (*1887; †1982) a pesar de llevar tiempo sin poder tocar.

Sorprende, sin embargo, que, habiéndose dedicado ampliamente Telmo Vela a la interpretación de la música de cámara, no grabara ninguna sonata original para violín y piano –o, al menos, algún movimiento de alguna– para dejar constancia de su calidad interpretativa para la posteridad; pero optó por las citadas piezas, más cortas y de nivel técnico medio, probablemente porque se ajustaban a su ya avanzada edad y al popular ámbito radiofónico que motivaron las cintas. Aun así, evidencian claramente el gran sonido que Vela arrancaba a su violín a los setenta años, su clara articulación y la atractiva personalidad de su interpretación.

BIBLIOGRAFÍA

- ALONSO PÉREZ-ÁVILA, B., 2015: *El compositor Emilio Serrano y Ruiz (1850-1939): su compromiso regeneracionista con las instituciones del Madrid coetáneo. Estudio analítico de su producción instrumental y sinfónica*. Tesis doctoral. Universidad de Oviedo [Mª Encina Cortizo, directora].
- AZNAR, J.A., 2012: “Telmo Vela. Su vida”, en SATORRE PÉREZ, A. (coord.): *I Muestra de Músicos Crevillentinos: Telmo Vela y Manuel Aznar*. Crevillente (Alicante) Ayuntamiento de Crevillente.
- CASARES RODICIO, E. (dir. y coord.), 2002: *Diccionario de la Zarzuela*. Madrid, Instituto Complutense de Ciencias Musicales.
- DEL VALLE COLLADO, A., 2018: *Formación y profesionalización de los violinistas en Madrid (1831-1905)*. Tesis doctoral. Universidad Complutense de Madrid [Cristina Bordas, directora].
- GALBIS LÓPEZ, V., 1999: “Goñi Otermin, Andrés”, en Casares, E. (Dir.): *Diccionario de la Música Española e Hispanoamericana*. Madrid, SGAE, vol. 5, p. 791.
- MENA CALVO, J., 1984: *Historia del Conservatorio Superior de Música y Escuela de Arte Dramático de Sevilla*. Madrid, Alpuerto.
- PALLÁS MAGRANER, J., 2019: “Antecedentes de la especialidad de música de cámara en el Conservatorio de Valencia”, en *Anuario de investigación ISEACV 17/18*, pp. 616-639.
- TRANCHEFORT, F., 1995: *Guía de la música de cámara* [José Luis García del Busto, versión y adaptación española]. Madrid, Alianza.
- VELA LAFUENTE, T., 1962: *Confesiones de un músico (Memorias)*. Crevillente, La Terreta [2^a ed.: Alicante, Instituto de Cultura “Juan Gil-Albert” (Diputación de Alicante) [Colección Recuperación; Armando Alberola Román, director].

WEBGRAFÍA

- BALLESTEROS, Lucía, 2014. Sintonizan radio Ciudad Real E.A.J.: Cadena Ser. 80 años de historia. En: OclmN [Objetivo Castilla La Mancha Noticias]. De: <https://objetivocastillalamancha.es/content/nacional/opinion/sintonizan-radio-ciudad-real-eaj-cadena-ser-80-anos-de-historia,01/07/2020>.
- BENGOECHEA, J., (1912). «El Maestro Valentín Arín». *Euskal-Erria: revista bascongada*, pp. 512-516. De: <http://hdl.handle.net/10690/71339,29/07/2019>.

- DEAVILLE, J. (2001). «Raff, (Joseph) Joachim». *Grove Music Online*. De: <https://www.oxfordmusiconline.com/grovemusic/view/10.1093/gmo/9781561592630.001.0001/omo-9781561592630-e-0000022816>, 10/08/20.
- EUROPA PRESS, 2018. «Muere a los noventa y cinco años el escritor José María de Mena, autor de libros sobre temas sevillanos». De: <https://www.europapress.es/andalucia/sevilla-00357/noticia-muere-95-anos-escriptor-jose-maria-mena-autor-libros-temas-sevillanos-20180923133532.html>, 01/08/20.
- GARCÍA VELASCO, María Mónica (2003). *El violinista y compositor Jesús de Monasterio: estudio biográfico y analítico*. Universidad de Oviedo [Ramón Sobrino, director]. De: <http://hdl.handle.net/10651/16505>, 08/08/2020.
- HERON-ALLEN, E.; y MACGREGOR, L. (2001). «Wilhelmj, agost (Emil Daniel Ferdinand Viktor)». *Grove Music Online*. De: <https://www.oxfordmusiconline.com/grovemusic/view/10.1093/gmo/9781561592630.001.0001/omo-9781561592630-e-0000030318>, 03/07/2020.
- LA CORRESPONDENCIA DE ALICANTE: diario noticioso. *Eco imparcial de la opinión y de la prensa* 6023, p. 2 (29.11.1902). De: https://prensahistorica.mcu.es/es/publicaciones/numeros_por_mes.do?iPublicacion=6058&anyo=1902, 10/08/2020.
- LA VOZ DE ARAGÓN: diario gráfico independiente, 2053, p. 3 (26.04.1932). De: https://prensahistorica.mcu.es/es/consulta/resultados_ocr.do, 01/07/2020.
- MORENO PÉREZ, Itamar, 2013. “La Estética de los nocturnos de Chopin”. *Sinfonía Virtual* 24. De: http://www.sinfoniavirtual.com/revista/024/estetica_nocturnos_chopin.pdf, 10/08/2020.
- RUIZA, M.; FERNÁNDEZ, T.; y TAMARO, E. (2004). «Biografía de Tomás Bretón», *BIOGRAFÍAS Y VIDAS. La enciclopedia biográfica en línea*. De: https://www.biografiasyvidas.com/biografia/b/breton_tomas.htm, 01/07/2020.
- SAGI-VELA GRANDE, José María. «Vela Lafuente, Luisa», REAL ACADEMIA DE LA HISTORIA. De: <http://dbe.rah.es/biografias/59970/luisa-vela-lafuente>, 03/07/2020.
- SCHWARZ, B. (2001). «Bériot, Charles-Auguste de». *Grove Music Online*. De: <https://www.oxfordmusiconline.com/grovemusic/view/10.1093/gmo/9781561592630.001.0001/omo-9781561592630-e-0000002816>, 10/08/2020.
- SCHWARZ, B., & NEWARK, C. (2001). «Alard, (Jean-) Delphin». *Grove Music Online*. De: <https://www.oxfordmusiconline.com/grovemusic/view/10.1093/gmo/9781561592630.001.0001/omo-9781561592630-e-0000000404>. 28/06/2020.

